

Ірина Фаріон

МОВНА НОРМА:
ЗНИЩЕННЯ
ПОШУК
ВІДНОВА

...А прославлять одержавшим слабое звание твое
...оказав его во всем приговорами, которым сд

Щодо самого апарату і технології вентиляції теплого повітря, то Ціліна, з урахуванням власних досліджень, вважає, що найкраще з усіх можливих варіантів переміщення повітря з неопалених приміщень в опалювані, надійні з точки зору енергетичних витрат, а також з точки зору безпеки.

начальника упр-
курсов та по-
кладеним по-
рях з тим ган-
совним мусья-
мсьом витрат-
ноч сподиван-
нараптя у ви-
дматні мали-
платно Рому-
дильсго. Так-
чи нннл по-
сказати на це

Михайло
ВЕРЕС:

Багатьох
вимушені каникули. За
каждого дня освіти

— Зараз та буде з пропущеним заняттям у нас і кім дитсадку, гарантовано бо в кожній школі, можливо, ще і податковий зускок, час який падає відраховувати.

Ще не відомо, коли ся карантин, повідомити стане відомо аж у чотирьох. Якщо сподіваємося в д. карантині (забув)

Ми
І во
І ро
Та
І д

не суета!
звеличимо на д
зъм наш, і наш
й де той пан, ш
мать так, і гов

ИВО
ЯЗИК....
ДО НАМ ЗАКАЖЕ
ВОРИТЬ?

К СЕМЬ ТѢ ДОВЕДАВШИСЯ
РВЕН И ВРАГОУ ТѢНЬ,
ЭЙСКО КЕЛНКОЕ РВЕН И
РЬ СЯ ПОБАЛЪ ДЛАСКО,
ТѢ ОБОЖѢ ПРАКЕ НА МѢ
СЕКТОПѢКЪ ХМѢДОВАА
ИКУН: ОТО БРѢВЪ БРАТА М
И: КОТОРОМУ ТЫ САМЪ ПОГ
БОЙКО СЕКТОПѢКОГО. У

перетворюється і в політичний шантаж

[illegible]

9-ам, вои включате пини за разлика од другите инструменти – алгоритми се избрани обично газу. А не наддава од нив. Иако е грешка – блиско нивом на мерење – зачувување енергија.

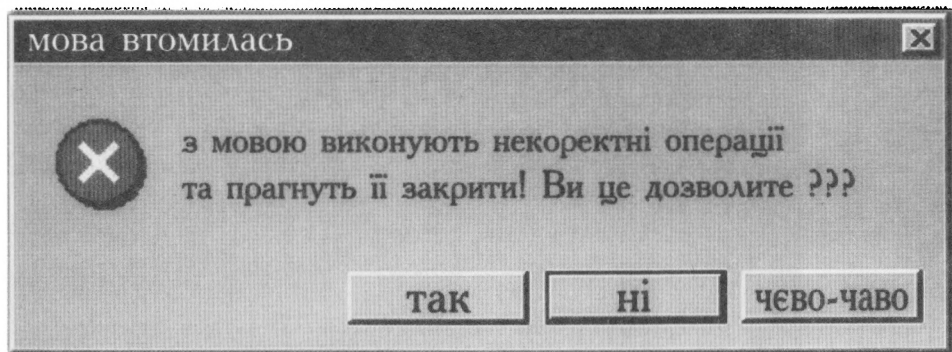
Затоа, методите на ниво – пини не се смета, не доаѓаат до нив. Затоа, за нив може да се постави. Тоа нивом не е да се вклопи интервенционистот на нивомите, туку, тука, проектот е во нив.

Затоа, методите на ниво – пини не се смета, не доаѓаат до нив. Затоа, за нив може да се постави. Тоа нивом не е да се вклопи интервенционистот на нивомите, туку, тука, проектот е во нив.

СЪ ПОПЫТКА. ДЕН СЪ
 А КРОВЯВА БЛАД БИТЕ
 ТРИ КРЪТЪ КОНСКИ А
 ПОМОГАТЬ КРОСЛАВОВИ
 СВОЕЪ ПОРЪЖИ И ПОТЪ

(?) слонце ъходнао. а
за нмаъ гда бѣ моа
из и поракѣ великаѣ и с
верзунсѣ за рѣки мек
которыи рзитоуѣе всю сѣ
измаъ а сѣмъ

Всеукраїнське об'єднання „Свобода” представляє мовно-мистецьку акцію:

„Українська мова - краса і сила”

Автор ідеї Ірина Фаріон. Автор роботи Роман Черіба

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Ірина Фаріон

МОВНА НОРМА:
ЗНИЩЕННЯ
ПОШУК
ВІДНОВА

Монографія

Видання третє, доповнене

Івано-Франківськ
Місто НВ
2013

УДК 81'27(075.8)
ББК 81.411.1-7я73
Ф24

*Рекомендувала до друку Вчена рада Національного університету «Львівська політехніка»
(протокол № 13 від 3 червня 2008 р.)*

Рецензенти:

Г. Л. Вознюк — кандидат філологічних наук, завідувач катедри української мови Національного університету «Львівська політехніка», доцент;

І. М. Кочан — доктор філологічних наук, завідувач катедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, професор;

Н. Д. Бабич — професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Фаріон І. Д.

Ф24 Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): [монографія]. — Вид. 3-тє, доп. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. — 332 с.

ISBN 978-966-428-290-8

У монографії розкрито еволюцію основних мовних норм. З'ясовано позамовні причини спотворення української мовної норми впродовж ХХ ст. Більшість практичного матеріалу почерпнуто з усного та писемного мовлення українських посадовців. Задля кращого сприйняття матеріалу в праці запропоновано афористичні думки про мовну норму, веселі бувальщини, філологічні анекдоти.

Призначено для публічних людей, студентів вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться культурою українського мовлення.

УДК 81'27(075.8)
ББК 81.411.1-7я73

ISBN 978-966-428-290-8

© І. Д. Фаріон, 2013
© Видавництво «Місто НВ», 2013

ЗМІСТ

НА НОВИЙ ПУТІВЕЦЬ ШУКАЙ НОВІ НОГИ	8
Література.....	14
ПЕРЕДМОВА.....	15
Література.....	19
Розділ 1. ФОНЕТИЧНА НОРМА: ГАРМОНІЯ ЧИ ДИСОНАНС?.....	20
1.1. Звуки — національні коди.....	20
1.2. Асиміляція та інтерференція — способи зміни фонетичної норми.....	25
1.3. Процеси уподібнення приголосних як порушення норми.....	42
1.4. Наголос — душа слова.....	45
1.4.1. Нормативне наголошення різних наголосових типів різних частин мови.....	46
1.4.2. Подвійний (варіантний) наголос різних частин мови.....	50
1.4.3. Словорозрізнявальний наголос.....	51
1.4.4. Форморозрізнявальний наголос.....	52
1.4.5. Діалектний наголос	53
1.4.6. Інтерферентний наголос.....	53
1.4.7. Складні випадки наголошення чужомовних слів.....	55
1.4.8. Наголошення власних назв.....	55
1.4.9. Наголошення власних імен.....	56
1.4.10. Наголошення прізвищ.....	56
Література.....	61
Розділ 2. СЛОВОТВІРНІ НОРМИ — ФУНДАМЕНТ СЛОВА.....	63
2.1. Афікси як згустки значень.....	63
2.2. Суфіксальна інтерференція.....	70
2.2.1. Іменникова словотвірна модель -чик, -щик у назвах діячів	70
2.2.2. Словотвірна модель процесових іменників -енн-я, -нн-я.....	74
2.2.3. Словотвірна модель процесових іменників жіночого роду -к-а	76
2.2.4. Суфіксальні моделі, що позначають назви мешканців населених пунктів (катойконіми) України та різних народів (етноніми).....	79
2.2.5. Дієслівна словотвірна модель -ирува-ти, -ірува-ти.....	82
2.2.6. Словотвірна прикметникова модель -очн-ий.....	84
2.2.7. Словотвірна прикметникова модель -ейськ-ий.....	85
2.2.8. Вилучення суфіксальних прикметникових моделей -ов-ий та -івн-ий.....	86

2.2.9. Суфіксальна модель активних дієприкметників -уч-ий, -ач-ий на місці церковнослов'янської моделі -щ-ий.....	87
2.2.10. Найпоширеніші способи заміни активних дієприкметників.....	91
2.3. Префіксальна інтерференція.....	95
2.3.1. Дієслова з префіксом обез-.....	98
2.3.2. Префіксальна модель супер-.....	101
2.3.3. Словотвірна модель осново- і словоскладання.....	102
2.4. Стислість як принцип словотвору.....	104
Література.....	108
Умовні скорочення лексикографічних джерел.....	111

Розділ 3. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ НОРМИ: РЕПРЕСОВАНІ СЛОВА Й УБИТІ ЗНАЧЕННЯ.....	113
3.1. Словники — лексико-семантичні кодифікатори.....	113
3.2. Інтерференція як засіб лексичного уподібнення.....	136
3.2.1. Інтерференція у контексті багатозначності слова.....	136
3.2.2. Межимовна омонімія в інтерферентному аспекті.....	147
3.2.3. Паронімія в інтерферентному аспекті.....	153
3.2.4. Синонімія в інтерферентному аспекті.....	157
3.3. Запозичення: збагачення мови чи її заміна?.....	162
3.4. Тавтологія і плеоназм як порушення норм культури мовлення і стилістичний прийом.....	179
Література.....	186
Умовні скорочення лексикографічних джерел.....	188

Розділ 4. ГРАМАТИЧНІ (МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНІ) НОРМИ ЯК ОЗМІСТОВЛЕНА ФОРМА.....	190
4.1. Граматичні норми категорій іменника.....	198
4.1.1. Нормативність категорії роду.....	198
4.1.2. Нормативність категорії числа.....	202
4.1.3. Нормативність категорії відмінка.....	203
4.2. Називання осіб в офіційно-діловому спілкуванні.....	216
4.3. Особливості правопису та відмінювання імен, імен по батькові та прізвищ.....	219
4.3.1. Нормативність імен та імен по батькові.....	219
4.3.2. Нормативність прізвищ та топонімів.....	221
4.4. Граматичні норми прикметника (нормативність у межах ступенювання прикметників).....	227

4.5. Граматичні норми числівника.....	231
4.5.1. Відмінювання числівників.....	231
4.5.2. Сполучення числівників з іменниками.....	232
4.5.3. Культура вживання окремих числівників, числівникових слів та займенників.....	234
4.6. Граматичні та лексичні норми займенника.....	237
4.7. Граматичні особливості дієслова.....	246
4.7.1. Безособові дієслівні форми -но, -то та пасивні дієприкметники -н-ий, -т-ий.....	246
4.7.2. Уживання зворотних перехідних дієслів на -ся.....	250
4.7.3. Форми наказового способу дієслова.....	253
4.7.4. Складні випадки дієслівного керування.....	255
Розділ 5. СИНТАКСИЧНІ НОРМИ — ДЗЕРКАЛО МИСЛЕННЯ.....	257
5.1. Складні випадки синтаксичного керування.....	258
5.2. Складні випадки синтаксичного узгодження.....	261
5.2.1. Узгодження підмета з присудком при виборі числа іменника.....	261
5.2.2. Узгодження підмета з присудком при виборі роду іменника.....	262
5.2.3. Узгодження означень та прикладок — власних назв.....	262
5.3. Зауваги до присудків, виражених називним, знахідним та орудним відмінками.....	263
5.4. Культура вживання прийменників.....	265
5.4.1. Уживання прийменників В, НА з назвою Україна.....	266
5.4.2. Уживання прийменника ПО.....	268
5.4.3. Уживання прийменників В (У), ПРИ, ЗА, ІЗ-ЗА.....	270
5.4.4. Проблема синонімного вживання прийменників.....	273
5.5. Культура вживання злучних зворотів (сполучників, часток, прислівників, вставних і модальних слів).....	276
5.5.1. Уживання сполучників.....	277
5.5.2. Уживання інших злучних зворотів.....	280
Література.....	283
Умовні скорочення лексикографічних джерел.....	287
ПІСЛЯМОВА.....	288
СЛОВНИЦІ.....	290
Словниця 1. Правильне наголошення.....	291
Словниця 2. Правильні відповідники до слів інтерферентної будови.....	300
Словниця 3. Типові лексичні і граматичні помилки та їхні правильні відповідники.....	313
ЗРАЗКИ ПОМИЛОК.....	329

НА НОВИЙ ПУТІВЕЦЬ ШУКАЙ НОВІ НОГИ*

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Політика асиміляції неросійських народів у складі імперії, розпочата за самодержавства (пригадуєте секретну інструкцію Катерини II генерал-прокуророві Сенату 1764 р., де йшлося про те, що *«Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции... Сии провинции... надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу»?*), у радянський період набула ще відвертіших і злочинних форм. Щодо української мови ця політика була спрямована не тільки на обмеження сфер її використання (у результаті цього мова титульного народу в УСРР стала виконувати суто декоративну функцію), а й на руйнацію її основ — лексичних, фразеологічних, граматичних.

Підступно втручаючись у внутрішні закони розвитку мови, здійснюючи її численні «чистки», вилучаючи з абетки літери на позначення питомих звуків, борючись із «архаїзмами, діалектизмами, штучними утвореннями і словами, невластивими мовленню мас», більшовицька влада, по суті, практично реалізовувала Валувський циркуляр 1863 р., іншими словами — здійснювала лінгвоцид українців. Цілеспрямоване, впродовж 30—80-х років минулого сторіччя, нівелювання національної специфіки перетворило українську мову як самодостатню систему на жертву тоталітарного суспільства, а її носіїв відчужило від материнської мови, а отже, й від самих себе.

Про сучасний стан української мови влучно сказала Ліна Костенко: *«Мова — це також обличчя народу, воно тяжко спотворене»*. І чинний нині правопис, і словник, яким ми послуговуємося, — це та сама радянська версія української мови, лише з косметичними редакціями. Але ж аксіомою є те, що *«країна, в якій панують мова і культура колишнього колонізатора, не розвиватиметься як країна незалежна, а розвиватиметься як країна постколоніальна»* [1, с. 8].

* Вислів Г. Сковороди.

Уже давно настав час переглянути принципи нормування й кодифікації української мови, які дістались нам у спадок від радянської доби. Як і давно назріла потреба широкої наукової дискусії щодо «Проекту найновішої редакції Українського правопису» 1999 року. Те, що ми спостерігали в наступні після його оприлюднення роки, дискусією не назвеш: насправді це була спланована антиукраїнськими політичними й науковими силами кампанія дискредитації автентичних начал української мови, яку ті сили винесли на сторінки переважно російськомовних ЗМІ, що надавали слово агресивним невігласам та відвертим українофобам. До цієї «дискусії» залучили також малообізнаних або й зовсім не обізнаних з обговорюваних питань викладачів-філологів, які у відповідних анкетах, як правило, висловлювали свою незгоду з запропонованими змінами.

Зімітована тоді опонентами правописної реформи «наукова дискусія» перетворилась, по суті, на фарс із висміювання правописних змін і паплюження сумлінної праці знаних мовознавців, за яким голосу самих авторів цих змін майже ніхто не почув.

Безперечно, від колоніальних часів нам дісталася колоніальна зросійщена норма, що пронизує всі мовні рівні — від фонетичного до граматичного і правописного. Відродження вбитої трагічними для України політичними обставинами мовної норми — завдання **чесних** філологів. Саме таке завдання ставить перед собою відомий український мовознавець, громадський і політичний діяч Ірина Фаріон, з-під пера якої вийшла ця монографія *«Мовна норма: знищення, пошук, віднова»* [4]. Автор книги наголошує: від нав'язаної українцям радянсько-російської мовної норми неможливо остаточно звільнитися лише механічним способом, позаяк її зміна передбачає тривалу ментально-суспільну мотивацію; наше ж суспільство досі залишається поневоленим, адже більшість громадян України позбавлені національного самоусвідомлення (на нашу ж думку, це і є головною причиною цілковитої байдужості й відсутності внутрішньої духовно-психологічної мотивації до відновлення неспотвореної правописної норми багатьма нашими співвітчизниками, серед яких і філологи).

У монографії розкрито еволюцію основних норм української мови, з'ясовано позамовні чинники їхнього спотворення впродовж ХХ сторіччя. Тож цю книгу справедливо можна вважати відповіддю на за-

клик-заохочення Лариси Масенко до пошуку ширшої інформації щодо мовної політики, яку проводив радянський режим на теренах України [2, с. 36]. Але І. Фаріон веде читача дорогою знищення, пошуку й відновлення норми не лише задля аналізу її (норми) крізь внутрішні мовні закони та політичні репресії, а передусім заради **пошуку вільних і сильних українців**.

На переконання автора, віднайдення знищеної лінгвоцидом автентичної мовної норми — це завдання мовознавців, а обов'язок держави — допомогти суспільству стати здоровим і самодостатнім. Саме таке суспільство може примусити себе підкорятися нормі, а це вже є безперечною запорукою досягнення цим суспільством висот державотворення. Відповідь на риторичне авторське запитання — *«Чи може спотворена радянська мова творити вільних українців?»* — прозора й однозначна: ні, не може.

І. Фаріон констатує, що ідея цієї книги зародилась у стінах Львівської обласної ради, де вона як депутат опинилась в епіцентрі **реального мовлення, але нереальної мовної норми**. Витоки цього феномену дослідниця бачить у тому, що від 30-х років минулого сторіччя влада навально перетворювала українців у носіїв «недоукрмови», «перекособочених двомовців», суржикомовців (із гіршим-кращим незнанням обох мов). А в третьому тисячолітті, коли на зміну тоталітаризму прийшла доба лібералізму з його ідеологією вседозволеності, у суспільстві запанувало нігілістичне трактування норми і сприйняття її лише як інструментального чинника, зведеного до примітивного порозуміння. Тож більшість практичного матеріалу, наведеного у книзі, авторка почерпнула з усного та писемного мовлення українських депутатів та чиновників, які фактично стали заручниками спотвореної мови.

Як теоретико-практичний порадник із культури мовлення, ця книга виконує ще одну соціально важливу функцію — вчить свідомого використання власне українських звуків, слів і виразів.

«Мовна норма...» має п'ять розділів (*«Фонетична норма: гармонія чи дисонанс?»*, *«Словотвірні норми — фундамент слова»*, *«Лексико-семантичні норми: репресовані слова й убиті значення»*, *«Граматичні (морфолого-синтаксичні) норми як озмістовлена форма»*, *«Синтаксичні норми — дзеркало мислення»*), і читаєш їх на одному диханні. Разом з автором здійснюєш цікаву подорож дорогами мовної норми, яку так наполегливо

впродовж трьохсот років намагалися повести московським шляхом.

Так, у 4-му розділі монографії (с. 184—250) автор розглядає спотворені заради головної мети царських і радянських русифікаторів граматичні норми української мови. Тут наведено такі найосновніші асиміляційні з російською мовою ознаки, як набуття іменниками ж. р. 3-ї відміни в Р. в. та IV відміни одн. у Р. в. закінчення -і замість питомого -и (*Русі* замість *Руси*, *імені* замість *імени*), упровадження невідмінюваності запозичених іменників із кінцевим -о (*у кіно* замість *у кіні*), вилучення форми двоїни (*три вербі*; *Мудрій голові досить дві слові*), форми *дев'ятдесят*, зведення нанівець уживання форм наказового способу дієслів 2-ї ос. мн.: *послухаймо*, *почнімо* і натомість культивування російських форм *послухаєм*, *почнемо* тощо (причому основними інструментами таких і подібних змін морфологічних норм української мови стали не лише Правописи 1933, 1946, 1960 рр., а й, хоч як дивно, 2007 року).

Окремими параграфами в цьому розділі окреслено проблеми нормативності граматичних категорій різних іменника, прикметника, числівника, займенника та дієслова, пов'язані з інтерферентним впливом російської мови на українську. Не обминає увагою вчена й питань можливої варіативності деяких граматичних форм (напр., *гандж*, *дрож*, *купіль* — ч. і ж. роду, *статус-кво*, *бренді* — ч. і с. роду) і різновидів словозміни (р. в. чоловічого прізвища — з *Коваліва*, *Ковалева*, чоловіче ім'я по батькові *Кузьмич*, *Кузьмич*), а також питань правопису (*Севєродонецьк* замість *Сіверськодонецьк*, *Ровно* замість *Рівне*, *Каліта* замість *Калита*), словозміни та сполучення різних частин мови.

До чотирьох розділів і передмови подано солідні списки літератури і лексикографічних джерел, використаних автором.

І. Фаріон попереджає, що було б дивно писати цю працю за нормами досі чинного сталінського Правопису української мови 1933 року і його логічного псевдонаукового спадку — Правопису 2007 року. «*Це наче прийняти вбивство мовної норми і творців цієї норми, кодифікованої у Правописі 1929 року*» [4, с. 11]. Саме тому її книга написана за орфографічними правилами, рекомендованими в новій редакції «*Українського правопису*» 1999 року (який, за словами О. Пономарева, «*сприяє поверненню його до національних засад, до фонетико-морфоло-*

гічних особливостей нашої мови, усуває зайві винятки» [3, с. 17]): *иниий, иншомовний, самостійности, більшости, міцности, любови, інтимности, взаємности, аудиторія, павза, Орвел, Європа, Гемінгвей, давньогебрейський, Гайдеггер, проєкт, спеціальний, абрєвіатура, диференціяція, тріумфальний, варіант, постколоніальний, телеетер, катедра, ортоепічний, мітичний, швайцарський*.

Мова автора книги багата на власне українські лексику, словотвірні моделі, синтаксичні конструкції, чимало з яких було «репресовано» в радянський час: *навдивовижу, позаяк, завважити, чужинство, копійованість, зударі, почасти, слово- і форморозрізнявальний, наголошувальний, наголосова (система), приросток (префікс), наросток (суфікс), приписи (правила), вислід (результат), береги (поля книги), самотворчий, вторування, дев'ятдесятий, межимовний, синонімний, до прикладу, поза тим, у слов'янських із походження словах* тощо. Читаючи, часто думаєш: такою, як в І. Фаріон, могла б сьогодні бути наша літературна мова без зовнішніх утручань.

Задля кращого сприйняття матеріалу у праці запропоновано афористичні думки про мовну норму і мовну культуру, як-от: *Нова людина має і мову нову* (Г. Сковорода), *Велика мовна культура конче веде й до великої сили політичної* (І. Огієнко), *Суржик — це правила утворення безладу* (М. Флаєр), *Граматичі підкоряються навіть імператори* (Латинське прислів'я). Тут знаходимо контекстуально доцільні крилаті вислови відомих українських і закордонних учених, письменників, культурних діячів і державників, і нас по-доброму дивує філологічна й загальнокультурна обізнаність І. Фаріон, яка стільки книг перечитала, аби зібрати цей скарб!

Ці афоризми, розміщені на берегах книги, полегшують читачеві сприйняття матеріалу. Пожвавляють роботу з книгою також веселі бувальщини з мовної тематики (напр.: *Батько купив п'ятирічний дитині великого ведмедика. Дитя захоплено його розглядало і виявило під лапкою етикетку з написом: «МИША». Приголомшене відкриттям, воно побігло питатися в батька, чому великого ведмедика названо мишею...»), філологічні анекдоти (напр.: *Вірменин каже грузинові: «Рускій язык багаче, чем українскій». «Чем?». «Чем українскій»*), які подані впереміж із афоризмами.*

Чимало висловлених у книзі власних думок автора теж мають яскраве образне й афористичне звучання, і ми переконані, що їх цитуватимуть майбутні дослідники нашої мови: *Мова не просто голос суспільства — вона характер його розвитку* (с. 17), *Як говорять, так і керують* (с. 42), *Наголос — душа слова* (с. 47), *Варіант — це завжди можливість вибору і ширшого пізнання, варіант — це пошук і віднайдення* (с. 75), *Без культури мови немає жодної іншої культури* (с. 137), *Кожна мова — це окрема національна й інтелектуально-естетична картина світу, і щоб вона була і здійснювалась, мусить працювати така критична маса лексики, що відрізнятиме її від усіх інших* (с. 138), *Суржик — це неповносправність. Це брак стилю. Це брак внутрішнього вертикального начала в людині* (с. 138), *Слова зі своїми значеннями — наче люди з власними думками. Позичені і спотворені думки — як позичені речі та зіпсуті дні життя* (с. 148), *Слова — це не мідяки, якими не шкода розкидатися. Слова — це валюта, а пуста мова не варта доброго слова* (с. 187), *Якщо лексичний рівень — це відкритий зовнішній бік мови, то синтаксис — її морське дно, що є глибинами нашого мислення* (с. 259), *Політична культура без мовної культури так само неможлива, як вільне суспільство без вільних людей* (с. 290).

Додатками до «Мовної норми...» є три укладених автором книги «Словниці» («Правильне наголошення», «Правильні відповідники до слів інтерферентної будови» і «Типові лексичні помилки та їхні правильні відповідники»), а також приклади видруків різнотипних мовленнєвих помилок депутатів Львівської обласної ради, які І. Фаріон роздавала тим під час сесійних засідань. Ці додатки стануть корисними практичними порадами для тих, хто хоче правильно говорити.

Не маємо сумнівів, що праця Ірини Фаріон «Мовна норма: знищення, пошук, віднова» стане помітним явищем в українському мовознавстві нової доби, оскільки вона впроваджує до наукового обігу новий фактичний матеріал, містить цінні висновки і пропозиції. Крім того, вона обов'язково посяде гідне місце серед науково-популярних розвідок державотворчого змісту, оскільки закликає нас бути в обороні своєї мовної автохтонності.

Радимо обов'язково скористатися цією книгою публічним людям, студентам вищих навчальних закладів і науковцям, учням середніх шкіл, освітянам, просвітянам і взагалі всім, хто дбає про своє мовне

обличчя. Віримо, що читачі гідно оцінять самовіддану й подвижницьку працю Ірини Фаріон на українській мовній ниві.

Література

1. *Масенко Л. Т.* Мова і політика. — 2-ге вид., допов. — К.: Соняшник, 2004. — 120 с.
2. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін.* — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. — 399 с.
3. *Український правопис* — повернення до національних засад / Упоряд. О. Пономарів. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — 22 с.
4. *Фаріон І. Д.* Мовна норма: знищення, пошук, віднова (Науково-навчальне видання): [монографія]. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. — 328 с.

*Ірина Магрицька,
доцент катедри української мови та літератури
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля*

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

ПЕРЕДМОВА

Нова людина має і мову нову.

Г. Сковорода

Ідея цієї книжки зародилась у стінах Львівської обласної ради, де я як депутат із 2006 року опинилась в епіцентрі **реального мовлення, але нереальної мовної норми**. Депутатство у Верховній Раді від 2012 року і широке спілкування з урядовцями та політиками спонукало мене втретє перевидати цю монографію: **«Якщо для спілкування людей взагалі потрібна мова, то для культурного спілкування потрібна мова наче в квадраті, що культивується як своєрідне мистецтво — мова нормована»** (О. Пешковський).

Чому мовна реальність депутатів і чиновників, владоможців тощо така далеко від мовних приписів? На це запитання я вирішила дати відповідь на сторінках цієї праці. Задля того необхідно було перейти дорогою мовної норми впродовж усього ХХ ст. Ця дорога надто складна і навіть кривава, аби зараз когось повчати. Найголовніше — відкрити Правду про характер формування і знищення мовних норм, що здебільшого зумовлено політичними чинниками. Тоді, сподіваюся, ця Правда змінюватиме нас — і мова говоритиме про цю зміну нашими устами. Зміна мови відбувається тільки разом зі зміною нашого внутрішнього світу. Система світоглядних цінностей кожної людини, громадянина формує матрицю суспільства і держави. Мова в цьому процесі відіграє першорядну роль не тільки тому, що без неї людина немислима, але й тому, що мова — духові кордони нації. Мова не просто голос суспільства — вона характер його розвитку.

Українська мова — винятковий приклад блюзнірського втручання суспільства в її зовнішню історію (сотні заборон та обмежень з боку різної окупаційної влади — Польщі, Московії, Румунії, Угорщини, Австрії) та унікального більшовицько-московського винаходу: втручання у фонетичну та лексико-граматичну матрицю мови. Коли вже неможливо було заперечити українську мову як самодостатню систему, що автоматично породжувала націю та державу, у 30-х роках ХХ ст. виникла ідея уподібнити її до російської мови. Політичним інструментом такої зміни стали урядові постанови та рішення, а звідси — задіяні внутрішньомовні чинники: зміна мовної норми.

Ми не маємо права пояснювати сучасність, виходячи з неї самої і нехтуючи минулим.

А. Мейс

Мова — це також обличчя народу, воно тягже спотворене.

Л. Костенко

Політична мова створена для того, щоб брехня звучала правдиво, а вбивство пристойно і щоб надати вигляд твердості цілковитому вітру.

Дж. Орвел

Життя, безумовно, добрий учитель, але дуже дорого бере за свої уроки.

*Із записів
І. Долі-Попова*

Норма літературної мови — це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний чинник, що відповідає мовній системі і становить єдину можливість або найкращий для конкретного випадку варіант, що відібрало суспільство на певному етапі розвитку [3, с. 94]. Норма формується на основі низки критеріїв, серед найважливіших: територіальний (синтез південно-західного, південно-східного та північного говорів); критерій авторитетних письменників (зокрема, Т. Шевченка, з якого тріумф народної мови, на противагу до книжної, став незворотнім); відповідність мовній системі — її внутрішнім законам та закономірностям; національно-ідентифікаційний — не лише збереження мовної традиції, але й центральна увага до унікальних мовних ознак, на противагу до нівеляційних процесів інтернаціоналізації чи уніфікації лексики, і навіть граматичних категорій, а звідси потреба формувати захисну вісь «своє» — «чуже». Цілком другорядним є статистичний критерій, особливо в теперішніх постколоніальних умовах розвитку суспільства, значна частина якого, з огляду на об'єктивні історичні причини, володіє радянською «недоукрмовою», а не українською мовою своєї держави. Отож, мовна норма — це синтез внутрішньомовних та позамовних чинників, що відображають напрям розвитку суспільства. Образно кажучи, це *«прапори та емблеми, за якими можна відрізнити представників різних ідейних та культурних угруповань»* [5, с. 192].

Зазначені мовні критерії в добу терору зазнали кардинального перегляду. Мета створити єдиний радянський народ автоматично сягала створення на початковому етапі напівмови — блідій копії «братньої» російської. Задля цього на початку 60-х років у системі АН СРСР виникла наукова рада з проблем *«Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй»*. Ця програма, покладаючись на «ясновидючість» її совєцьких творителів, ділила мови на більш рівноправні та менш рівноправні, позаяк *«сфера їх подальшого функціонування далеко не однакова»*. На цій підставі мови народів СРСР розподілили на перспективні і неперспективні. До перших, крім «великої російської мови», зарахували вірменську, грузинську, латиську, литовську, естонську. Решта мов, серед яких і українська, потрапили до неперспективних [2, с. 50]. Відправним пунктом для цієї «неперспективності» було не тільки примусове вивчення російської у школах (від 1938 року) та добровільне української (від 1958 року), а відтак навальне перетворення українців у перекособочених двомовців

(із гіршим-кращим незнанням обох мов), але й безпрецедентне спотворення Українського правопису 1933 року як основного мовного кодексу. І це спотворення і досі чинне!!! Далі взялися до лексичної кодифікації через перекладні та тлумачні словники... **Так створено радянсько-російську норму української мови.**

Пропонована праця покликана зобразити нищення автентичної мовної норми крізь призму лінгвоциду. Більшість практичного матеріалу в монографії почерпнуто з усного та писемного мовлення українських посадовців: депутатів та чиновників, які фактично стали закладниками спотвореної мови. У поневоленних умовах вільна мова стала жертвою тоталітарного суспільства, що послідовно працювало на абсолютне відчуження лінгвоносіїв від своєї мови, а отже, і самих себе. Сьогодні таких немало-небагато: відповідно до перепису населення 2001 року 85,2 % українців назвали рідною українську мову і 14,8 % — російську. А це близько 5 мільйонів — ось він, головний чинник деградації України в Україні. Поряд із цим незмірно більшою є кількість суржикомовців — ще одного «плідного» результату політики двомовності радянської доби.

У третьому тисячолітті на зміну тоталітаризму прийшла доба лібералізму — щоденного безкарного вбивання найвищих національних та духово-моральних цінностей на догоду прагматичному молохові та диявольському компромісові. Очевидно, що ідеологія всездозволеності запанувала в мові через нігілістичне трактування норми і сприйняття її лише як інструментального чинника, зведеного до примітивного порозуміння. За таких умов відродження вбитої норми — справа надскладна, але не безнадійна. Бо Правда. І що швидше вийде мова на цю дорогу Правди, то і суспільство набуватиме ознак необхідної культури та добробуту.

Було б дивно писати цю працю за нормами досі чинного Правопису 1933 року. Це наче прийняти вбивство і мовної норми, і творців цієї норми, кодифікованої у Правописі 1929 року. Аби полегшити сприйняття мовно-правописної Правди, **головні** засимільовані радянським правописом ознаки та їхні правильні відповідники, використані в цій праці, подаю в таблиці [більше див. розділи 1, 4].

Отож, бажаю всім плідної подорожі дорогами мовної норми, яку так наполегливо впродовж понад трьохсот років намагалися повести московським шляхом.

Блюзнірство говорити про те, що духовне життя залежить від економіки і добробуту, коли перед очима долі замучених, переслідуваних, репресованих українських письменників. Чомусь в історичне безсмертя ввійшли саме вони, а не ті, що процвітали за всіх режимів. Так що все це — злиденство духу, популістські дурниці...

Л. Костенко

Оскільки захисники радянської мовної політики до сьогодні зберігають впливовість у колах академічного істеблішменту, їм вдалося дискредитувати під час обговорення й заблокувати затвердження того проєкту нової редакції «Українського правопису», який відповідав вимогам часу.

Л. Масенко

Не наслідувати інших треба, а творити себе автентичних, і не для агресії та нівеляції інших народів, як це чинять нації-хижаки, а задля відчуття власної повноцінності, не пихи, а самодостатності, щоб твердо стояти на ногах як добротворча сутність і щоб не хитали нас зусібні вітри.

В. Шевчук

Правопис 1933, 1946 і 2007 років	Правопис 1929 року
<p>I. Фонетична асиміляція іншомовних слів</p> <p>1. Грецький звук <i>тета</i> θ (<i>th</i>) передано через <i>ф</i>: <i>кафедра</i>, <i>Афіни</i>, <i>скіфи</i></p> <p>2. Передання збігу голосних: <i>іа — іа: соціальний, матеріальний;</i> <i>іу — іу: тріумф, Іуда, юдаїзм;</i> <i>іо (початкове) — іо: іон;</i> <i>оје — ое: проект;</i> <i>аи — ау: аудиторія</i></p> <p>3. Е (в початковій позиції) — є: <i>Європа, євро</i></p>	<p>I. Питоме передання іншомовних слів</p> <p>1. Грецький звук <i>тета</i> θ (<i>th</i>) передано через <i>т</i>: <i>катедра</i> (грец. <i>kathedra</i>), <i>Атени</i>, <i>скити</i> (бо <i>Марта</i>, а не <i>Марфа</i>; <i>театр</i>, а не <i>феатр</i>, <i>католик</i>, а не <i>кафолик</i>)</p> <p>2. Передання збігу голосних: <i>іа — ія: соціальний (бо діяльний, Маркіян);</i> <i>іу — ію: тріумф, Юда, юдаїзм;</i> <i>іо (початкове) — йо: йон (бо йогурт, Йосип);</i> <i>оје — оє: проект (бо лат. projectus «кинутий уперед»);</i> <i>аи — ав: аудиторія (бо автобус, Австрія)</i></p>
<p>II. Морфологічна асиміляція</p> <p>1. Вилучення закінчення <i>-и</i> родового відмінка однини іменників третьої відміни: <i>любов-і, незалежност-і</i></p> <p>2. Вилучення закінчення <i>-и</i> родового відмінка однини іменників четвертої відміни: <i>імен-і, племен-і</i></p> <p>3. Незмінюваність чужомовних іменників середнього роду з кінцевим <i>-о</i> після приголосного: <i>на табло, в кіно</i> (бо так у російській та французькій)</p>	<p>II. Питомі форми</p> <p>1. Закінчення <i>-и</i> родового відмінка однини іменників третьої відміни: <i>любов-и, незалежност-и</i></p> <p>2. Закінчення <i>-и</i> родового відмінка однини іменників четвертої відміни: <i>імен-и, племен-и</i></p> <p>3. Змінюваність чужомовних іменників середнього роду з кінцевим <i>-о</i> після приголосного: <i>на табл-і, в кін-і</i> (бо в <i>сел-і, на блюд-і</i>)</p>

Література

1. *Костенко Л.* Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. — К., 1999.
2. *Масенко Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. — К., 2004.
3. *Пилинський М.* Мовна норма і стиль. — К., 1976.
4. *Фаріон І.* Правопис — корсет мови? (Український правопис як культурно-політичний вибір). — Л., 2006.
5. *Яворська Г.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. — К., 2000.

Розділ 1

ФОНЕТИЧНА НОРМА: ГАРМОНІЯ ЧИ ДИСОНАНС?

Дурням закон не писаний; коли писаний, то не читаний; коли читаний, то не зрозумілий; коли зрозумілий, то не так.

Народна мудрість

*Сталий правопис і стала однакова
(у межах можливого) вимова — це цемент
суспільства, бо це ж найхарактерніші
ознаки єдиної мови народу.*

О. Синявський

1.1. Звуки — національні коди

Пізнання й опанування будь-якої мови розпочинається з найнижчого і фундаментального рівня мовної будівлі — звукового. Правильна вимова звуків і наголошування слів — не тільки елементи культури мовлення. У звуках як найменших первнях відображення світу згорнена вся історія виникнення нашої мови та її сьогодення. Звукова матерія мови як стрижень її структури резонує й відлунює тим, що в неї закладає природа: який голос, такий і відголос. Існує, на думку К. Фослера, неминуча відповідність між уявленнями народу про світ, його фантазію і тим, як він вимовляє звуки. М'якість і краса нашої вимови суголосна з красою та почасти м'якістю української душі.

Попри неминучі зміни, фонетика — це найсталіший і найконсервативніший складник мовної системи. Це та звукова нитка, що сягає найдавнішої історії і нанизує на себе всю мовну систему, створюючи з неї неповторність. Це та основа, яка вможливує «*відбудувати етимологію* [походження. — *І. Ф.*] *слова*» [5, с. 21]. У членороздільному звукові проявляє себе його мислетворча сутність, а в нечленороздільному — почуттєва [7, с. 79].

Якось на кемпінгу, неподалік Дрездена, я попросила англійською горнятко чаю, на що мені по-німецькому коректно з розумінням-нерозумінням відповіли: «*Nicht tea* [ti:] — *tee* [te:]». Лише один звук робить це слово англійським або німецьким! І саме за цим коротким звуком (фізики сказали б — мінімальним порухом повітря, а фізіологи —

роботою мовленнєвого апарату) криється відчуття своєї Батьківщини, духовим домом якої є мова, відмінна найперше від іншої своїм звуковим складом. Передусім це стосується споріднених мов, адже тільки звукове оформлення спільних за значенням слів робить їх окремими сутностями. Білоруський філолог В. Рагойша спостеріг, що Р. Лубківський, перекладаючи вірш білоруської поетеси А. Цьоткі «Небували чачи», змінив лише вимову, але не лексику, синтаксис і рими [28, с. 21]:

*І песні заціхлі, і смеху не відна,
І дзеці старэнькімі сталі,
І ноты весёлы музікам брать
стыдно,
Радосны струны парвалі,
І фарбы артыстаў смутна
рысуюць,
І цені ясны вміраюць,
І вершы паэты з жалем
рыфмуюць,
І сэрцы кроўю спываюць.*

*І пісня затихла, і втіхи не видно,
І діти старенькіми стали,
І ноту веселу музікам брать
стидно,
Радісні струни порвали,
І фарби художників смуток
малюють,
І тіні ясні вмирають,
І вірші поети з жалем
римують,
І кров'ю серця спливають.*

Якщо головна відмінність між усіма слов'янськими мовами у звуковому оформленні слів, то ми зовсім не застраховані від лінгвокумедностей: назву програми української поп-групи «Океан Ельзи» — «Сосні» у Росії прочитали як «Сосні́», а назву львівської крамниці «Едем» якийсь зайшлий росіянин інакше, як «єдем», прочитати не зумів... Натомість малорос Мина Мазайло з однойменної п'єси М. Куліша ніяк не міг позбутися одного з фонетичних визначників нашої мови — звука [г]:

*Бог — це Бог,
а Бах — це Бах.*

Б. Гектор

*За звуком криється
множина сенсів, відомих
тільки конкретній мові.
Отож, звукова генеза
слова вкрай національ-
на, власне така, що ся-
гає мовних тайників.*

І. Фаріон

«Оце саме «ге» і є моє лихо віковичне. Прокляття, якесь кайнове тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не те що чистою руською, а небесною, ангельською мовою».

Показовою щодо різночитання була церковнослов'янська мова, що постала з моравського діалекту болгарської мови, але, ставши мовою священних текстів, у різних куточках слов'янського світу озвучувалася відповідно до фонетичних норм корінних мов: української, російської, білоруської, сербської, для прикладу: «Господи, помилуй!» і «Госпаді, памілуй» чи «Вірую во єдиного Бога Ісуса Христа» і «Верую во єдинава Бога Іисуса Криста» тощо. Однак 1686 р. заборонено церковні відправи українською мовою і запроваджено російську вимову церковнослов'янських текстів та обов'язковість «чистого російського язика» в Київській академії. Власне на цей час припадає вислів М. Ломоносова (1746 р.) про фонетичну своєрідність нашої мови: «Сей діалектъ съ нашим очень сходенъ, однакъ его удареніе, произношеніе и окончанія реченій отъ сосѣдства съ Поляками и отъ долговременной бытности подъ ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились» [19, с. 62]. Не коментуватимемо, «прямо сказати», безглуздості другої частини Ломоносового твердження, лише зазначимо, що власне українська вимова від найдавніших руських часів разом із поширенням християнства та церковними книгами, писаними церковнослов'янською мовою у фонетичній українській адаптації, пішла вглиб Росії і міцно затрималася там, усупереч зазначеній забороні, не тільки в мові церкви, а й інтелігенції. Про це свідчать церковнослов'янські тексти російської літературної мови старообрядців XVII—XVIII ст. До основних рис цієї системи порівняно з сучасною російською, за спостереженням професора О. Ткаченка, належать такі [40, с. 14]:

1. Твердість приголосних перед *е*: *не, Христе* (кличний відмінок).
2. Збереження редукованих (коротких) *ѣ, ѥ*: *грѣхѣ, днесѣ*.
3. Брак переходу *е* → *о* в наголошеній позиції: *идетѣ, идети*.
4. Брак переходу *о* → *а* або його скороченої вимови (редукції) в ненаголошеній позиції: *воставѣ, своихѣ*.
5. Фрикативна вимова *г* у всіх випадках: *долгѣ, Господѣ, Бог*.
6. Відносна твердість *щ, ч* перед *а, е*: *сущая, паче*.

Отож, київська говірка з її провідними фонетичними рисами посила на довгий час (аж до половини XIX ст.) [12, с. 128] провідне місце

Не все те народне, що живе в народі.

О. Довженко

— У нього добренний, звучний голос.

— Не дивно: його голова — чудовий резонатор.

у високому стилі (літургійному) російської мови, хоч, зрозуміло, що в народнорозмовній російській мові здавна виступали питомі фонетичні риси: пом'якшеність приголосних перед *е, г (g)* проривне, акання тощо. *«Поряд з цим російська мова, формуючись як окрема мова, мусила на цьому шляху долати давньокиївський, за своєю суттю, український вплив»,* що був відображений у сакральних текстах, *«де до збереження традиційної вимови зобов'язує сама повага, шанованість текстів як духовної спадщини, заповіданої від предків»* [40, с. 14].

Очевидно, що саме звуковий фон творив із цієї духовної спадщини надбання суто національне, позаяк фонеми (звукові типи) у своїй звуковій реалізації виконують функцію національного визначника. І хоч, до прикладу, англійською мовою розмовляють не лише в Англії, а в Ірландії, Канаді, США, Південній Африці, Австралії, Новій Зеландії, саме у фонетиці мовців усіх цих країн спостережено найпомітніші розбіжності. Кожна мова *«прив'язує етнос до його природного оточення, до ландшафту, до того кривого, предметно обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу»*, через те, переселяючись на інший терен, мова *«мінється, пристосовуючись до нових природних умов»*. Так по-острівному скулене *«in»*, знакове для Старої Англії (*у фортецю, у сховок*), на американських просторах перетворюється в *«on»* (*на долоні*). Образно кажучи, *«так котиться площиною більярдна куля, усе відкрито, мов на долоні — не в яйці..., американський космос владно диктував мові-емігрантці свої правила поведінки»* [8, с. 107]. І хоч історичну основу американського варіанта англійської мови складає мова півдня Англії XVII—XVIII ст., сучасний її варіант — це вислід подальшого самостійного розвитку мови вже на американських теренах.

Натомість українська фонетика навіть сільських і міських мешканців своєрідна, а діалектне розшарування нашої мови — це цілий оркестр фонем (звукотипів), найнесподіваніше озвучений місцевим мовленням, що, безперечно, зумовлено давніми фонетико-історичними процесами в діалектних групах протоукраїнських племен.

На основі фонетичних діалектологічних досліджень зазначимо, що в галузі фонетики **південно-східні** та **південно-західні** говори мають багато спільного і протиставлені **північному** наріччю [16, с. 34—44]. Отож, географічні терени якнайтісніше пов'язані зі звуковим фоном мови, і навіть так, що формують його. За повідомленням литовських уче-

У звуках втілена об'єднана енергія народу.

В. Гумбольдт

Культура і традиція — це заповіт предків.

В. Шевчук

Кожна мова «прописана» в цілком певному земному просторі й тому, переселяючись на інший терен, міняється, пристосовуючись до нових природних умов.

О. Забужко

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

них-геофізиків, складена карта електромагнітних полів на території республіки збіглася з картою литовських діалектів із точністю до 1 км [8, с. 107]. Себто кожний терен, де проживає корінний, історичний етнос, має свою енергетику, яку випромінює земля. І власне ця енергетика тисячоліттями формує менталітет і мову корінного населення. Звідси, інша мова — інший менталітет [18, с. 145]. **Якнайменші фонетичні зсуви — це якнайбільші зміни у мовному стрижні.** Бо фонетика — основа будь-якої мовної системи: *«попри можливість окремих фонологічних інтервенцій, що можуть вплинути на характер артикуляційної бази, — мова йде на будь-які зміни дуже важко»* [45, с. 137]. І зрозуміло чому: за фонетичною своєрідністю криється онтологічна, себто буттєва природа самої мови. Звуки — це множина змістів, відомих тільки певній мові. За видатним лінгвістом-філософом В. Гумбольдтом, звук своєю індивідуальною якістю вказує на якість предмета [7, с. 79]. Через те звукове спотворення — це глибинні зсуви у мовній структурі.

Мову, не без огляду на її звукову форму, швейцарський мовознавець Ф. де Сосюр порівняв із симфонією, реальність якої не залежить від способу виконання. Себто помилки, які допускають музиканти (буквально — це ми, мовці), ніяк не шкодять цій реальності. Бо вона просто є. Вона самодостатня. Така метафора дуже яскрава, але, на жаль, безутішна. Симфонія — це свято. Для її виконання завжди шукають вправних музик, а то й віртуозів. А мова всюдисуща: все в ній, і вона в усьому. **Вона — це час світу: у ній минуле, теперішнє, майбутнє.** От тільки виконавці мови такі, яким є їхнє розуміння мови, і найчастіше це розуміння не відповідає мовній природі, — **бо воно всього лиш комунікаційно-споживацьке, або інструментальне.** А слово *«у своїй суті є аж ніяк не звуковим, а чимось безтілесним, утвореним не матеріальною субстанцією, а виключно відмінностями, що відокремлюють його акустичний образ від усіх інших»* [36, с. 151]. Мовна відмінність передусім звукова, попри, здавалось би, універсальний акустично-фізіологічний аспект звука. Звукові відмінності роблять нас іншими серед носіїв чужих мов та іншими роблять слова в середині нашої ж мови. Отже, інакшість — це і є сутність. Саме вона закріплена у мовній нормі, яка визначає модель поведінки кожного мовця, як, до речі, модель поведінки громадянина визначає конституція чи модель поведінки людини — мораль.

1.2. Асиміляція та інтерференція — способи зміни фонетичної норми

Фонетико-ортоепічна (або ширше фонетична) мовна норма — це той варіант вимови звуків і наголошування, який, з огляду на мовну системність як основний нормативний критерій, закріплено практикою і рекомендовано до вжитку як обов'язковий. Фонетичну норму встановлюють не статистичним шляхом чи покликанням на авторитети — вона впливає з особливостей фонологічної системи тих українських діалектів, що лягли в основу української літературної мови. Одночасно як мовне і соціокультурне явище фонетична норма переходить різні стадії свого формування: а) вибір норми; б) кодифікація; в) упровадження; г) розроблення й удосконалення [51, с. 155—156]. Наскрізьною ознакою такого багатоступеневого процесу є соціоісторична зумовленість норми (попри її найстабільніший характер у мовно-системній ієрархії). Наприклад, до 1969 р. [37], відповідно до вимовних норм української літературної мови, що сформульовані у 1920-ті роки, передусім у працях О. Синявського, зубні приголосні [т], [д], [н], [л] вимовляємо м'яко або твердо перед [і], залежно від того, якого походження [і]: якщо [і] походить з [о] і чергується з ним (ніж — ножа, ніс — носа) та з [ы] (густі — густий), то приголосні вимовляємо **твердо**; якщо [і] походить із давнього звука **ятя** [ѣ] та [е], то приголосні вимовляємо м'яко (ніжний, ніс від нести). Це мало і своє закріплення на письмі: після м'яких [т], [д], [н], [л] писали *ї* (літо), зокрема в авторитетному «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського (1886 р.). Однак цю графічну знаковість *ї* знехтував «Словарь української мови» (1907 р.) за редакцією Б. Грінченка. Як слушно зауважив В. Сімович, «це вплинуло в нас дуже фатально на ортоепію [вимову. — І. Ф.]...» [34, с. 196], і подальшим сповна позамовним фатальним кроком у наступі на м'якість [т], [д], [н], [л] у зазначеній позиції став припис академічної «Сучасної української літературної мови» (1969 р.) за редакцією І. Білодіда — головного ідеолога українсько-російської двомовності як двох рідних мов. Відтоді вся фонетично-нормативна література базується на приписові не фонетичному, а соціоісторичному. Як висловився В. Сімович, «...життя сильніше за науковість правопису» [34, с. 196]. Таки слушно, хоч почасти сильніше не так життя, як слабші ми в обороні своєї мовної автохтонності.

Спочатку було Слово.
І Слово було в Бога.
І Слово було Бог.
Вкінці теж буде Сло-
во.

Нічого, крім Слова, не
залишиться.

Але, боюсь, Слово вже
буде в Сатани.

І Слово стане Дияво-
лом.

Слово в Диявола — це
кінець світобудови —
Звалище Цивілізацій —
Звалище Слів...

Ю. Ілленко

...у того, що люди до-
тримуються правил,
є також сильна біоло-
гічна основа: люди хо-
чуть коритися прави-
лам і хочуть, щоб інші
люди теж корилися
правилам. Вони відчува-
ють вину, коли не роб-
лять цього, і гнів, коли
цього не роблять інші.

Ф. Фукуяма

Різниця звукового
складу, зокрема, між
українською і російсь-
кою мовами не менш
велика і тяжка для
засвоєння, ніж між ро-
сійською і сербською
або польською і литов-
ською.

П. Тимошенко

Вибір сучасної фонетичної норми припадає на кінець XVIII — 40-ві роки XIX ст., коли доба Романтизму утвердила незворотність потенційного суспільного статусу української народної мови, втіленого найперше через художню літературу, а відтак зорієнтованість української літературної мови на середньонаддніпрянські (південно-східні) говори. Складніше було з **кодифікацією**, себто її узаконенням. За умов колоніального перебування України у складі різних держав, зокрема Росії, Польщі, Румунії, Австро-Угорщини, це було неможливо. Тим більше, що одна з імперій зробила чудо-відкриття, яке блискуче «оспівав» Євген Плужник:

*Двух московских обалдуев
Волновал язык хохлов.
Первым был министр Валуев,
Был второй — министр Бубнов.
А сроднила пару эту
Их воинственная пруть,
Лозунг: «Не было, и нету,
И совсем не можешь быть».*

На обґрунтування останньої віршованої тези Росія спрямувала понад сотню заборон українського слова від 1686 до 1905 рр. Попри те, українські вчені та письменники активно розробляли правописні норми, що найтісніше пов'язані з фонетичними. Пік цієї роботи припадає на першу половину XX ст., що вивершується науково-практичною працею — «Українським правописом» 1929 р. Фонетична наповненість цього правопису, попри певні застереження до правил написання чужомовних слів із г/г (гімназія — гімназія), л/ль (лампа — лямпа) тощо, органічна і вмотивована.

Однак активне **впровадження** сучасної правописної і фонетичної мовної норми в життя було брутально перервано московсько-більшовицькою політикою уподібнення української мови до російської. На відміну від попереднього періоду — другої половини XVII — початку XX ст., який, з огляду на численні імперські укази заборони функціонування нашої мови, є **системним зовнішнім лінгвоцидом**, — період від 30-х до кінця 80-х років XX ст. означую як час **внутрішнього лінгвоциду**, позаяк це була війна з внутрішньомовними законами. Мілітарність характеру нищення нашої мови яскраво засвідчена у назвах трьох резолюцій Народного Комісаріату Освіти УСРР на чолі з В. Затонським

1933 р.: «Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті», «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології», «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній» та у виступі і книжці очільника новоствореної Правописної комісії, заввідділу агітації і пропаганди Політбюро ЦК КП (б) У А. Хвилі (справжнє прізвище — Мусульбас) «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.), «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті», а також у статтях «правильних» мовознавців у журналі «Мовознавство» (1933 р., ч. 1): «Добити ворога» С. Василевського, «Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору» П. Горецького, «Націоналістичне шкідництво в синтаксисі української літературної мови» П. Горецького та І. Кіриченко, «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» О. Фінкеля, «Націоналізм в етимології» Н. Ліперовської, «Трибуна українського фашизму» В. Ставнича (про журнал «Рідна школа»). До речі, всі ці твори написані у пік Великого Голодомору і ще не зросійщеною українською мовою, зокрема у царині фонетичній, і саме цього року, як свідчив в одній із доповідей 1934 р. нарком освіти В. Затонський, знищено **1649 українських науковців-«націоналістів», здебільшого фахівців з української мови та історії** [23, с. 136—137; 41, с. 140—148; 48, с. 361].

Основним здобутком цієї внутрішньомовної війни як уніфікації з російською мовою, або ж «збільшовиченої української мови, очищеної від неї самої» [23, с. 137] став Український правопис 1933 р., якого ніхто прилюдно не обговорював і який набрав чинності несподівано, як гроза: «Газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно — у травні 1933 року, — ще до його публікації, і невідготовані читачі опинилися перед dokonаним фактом. Вражені викладачі й студенти раптом виявили, що правила, яких вони дотримувалися, не дійсні...» [48, с. 365]. Найімовірніше, цензором-кодифікатором правопису був Н. Каганович, «єврей з походження, росіянин культурою» [48, с. 358], зачинатель наступу на автохтонні основи української мови, втілені у правописі 1929 р., про що свідчать три його статті 1930 р.: «Проти «народництва» в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)», в якій наголошено на «поживності» для української мови «язичія», себто суржику; «Кілька слів про словники», укладачам яких закинуто «наукове шкідництво» й «українське буржуазно-національне хуторянство», і «Мовна

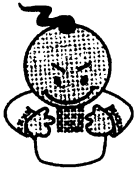
Якраз звукова мова відіграє надзвичайно важливу роль — ще не зовсім пізнану й усвідомлену — в активізації біоритмів національного інстинкту, зміцненні психофізичної структури національного типу, в мобілізації суспільства на основі етнонаціоналізму.

О. Сербенська

Дискусія... Баран висловив загальне здивування. Заєць висловив загальне побоювання. Потім підвівся Лев і висловив загальну думку.

Ф. Кривін

...газети перейшли без жодного попередження на новий, нікому, крім редакціям газет, ще неприступний правопис. Пригадую, одного ранку я прийшов до УКІЖу і сидів в учительській, і туди вбігли стривожені дві мої студентки з газетою «Комуніст» в руках.

[...]

— Що сталося? — питали вони в мене. — Тут зовсім не так надруковано, як ще вчора: не кляса, а клас, не авіація, а авіація [...]. І я, як викладач, і вони, як студенти, мусили виводити нові правила з практики газет і застосовувати їх самі — нехайно, невідкладно, всяка інша поведінка була б загрозовою і навіть згубною.

Ю. Шевельов

теорія українського буржуазного націоналізму», в якій «буржуазний націоналізм» виявлено у:

- 1) відкиданні неологізмів революційної епохи;
- 2) відкиданні інтернаціональних слів;
- 3) відкиданні мовних складників, спільних з іншими мовами радянських республік, особливо російською;
- 4) намаганні прищепити мовні складники клясово ворожого характеру;
- 5) намаганні через мову розповсюдити февдальну й буржуазну ідеологію;
- 6) намаганні запровадити штучні новотвори;
- 7) викривленні тлумачення багатьох понять, зокрема політичних, економічних тощо [правопис Кагановича збережено. — І. Ф.] [48, с. 358—360]. Отож, фас українській мові дано персоніфіковано й обгрунтовано. Відтак подальша московсько-радянська політика творення «савецкава челавека» з двома рідними мовами, серед яких «найрідніша» — це мова асиміляції всіх народів СРСР — російська, призвела до фундаментальних зрушень в українській фонетичній, а почасти і фонологічній системі. З огляду на це, сучасну **фонетичну норму** логічно розглянути у двох площинах:

1. **Фонетична асиміляція**, що зумовлена і досі чинною правописно-фонетичною нормативністю від кагановичів і закріплена в Українському (себто псевдоукраїнському, більшовицькому) правописі 1933 року та його логічному псевдонауковому спадкові — Українському правописі 2007 року.

2. **Фонетична інтерференція**, що виникла у результаті лінгвоцидної імперсько-колоніальної політики Росії. Як вислід, фонетичні норми мовців третього тисячоліття — це яскраві та промовисті фонетичні спотворення.

Основне жало Правопису 1933 року у вигляді **фонетичної асиміляції** спрямовано на правопис слів чужомовного походження (розділ 3) як найлегший уподібнювальній ланці між українською та російською мовами. Підставою до цього є шлях запозичання слів: безпосередній і опосередкований. За безпосереднього шляху запозичання слова мова пристосовує його до своїх фонетичних законів, за опосередкованого — латинське, грецьке тощо слово потрапляє в мову через польське чи то російське пристосування. Більшовицький режим у безпосередньому запозичанні добачив «штучне відмежування української мови від ро-

гійської», а також «перешкоди оволодінню грамотністю широкими масами», через те голова Правописної комісії А. Хвиля у «До видання ново-го українського правопису» підпунктом а) зазначив сакраментальне: «ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису іншомовних слів» [41, с. 108—109].

Якою була ця «ліквідація», що досі, згідно з чинним правописом, є нормою?

Перше асиміляційне вилучення — це забраний з правопису звук, фонема і буква *г*, що не лише порушило вимовну норму, а й спричинило плутанину в значеннях слів *грати* (решітка)/*грати* (виконувати певну дію), *гніт* (ярмо)/*гніт* (у газовій лампі), *гулі* (гуляння)/*гулі* (знаки від забою) тощо. Натомість запозичення, серед яких і власні назви, стали передавати лише за російським зразком, де через недостатність фонемного ряду неможливо передати різні чужомовні звуки **ch**, **h**, **g**, як це в українській, через **х**, **г**, **г**, а лише як **х** або **г**: *Halloween* — укр. *геловін* — рос. *хелоуин*; *Hegel* — укр. *Гегель* — рос. *Гегель*; *Coethe* — укр. *Гете* — рос. *Гете*. За межею народного озвучення опинилися споконвіку вживані слова зі звуком і фонемою **г**: *гедзь*, *гудзик*, *гава*, *дзига*, *гринджоли* тощо. Правопис 1990 року на хвилі національного відродження повернув мові літеру, фонему і звук **г**, однак не запропонував обґрунтованих рекомендацій щодо її вживання та вимови. Це спричинило нові порушення фонетичної системи, зокрема у запозичених словах. Проект Правопису 1999 року, спираючись на засади Правопису 1929 р., запропонував літеру **г** у чужомовних загальних і власних назвах передавати через **г**: *інтелігенція*, *Чикаго*; у власних назвах людей (іменах, прізвищах) відповідно до **g** у мові-джерелі пишемо і вимовляємо **г**, а відповідно до **h** — **г**: *Фридрих Гегель*, *Магатма Ганді*. Також літера **г** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у словах, що відповідно вимовляємо: *агрус*, *гава*, *газда*, *гандж* тощо. На жаль, «...затверджений до друку вченими радами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України та Інституту української мови НАН України і схвалений Національною академією наук України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством культури і мистецтв України» *Український правопис* (2007 р.) [42] демонструє ніщо інше як напів норму і напів українську мову: він містить літеру **г** у давно запозичених і зукраїнізованих формах, на зразок *ганок*, *агрус*, *гвалт* тощо, однак у словах чужомовного походження у загальних і власних назвах

Останній Головнокомандувач УПА Василь Кук пише, що він отримував від Охрімовича листи, де той говорив про необхідність зустрічі, але Кук із деяких дрібниць зрозумів, що ці листи пишуться вже під контролем КДБ. Він наводить такий приклад: ім'я американського президента було подано як *ЕЙЗЕХАУЕР*, тоді як у їхньому колі було прийнято писати *АЙЗЕНГАВЕР*.

Г. Гордасевич

Одного весняного дня [1933 р. — І. Ф.] вчителька принесла на урок торбинку битого скла, роздала кожному: «Діставайте, діти, букварі, від першої сторінки до останньої вишкрібатимемо карлючку, що над буквою г!» І ми шкребли тими скельцями, бо більше не було чим...

М. Петренко

Той, хто не вміє говорити [російського «ГЕ». — І. Ф.] — це як ідентифікація на великоруську шовіністичну належність.

Ю. Іллєнко

(антропонімах і топонімах) **g**, **h** приписує передавати через **г**: *Гюго* (*Hugo*), а в окремих словах, невідомо за якою логікою, — через **х**: *хобі* (*hobby*) замість *гобі*, *Хемінгуей* (*Hemingway*) замість *Гемінгвей* [42, с. 19, 118—119]. У стилі руйнівного мовного лібералізму, а отже, нехтуючи системний принцип як основний при визначенні норми, Правопис 2007 р. видає на-гора примітку: «У власних назвах іншомовного походження етимологічний **g** згідно з усталеною традицією вимовляється як **г**; проте збереження **g** у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: *Гданськ і Гданськ, Гренландія й Гренландія, Гібралтар і Гібралтар; Гарібальді й Гарібальді, Гете й Гете* [42, с. 19].

З огляду на такі невмотивовані й амбівалентні приписи, у теперішній практиці логічно застосовувати правопис і вимову **г** — **г**, що запропоновані у проєкті Правопису 1999 р. й активно вживані низкою видавництв, радіо- та телеетерів, а саме:

1. Літеру **g**, яка у відповідних мовах позначає дзвінкий проривний звук [г], у загальних та власних географічних назвах на письмі передаємо буквою **г**: *агент, Чикаго*.

2. У власних назвах людей (іменах, прізвищах), відповідно до **g** у мові-джерелі, пишемо **г**, а відповідно до **h** — **г**: *Фридрих Герель, Магатма Ганді*.

3. Літеру **g** передаємо буквою **г** у незасвоєних українською мовою іншомовних словах, а також в іншомовних сполуках, що передаються засобами української графіки: лат. *альтер еро* (*alter ego*).

4. Літера **г** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у словах, що відповідно вимовляємо: *агрус, гава, газда* тощо.

5. Літеру **h**, грецьку літеру **γ** (гама) і початковий придиховий звук, відтворюваний надрядковим знаком, передаємо українською буквою **г**: *габілітація, Гельсинкі* [25; 26; 43, с. 36—42].

Друге асиміляційне вилучення полягало в наступові на грецьку літеру **тета θ**, що передає міжзубний приголосний звук, подібний до середнього між нашими звуками [т], [ф], через що *етер, Атени, аритметика* за чарівною московсько-радянською паличкою перетворились у тотожні з російськими формами *ефір* (грец. *aither*), *Афіни*, *арифметика* (грец. *arhythmia*), і це тоді, коли низка слів із грецькою літерою **тета θ** зосталася, на зразок *аритмія* (грец. *arhythmia*), *ортопед* (грец. *orthos*), терміни з префіксом *ortho-*: *ортокисень, ортоскопічний, ортографічна поверхня* тощо, позаяк так їх адаптовано у російській мові.

Особливу опірність чужій асиміляції демонструє антропонімна лексика, про що свідчить «Практичний російсько-український словник» (1923 р.): *Фадей — Тадей, Феодосій — Тодосій, Тодось, Філіп — Пилип, Фома — Тома, Феодора — Тодора, Хведора*. Поодиноким винятком у цьому є ім'я *Федір*, що як підтвердження тенденції передавати грецьку тету через *т, хв, п* існує у варіанті *Хведір, Тодір*. Неприйняття у нашій мові грецьких запозичень через глухий звук **ф** впливає із сонорности (або звучности, дзвінкости) її фонетичної системи. Дзвінки приголосні в українській мові не оглушують, натомість у російській у потоці мовлення вони творять свої глухі пари, серед яких і звук **[ф]: [в] — [ф]** (*любов — любо[ф]*), **[б] — [п]** (*дуб — ду[п]*), **[д] — [т]** (*дед — де[т]*), **[г] — [х]** (*пролог — проло[х]*), **[ж] — [ш]** (*гараж — гара[ш]*). Отож, запровадження через правопис букви і звука **ф** на місці грецької **тети** — це одночасне руйнування сонорности української звукової системи. Проект правопису 1999 року пропонував варіантну норму: *Методій і Мефодій, міф і міт*. Гадаю, наш вибір, з огляду на фонетичну системність і традиційність, має базуватися на переданні грецької **тети** через український звук **[т]**:

*І довершилася достоту
Найбільша із космічних драм:
По всі часи Господь Голготу
Поклав основою під храм.*

П. Карманський

Третє асиміляційне вилучення стосується знищення йотації голосних **а, у, о** (замість **іа, ю, йо**), на зразок тепер нормативного *соціальний* замість відповідного до законів української фонетики *соціалний*, *Іуда* замість *Юда*, *іон* замість *йон*, *тріумф* замість *тріюмф*. Первісне і правильне написання передбачало усунення не характерного для української мови збігу голосних (за винятком тих, що на стикові префікса і кореня: *про/аналізувати*; префікса і префікса: *ви/о/кремити*; двох основ: *теле/етер*), що підтверджено низкою незасимільованих запозичень (на зразок *парафіяни, василіяни, маніяк, макіяж, варіят*), питомою лексикою (на зразок *діяльність, моя, йой, а не діальність, моа, іой*) і власними назвами, що навдивовижу вистояли під пресом Правопису 1933 року: *Маркіян, Андріян, Себастьян, Купріян, Іліян, Ліліяна*. Знаково, що мова, пручаючись фонетичній асиміляції, творила варіанти то через

Ніяк не міг впоратися з московською фонемою /г/. Московське «ге» цокало, як німецькі підбори по бруківці черкаської соші. А глухе черкаське ГХЕ вискакувало мені з рота, як гавга з поскубаним пір'ям, перевалювалося через губу й падало на підлогу з м'якеньким хеканням. А мене за це дражили в третьому класі [московської школи. — І. Ф.], а в четвертому вже били. Таким способом ставили мені правильний прононс.

Ю. Ілєнко

Починається лютий терор, що в тисячі разів перевищує своєю звірністю і своїми масштабами те, що було за царату. Та цього більше-викам було замало. Вони зважили на досвід царських тюремників і перевершили його нечувано. Мало було їм того, що вони знищили цвіт, красу і гордість українського народу — кращих синів його. Мало того, що вони витруїли українську мову з державних установ, вищої школи і всіляко намагалися витруїти її навіть із щоденного вжитку. [...] Треба було не обмежуватися на цьому, треба було не тільки ззовні переслідувати і нищити українську культуру — треба було спалювати її, розкласти її зсередини.

Ю. Шевельов,
В. Цеберко

апостроф, то через знак м'якшення: *Валер'ян (Валеріан), Март'ян (Мартиніан)* і паралельні форми: *Юліян і Юліан*. На універсальному внутрішньому спротиві кожної мови до чужинства завважив видатний німецький лінгвіст і фольклорист Я. Гримм: «Усі мови, доки вони в здоровому стані, мають природний стимул усувати від себе чуже, а коли воно вже вдерлося, витискати його знову або принаймні згладжувати місцевими елементами. Нема народу, здатного до розвитку всіх можливих звуків, і всяка мова уникає тих, які їй невластиві або супротивні. Що справедливо про звуки, то ще більше стосується слів» [2, с. 120].

Отож, за зразком російської вимови і правопису нашої мови накинуто звуко- і буквосполучення *іа* в середині слів, на зразок *матеріальний* замість *матеріальний* (пор. у білоруській: *матэрыял*, у сербській *материјал*, у польській *material*); початкове *іу* замість *ю*, на зразок *іудаїзм* замість *юдаїзм*, як, зрештою, є у всіх слов'янських мовах, крім церковнослов'янської, що стала основою для творення російської мови; початкове *іо* замість *йо*, на зразок *Іов* замість *Йов*, *Іорданія* замість *Йорданія*; є у слові *проект* замість умотивованого *проект* (лат. *projectus*); звуко- і буквосполучення *іу* замість *ію*, на зразок *колегіум*, *тріумф* замість *колегіум*, *тріумф*.

Четверте асиміляційне втручання у слова чужомовного походження полягало у переданні звукосполуки *ав* через *ау*, на зразок *аудиторія* замість *авдиторія*, що наросувало в мові невластиву тенденцію вживати слова зі збігом голосних. І це тоді, коли в українській мові фонема */в/у* відповідних фонетичних позиціях (на початку слова перед приголосним, у позиції після голосного наприкінці слова та перед приголосним у середині слова, на зразок [ʏ]зя[ʏ], *пра[ʏ]да*) реалізується як [ʏ] нескладотворчий. Натомість у російській мові кінцевий звук [в] та в позиції перед приголосним оглушується до [ф], на зразок *любо[ф]*, *тра[ф]ка*, а в словах чужомовного походження, з огляду на відсутність законів милозвучності, а саме збігу голосних чи приголосних, спостерігаємо цілковиту непослідовність у переданні дифтонга *аи*: *аудиторія* (лат. *аудио* — «слухаю, чую»), *автомобіль* (грец. *autos* — «сам»). Відтак цю непослідовність та алогічність перенесено до нашої мови: *лавр*, але *лауреат*; *фавн*, але *фауна*; *автор*, але *аутизм*. Звідси штучна суперечність між написанням та вимовою. Зокрема, «*Орфоепічний словник*» (1984; укладач М. Погрібний) і «*Орфоепічний словник української мови: У 2 т.*» (2001, 2003; укладачі М. Пешак та ін.) як нормативні

кодекси подають вимову *a[ŷ]диторя, a[ŷ]діювання, a[ŷ]дит, a[ŷ]дієнція*, тоді як чинний правопис, коріння якого сягає 1933 року, приписує зовсім інше написання. Це свідчить про руйнування автентичної фонетичної системи української мови, а отже, і запозичень засобами створеного, асимільованого правопису — «...очевидно це правда, що протягом століть з окремої вимови постає й окрема мова, якщо якимись засобами не запобігти цьому» [31, с. 358]. Ту саму непослідовність, а радше копійованість із російської мови перенесено на передання власних назв (імен, прізвищ, топонімів): *Фауст* замість *Фавст*, хоч *Фавн* (мітичний бог), *Аврора*, *Австрія* тощо. Однак безоглядно перекладати у в *ŷ* теж помилково, зокрема у словах *траурний, гауптвахта, раунд* [50, с. 73].

Другим визначальним способом порушення фонетичної норми є фонетична російськомовна **інтерференція**, що в результаті понад чотирьохсотлітнього насильницького впровадження російської мови як начебто мови міжнаціонального спілкування і навіть як другої так званої рідної мови призвело до накладання фонетико-ортоепічних (звукових і вимовних) ознак російської мови на українську. Через те своєрідністю теперішнього етапу функціонування фонетико-ортоепічної норми є не так її перегляд, як збереження автентичності та очищення від чужого впливу.

Уперше теоретично опрацював фонетико-ортоепічні норми видатний український мовознавець першої половини ХХ ст. О. Синявський. Саме він звернув особливу увагу на інтерференційні впливи подекуди польської, здебільшого російської мови, зокрема акання (вимова ненаголошеного *о* як *а*), оглушення дзвінких, пом'якшення шиплячих, м'якість губних та кінцевого *р*, назвавши їх «каліченням мови» [33, с. 11—12]. Базуючись на спостереженнях ученого і на сучасній тенденції розхитування фонетико-ортоепічної норми, означимо її основні типи інтерференційного порушення.

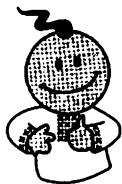
1. **Оглушення дзвінких** ([б], [д], [з], [ж], [г], [ґ]) у кінці слова (*гара[ш]*, *ду[н]*) та перед приголосним, на зразок *гара[ст]*, що не так вже й рідко призводить до лінгволяпсусів, бо через неправильну вимову слухачеві годі зрозуміти, про що йдеться: *казка* чи *каска*, *грип* чи *гриб*, *Параска* чи *параска* [поразка]. Згадаймо, як мучився, не вмючи оглушувати дзвінких, герой М. Куліша Мина Мазайло. Знущаючись зі свого артикуляційного апарата, він замість правильної російської форми

...виявляється, в той час [1933 р. — І. Ф.] уряд, політбюро засідало й ухвалювало рішення з мовного питання майже стільки, як і з питання хлібозаготівлі!

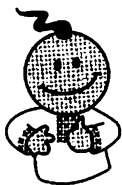
24 січня 1933 року Москва скерувала в Україну спеціального посади П. Постишева, але не лише для «вибивання» хліба, а й для викорінення насамперед у середовищі української інтелігенції «петлюрівського духу». З ним прибув три тисячний загін інквізиторів. І вже в березні зняли з посади наркома освіти М. Скрипника, створили комісію «для перевірки роботи на мовному фронті»...

М. Петренко

Пануга скаржився,
що спотворюють його
мову...

В. Брюгген

«Ко мне!» — собаці
віддає наказ моя сусід-
ка, мовою і зовні — ти-
пова українка. Та у нас
собаки все одно «росій-
ськомовні».

А. Бортняк

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

[*граплями*] (укр. *граблями*) видавав так своє, рідне «*краплями*». Природа вступала у відчайдушний спротив із Мазайловим бажанням стати мутантом — бо природа бажала бути собою, навіть попри те, що оглушення не зовсім чуже українській вимові, позаяк воно властиве південно-західним говорам, а також сьогодні нормативне у таких фонетичних позиціях:

а) префікс *з-* або прийменник *з* оглушуємо перед дальшим глухим приголосним, зокрема префікс перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х], що відображено навіть на письмі через асимільований префікс *с-*: *сфотографувати, спитися*; префікс *з-* і прийменник *з* перед глухими вимовляють тільки як *с*, але на письмі не змінюють: *з тобою* — [ст]обою, *з чого* — [зч]ого — [сч]ого — [шч]ого;

б) кінцевий дзвінкий приголосний [з] у прийменниках і префіксах типу *без-*, *роз-*, *через-* перед дальшим глухим (залежно від темпу мовлення) має подвійну вимову: *розписка* — ро[з]писка, ро[с]писка, бе[з]пека — бе[с]пека;

в) дзвінкий приголосний [г] оглушують перед глухими [к], [т] у словах *ні[х]ті, кі[х]ті, ле[х]ко, во[х]ко* та в похідних утвореннях.

Завважимо на двох останніх позиціях (б, в), позаяк щодо них у мовознавців немає одностайної думки, зокрема відомий учений О. Пономарів зазначає, що «*приголосний [з] у кінці префіксів та прийменників не повинен оглушуватися: ро[зх]итати, бе[зп]еречний, чере[зс]илу*», а законодавець української фонетичної норми О. Синявський у класичній праці «*Норми української літературної мови*» (1941 р.) зазначає: «...зберігаються дзвінки перед глухими, бо вони й у мові звичайно дзвінки: *нігті, кігті, дігтяр, легкий, вожий...*», що ж до префікса (приростка) *роз-*, то у його вимові «*іноді можна чути «рос» (вимова «роспитати»*)» [33, с. 34, 174; 38, с. 18; 39, с. 35; 49, с. 107]. Це свідчить про тенденцію часової піддатливості кодифікаторів мови до асиміляційних процесів, а відтак і про трактування інтерферентно засимільованих явищ як чинної фонетичної норми.

2. Вимова звука [в] у кінці слова та в середині після голосного як [ф]: *любо[ф], во[ф]к, тра[ф]ка* замість нескладового, вокалічного [ʏ], що нагадує білоруський [ʏ]: *хадиў* та англійський [w]: *window*. Мабуть, вивчаючи англійську, ми ретельно вправляємося у вимові парного дзвінкого [v], що протиставлений до глухого [f], на зразок *live* [liv] і *life* [laɪf], а понад то у вимові непарного приголосного [w]: *window*

[window]. До речі, таким самим непарним у нашій мові є звук [в], що належить поряд із [р], [л], [м], [н], [й] до сонантів, у яких голос переважає над шумом. Це суттєво впливає на загальну **дзвінкість** нашої мови. Натомість у російській мові дзвінки [б], [д], [г], [ж] у мовленнєвому потоці перетворюються на свої парні глухі [п], [т], [х], [ш] як перед глухими, так і на кінці слів: *кни[ш]ка*, *выхо[т]*. Отож, разом із перетворенням приголосних у щось інше перетворюємось і ми.

Варто наголосити, що звук [ф] цілком чужий нашій мові, і майже у всіх північних і південно-східних говорах у запозичених словах його послідовно заступали на п, х, хв, рідше в, т, к, кв: *хуртуна*, *хверма*, *охвицер*, *хвартух*, *Хведір*, *Хвеська*, *Химка* (< Євфимія), *Хівря* (< Февернія), *Халимон*, *Хвилимон* (< Филимон), *Хвока* (< Фока) тощо. Натомість у більшості південно-західних говорів навіть у словах *хвіст*, *хвалити*, *квасоля*, *хура*, вимову яких літературна мова засвоїла з південно-східних говорів, виступає на місці хв, кв, х приголосний [ф]: *фасоля*, *фіст*, *фіра* тощо. Однак у слов'янських із походження словах, що мають у південно-західних говорах у своєму складі [ф], літературна мова засвоїла вимову південно-східних і північних говорів [9, с. 73]. Отже, сучасне оглушення [в] у відповідних позиціях — це втручання чужомовного простору, що не має жодного лінгвістичного підґрунтя.

Характерно й те, що при збігові [в] із наступним приголосним [в] перетворюється в [ў]: *взяв* [ўзяв], *Вкраїна* [ўкраїна], *все* [ўсе], що, зрештою, закріплено і паралельністю правописних форм: *взаємини/узаємини*, *вночі/уночі*. Недопустимо варіантно писати слова, де [у]/[в] розмежує значення: *вдача/удача*, *вкладка/укладка*, *вправа/управа*, *вступ/уступ* тощо. У ці суто фонетичні чинники все активніше втручається і стилістика (залежно від стилю вживання), і семантика (залежно від значення). До прикладу, не існує жодної наукової історичної праці з назвою «Історія України», а тільки «Історія України»; ми вивчаємо курс української, а не вкраїнської мови; в офіційно-ділових документах, у юридичній літературі буде тільки *вдова*, а не *удова* [12, с. 90, 93]. Поза тим взаємне заступлення [у]/[в], а також поява приставного [в] між двома голосними, на зразок *Радивон* (*Радіон*), *тивун* (*тиун*), *легівон* (*легіон*), *Фавуст* або *Фавст* (*Фауст*) тощо — характерна риса нашої мови від найдавніших писемних пам'яток XI ст. З огляду на милозвучність української мови, у завжди пишемо перед буквсполученнями **льв**, **хв**, **тв**, **св**, перед **в**, **ф**: у *Львові*, у *хвої*, у *твоєї*, у *воду*, у *фірі*.

Немає людини, яка б не робила помилок, але той, хто виправляє свої помилки, — мудрець!

Китайська мудрість

У мові бачать лише звуки, а не думку, а тому задля чистої вимови розпочинають вивчення іноземної мови ледве що не з пелюшок і, як у часи «Недоросля», довіряють дітей Вральманам. Так із дітей з належними здібностями витворюються напів ідіоти, живі пам'ятники безглуздя і душевного холопства.

О. Потебня

...звук осмислюється не відразу; тільки в міру того, як він зживається з певним значенням слова, людина відкриває в ньому необхідність його сполучення з такою, а не іншою думкою.

О. Потебня

3. Інтерференційне м'якшення (палаталізація), а саме:

а) м'яка вимова кінцевого [p], на зразок *кобза*[p'], *волода*[p']. Згадаймо назву Грінченкового словника: «*Словарь української мови*» — це діалектна, ненормативна вимова. Характерною рисою системи приголосних північних і більшості південно-західних говорів української мови (крім покутсько-буковинських говірок і паралельної вимови у західнополіських говірках: *косарь*, *гончарь*) є ствердіння колишнього м'якого [p'] незалежно від позиції, наприклад, *господа*[p], *бу*[p]*ак* і зумовлену цим відсутність у їхньому складі фонemi [p']. З огляду на норму сучасної літературної мови кінцеве [p] вимовляємо твердо: *ліка*[p];

б) м'яка вимова [ч] перед [a], [o], [y], [e], [и]: [ч']ому, [шч']астя, *шепо*[ч']у. Пом'якшенням цей звук є лише в позиції перед [і]: *о*[ч']і та за умови фонетичного подовження: *кло*[ч']я. Вимовляючи цей звук, пам'ятаймо, що середня частина язика не має «лягати» на піднебіння, як це характерно для артикуляції російського м'якого звука [ч']. Сучасна літературна норма твердої вимови [ч] спирається частково на південно-східні говори (на ті, де шиплячі стверділи), а також на подільські, південноволинські, частково закарпатські, буковинські, правобережно- і лівобережнополіські говірки (хоч існує і діалектний ареал м'якого [ч']: *воло*[ч']ать, *толо*[ч']ать — це степові говори південно-східного наріччя, частина закарпатських і південнолемківських говірок) [9, с. 71—72];

в) м'яка вимова губних [б], [п], [в], [м], [ф], на зразок *п'ать*, *м'асо*, *дев'атка* замість роздільної йотованої вимови (*пй'ать*, *мй'асо*, *девй'атка*), що позначена на письмі апострофом (*п'ать*, *м'асо*, *дев'атка*). Суттєво сприяє такій ненормативній вимові чинний правопис слів іншомовного походження, на зразок *бюро*, *пюре* замість фонетично логічного *б'юро*, *п'юре*, як це закріплено правописом у новіших запозиченнях: *комп'ютер*, *ф'ючерс*, *б'юїк*, *дистриб'ютор*. Контroversійні міркування щодо цього подає О. Синявський: «Хоч губні приголосні в українській мові і дуже мало надаються до пом'якшення, все ж у таких словах, як *свято*, *цвях*, *дзвякати*, *тьманий* тощо губні вимовляються звичайно м'яко, себто так, як і сполучення, наприклад, *ня*, *тя* тощо. Так само м'які вони і в чужих словах, як *пюпітр*, *бюджет*, *Мюллер*, *Вюртемберг* тощо, хоч доводиться визнати в усіх цих випадках і рівнобіжну вимову з й поміж губним та наступним голосним [вид. — І. Ф.]:

світлий, пйунітр і т. ін.» [33, с. 175]. Наголошує на цьому і сучасний авторитетний мовознавець І. Ющук: «Традиційно вважається, що пом'якшуються губні також перед [а] у словах типу свято, тьмяний... Насправді ж при помірній вимові тут між губним, який звучить твердо, і голосним [а] чується призвук [й]: [світ^йа]... Чи не тому учні в цих і подібних словах, буває, ставлять апостроф? Така вимова анітрохи не суперечить фонетичним законам української мови, навіть навпаки» [49, с. 73].

4. Відсутність м'якшення [ц] (диспалаталізація під впливом російської мови) у словах, на зразок со[**ци**]альний, конститу[**ци**]я, адміністр[**ци**]я. Твердість вимови кінцевого [ц] характерна лише для терену карпатських говірок, а саме: гуцульських, лемківських, буковинських і частково наддністрянських, типу *жнец, хлопец, удовец*; перед [е], [и] у питомій лексиці, на зразок *цих, гінцем*; у словах іншомовного походження: *абзац, палац* та у звуконаслідувальних вигуках типу *бац, гуц* тощо. Якщо ствердіння [ц] у частині лівобережно- і правобережнополіських, а частково берестейських говірок зумовлена білоруським ствердінням [ц] у різних позиціях (*міся[ц], [ц]а[ц]ка*), а в карпатському обширі впливом сусідніх молдовсько-румунських діалектів (*хлопе[ц], пали[ц]а*) [9, с. 74], то сучасне ствердіння, типу *пози[ц]ія* — це наслідок російськомовного впливу, який має, на превеликий жаль, загальнотериторіальний характер. Це явище існує попри те, що м'яке [ц'] — історична окремішна ознака нашої мови, що не властива жодній слов'янській. То чи не задалеко ми відбігли від себе? Відбігаючи і наслідуючи чуже, ми зупинилися в лабетах ще однієї псевдонорми, а саме інтерференційного цекання, на зразок [*пйшуц'*], [*жицц'а*], [*р'обл'ац'*]. Як бачимо, відсутність м'якого [ц'] за нормою заступає його надмірне вживання в необґрунтованих позиціях.

5. Напружена вимова [и], який за своїми артикуляційними особливостями є звуком переднього ряду і високого підняття, позаяк під час його вимови язик рухається до передньої частини піднебіння, набуваючи положення високого підняття у вертикальному напрямі. Напружена вимова цього звука змінює його артикуляційну базу, а отже, і характер самого звука, який стає для нас чужим російським звуком [ы] середнього ряду і верхнього підняття, на приблизність вимови якого можна натрапити лише в закарпатських та надсянських говірках (*сын, рыба*), але аж ніяк не в літературній вимові. Поряд із набуттям неукра-

Український народ жив складним і важким життям, створюючи себе в системі занепадів і воскресінь, але саме тому, що йому було що воскресати, він не загинув. Через це процес відродження загубленої культури — необхідна і вкрай важлива справа для самостворення, самоусвідомлення, самоукріплення й самостворення.

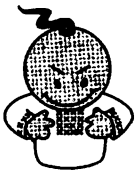
В. Шевчук

...письмо приховує мову від наших очей: перед нами не вдягання, а травестія.

Ф. де Сосюр

Все чуже приходило до нас не безпосередньо з заходу, а перециджем крізь московський друшляк. Головно, все, що відноситься до чужих слів, назв, фраз. Москаль, перебираючи чужі слова, такі, як німецьке *Lager*, латинські *collega*, *progressus* ...перепишував їх так, як чув, згідно з законами своєї фонетики...

В. Сімович

їнської артикуляції руйнується звична м'якість, мелодійність, спонтанність нашої мови, що зумовлено *«значно рівномірнішим розподілом вимовної енергії між складами українського слова внаслідок відносно слабкого наголосу в українській мові»* [22, с. 20].

Прикметно, що українське [и], якому відносно відповідають російське [ы] і польське [у], може розпочинати слово, на зразок *икати*, *ич* та ще 99 слів, які фіксує високоавторитетний *«Словарь української мови»* за редакцією Б. Грінченка (*иниший, инколи, индик, искра, ива* тощо), які всупереч живій діалектній вимові не визнані за норму ні Правописом 1928 року, ні понад те 1933-го, та й наступними радянськими редакціями аж до 2007 року. Остання нормативна публікація, що дозволяла (але вже не вимагала) писати початкове [и] в словах *иниший, инколи, иней, иноді* тощо, була у *«Найголовніших правилах українського правопису»* АН (Київ, 1921). Попри те, природний і нормативний характер початкового [и] яскраво засвідчує давніша і сучасна поезія, що за рахунок [и] в різних позиціях зумовлює навіть внутрішнє римування:

*Сірі гуси в ирій, ирій
по чотири, по чотири
полетіли...*

* * *

*Посип индикам,
Гусям дай.*

Т. Шевченко

*Дівчина вродлива,
Що зоветься Ива,
Вербної неділі
Гілочка сяйлива.*

Д. Павличко

Щойно у проєкті Правопису 1999 року запропоновано повернути написання [и] на початку питомих, незапозичених українських слів, типу *иниший, индик, ирій* тощо, позаяк [и] має незаперечний фонемний статус, що виявляється в його диференційному значенні *бий/бій, мий / мій*, а початкове [и] у словах — це ще одне підтвердження цього. Зрештою, *«Орфоепічний словник»* 1984 р. (укладач М. Погрібний) рекомендує вимовляти слово *інший* як [і́нший], а також у *«Сучасній українській*

літературній мові» за редакцією М. Плющ слушно зазначено: «...в межах літературної норми на місці початкового [i] може вживатися [i̯], [u], [ʔ]. Однак під впливом орфографії дедалі більше закріплюється вимова звичайного початкового [i]» [38, с. 88].

Підтверджений диференційно-фонемний статус [и] викликає особливий спротив у прихильників радянської версії української мови (себто чинного Правопису, базованого на сталінському Правописі 1933 року), які пропагують думку про фонемну несаможиттєвість /и/, надаючи їй статусу варіанта фонemi /i/ [12, с. 28, 43—45, 82]. А це означає, що нас, мовців, обмежують п'ятифонемним рядом голосних: /i/, /e/, /y/, /o/, /a/, як це є у російській та білоруській мовах.

Польське /y/ і російське /ы/ ніколи не виступають на початку слова, а в середині слова ніколи не вживаються після пом'якшених приголосних, а отже, — з фонологічного боку ці два звуки одна фонема. «Напад» на ненапружене й легке для вимови [и], видається, компенсують неправильною його вимовою на місці літери *i* після кінцевого твердого приголосного префіксів і прийменників, наприклад: дез[и]нформація замість дез[i]нформація, роз[и]граш замість роз[i]граш, в[и]нституті замість в[i]нституті. Ця помилка — наслідок інтерференції російської мови, де після твердих приголосних може бути тільки звук [ы], а отже, і вимова: об[ы]грає, в[ы]нституте, дез[ы]нформация тощо.

6. Нехарактерне сполучення голосний + голосний, зокрема *i + a*, *a + y*, початкове *i + o*, *i + y* (інтерференційне зявання), яке стосується передусім слів іншомовного походження, на зразок соціальний замість соціяльний, артеріальний замість артеріяльний, аудиторія замість авдиторія, іон замість йон, Іуда замість Юда, що закріплено Правописом 1933 р. (і чинним також), головна мета якого — уподібнити дві мовні системи: українську та російську. І уподіbili: теперішня вимовна норма сповна відповідає політичному втручання в мову, хоч в «Орфоепічному словнику» (1984 р.) зазначено, що слова аудиторія, аукціон слід вимовляти [аўдиѣтор'іја], [аўкѣіон], але чомусь [іуда], [соц'іал'ний] тощо.

Хоч українська літературна мова належить до мов консонантного типу (значна кількісна перевага приголосних над голосними: 32 : 6 — 84,2 % : 15,8 %), але її своєрідність полягає у функційному співвідношенні цих голосних та приголосних. На кожних 100 голосних у нас припадає 130—140 приголосних [13, с. 26]. Така фреквентність (послідовність поєднання) забезпечує естетичне звучання (тобто фонічність)

Звук, сирий матеріал слова, є один із засобів заспокоєння організму, одержаних ззовні потрясінь.

О. Потебня

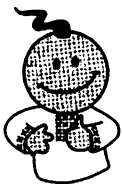
Ради всього святого не підписуйте мене Євгеном, але Євгеном (треба ж бути консеквентним, не Європа, а Европа). [...] Ворог робить то свідомо, бо в той спосіб хаотизує.

Е. Маланюк

Чим швидше ми заговоримо російською, тим швидше ми прийдемо до комунізму.

М. Хрущов

— Ви чуєте, що ви говорите?

— Ні! Я не люблю підслуховувати.

нашої мови. Зазначені вище звукосполуки абсолютно суперечать цій вокально-консонантній гармонії, позаяк поодинокий збіг двох голосних трапляється, як ми вже зазначали, зазвичай на стикові морфем, зокрема префікса і кореня: *про/аналіз/ува/ти*; префікса і префікса: *ви/о/крем/и/ти*; двох основ: *високо/авторитетний* тощо. В інших випадках мова прискіпливо допильновує небажаного розхитування її фонічності, про що свідчать лексеми з історичних пам'яток і найперше серед власних назв: *Радивон (Радіон), Іван (Іоанн), Фавуст (Фауст), Йосип (Іосиф), Йов (Іов), Йона (Іона); півонія (піонія), легивон (легіон), тивун (тиун)*.

7. Редуція (ослаблення і скорочення) голосних, на зразок [золѣтъ] замість (золото), [мѣлако] замість [молоко], [гулѣ] замість [гул'аїе], [Україна] замість [Україна]. Неважко здогадатися, хто в нашому державному житті є головним «глушителем» та «редукатором» питомих ознак державної мови. Зрештою, як говорять, так і керують. Мабуть, не до шмиги творцям нашого інформаційного простору, а мова інформації — це власне та зброя, «якою можна поневолити країну, не порушуючи її державних кордонів» [30, с. 10], що, по-перше, мова має свої інтонаційні закони, відповідно до яких розподіл вимовної енергії рівномірний, а не рвучкий, напружений, зосереджений на певному складі, як це мають у російській мові. Якщо, за підрахунками Я. Радевича-Винницького, в українській і російській мовах слово *молоко* звучить 235 мілісекунд, то в українській мові ця тривалість рівномірна для кожного складу; а в російській ні: *мѣ-л^-ко* — 45— 70—120 [27, с. 53]. Отже, українська вимова розмірено повноголоса, російська — рвучка, редукowana (скорочена). «Мелодичний малюнок українського слова, — зазначає О. Сербенська, — зосереджений на другому переднаголошеному й кінцевому складах» [32, с. 57]. По-друге, ненормативна вимова деформує саму артикуляційну базу, тобто типові рухи і положення органів мовлення під час творення звуків. Через це виникають слова-мутанти, і зникає не лише національний колорит інтонування, а й сама база його творення.

8. Явище акання на місці ненаголошеного [о] як наслідок інтерферентної дії фонетичних законів російської мови, на зразок *к[аа]ліц[и]я* замість *к[оа]ліц[і]я*, *Ющенк[а]* (називний відмінок однини) замість *Ющенк[о]*. Проблема не лише в порушенні української вимовної норми, а у творенні слів, що не відповідають означеним поняттям:

n[a]pa[c]ka замість *n[o]pa[z]ka*, *г[a]л[a]сувати* замість *г[o]л[o]сувати*. Такого типу помилки у вимові називають **фонологічними** — вони призводять до неправильного розуміння слів. Згадаймо діалог між учителькою «правильних проізношень» Бароною-Козиною і Миною Мазайлом. Мазайло, читаючи текст, навчається вимови російських звуків:

Мазайло:

— *Только Жучка...*

Баронова-Козино:

— *Только Жучка...*

Мазайло про себе:

— *Ага! Це значить жучку звуть Толя, Только. Только жучка удалая в рихлом сене, как в волнах...*

9. Звуки [дж], [дж], які називають **злитими приголосними**, або **африкатами**, зазвичай неправильно вимовляють у відповідних фонетико-морфологічних позиціях: [дж] — у дієслівних основах перед закінченням 1-ї особи однини: *хо[ж]у* замість *хо[дж]у*; перед суфіксами **-а-**, **-ува-**: *виря[ж]ати* замість *виря[дж]ати*, *прису[ж]увати* замість *прису[дж]увати*; [дж] — на початку слова: *[з]еркало* замість *[дж]еркало*, *[з]вінок* замість *[дж]вінок*.

Інтерференційне порушення фонетико-ортоепічної норми може бути спричинене і **діалектними** ознаками. Позаяк в основі сучасних ортоепічних норм української літературної мови лежить вимова більшості звуків і звукових комплексів, що властива середньонаддніпрянським говорам, то серед найтиповіших помилок — це південно-західна або північна фонетика, а саме: а) вимова на місці [а] голосного [е] після шиплячих та [й], наприклад *ш[е]нка* замість *ш[а]нка*; б) наближення [о] до [у], а також повна заміна [о] голосним [у] в будь-якій позиції: *тубою*, *курова*, *мулудця*; в) нечітка вимова наголошеного [и]: *ви^ишня*, *ти^ихо*, *столи^и*; г) надмірно м'яка (дорсальна) вимова [с'в']*ято* замість [с'в']*ято*, *львіє[с'']кий* замість *львіє[с']кий* (ненормативно вимовлене [с''] наближають у вимові до [ш']) (південно-західні говори); г) на місці давнього носового вимова [е] в ненаголошеній позиції (у говорах північного наріччя): *пам[е]ть*, *колод[е]зь*.

Суржик — це правила утворення безладу.

М. Флаєр

Ідеологічних помилок він уже не робив. Йому вистачало ортографічних.

Е. Короткий

1.3. Процеси уподібнення приголосних як порушення норми

Наука про звуки стає цінною лише відтоді, коли два або кілька елементів опиняються у внутрішній взаємозалежності; адже варіації одного елемента означають варіації іншого.

Ф. де Сосюр

Пам'ятаймо, що існує невідповідність між буквами та звуками (33 букви, 38 звуків). Позаяк букви позначають узагальнені звуки (тобто звукотипи), то реальне звучання (вимова) слів не завжди збігається з буквеним образом цих слів, наприклад *сміється* вимовляємо як *сміїєця*, у *книжці* — у *книзьці*. Отже, правопис і вимова — це одвічні опоненти, примирення між якими регулюють спеціальні правила. Звуки зреалізують себе, сполучаючись з іншими звуками, як вислід у відповідних позиціях виникає фонетичне явище уподібнення одного звука до іншого, розподібнення, вставляння і випадання, чергування і злиття звуків. Це, певною мірою, нагадує хвилювання моря, коли одна хвиля, наздогнавши попередню, покриває її, — і так твориться заспокійливо-бентежна чи громова музика моря. Який сенс фальшувати у музиці мови, якщо ми прагнемо до смислів і гармонії? Натомість не лише у розмовно-побутовому та офіційно-діловому мовленні, але і з театральної сцени чи з радіо- та телеетеру можемо почути суцільні зударі дисгармонійних приголосних, які не за законами хвиль, а через штучний дисонанс наштовхуються один на одного, на зразок: *«Ти подобаєшся мені»* замість *подобается*; *«Я хочу щоп ти наяву буф мій»*... І тоді безжалісно-іронічні слова О. Ірванця цілком справедливі:

*Як ти звучиш калиново-дубово,
Рідна моя, моя матірня мово!*

Швайцарський мовознавець Ф. де Сосюр наголошує на особливій потребі вивчення звуків у мовленнєвому ланцюжку [36, с. 68], бо саме в цьому проявляється національна своєрідність мелодики слова, яка відіграє дуже важливу роль *«в активізації біоритмів національного інстинкту, зміцненні психологічної структури національного типу, в мобілізації суспільства на основі етнонаціоналізму. І тому дуже важливо дбати про звуковий образ держави»* [32, с. 38].

Серед таких дисгармонійних явищ у звуковому ланцюжку трапляються:

1. Ненормативне уподібнення за глухістю в середині слова, тобто коли наступний глухий звук впливає на попередній дзвінкий — і він оглушується, на зразок *ка[с]ка* замість *ка[з]ка*, *пора[с]ка* замість *по-*

ра[з]ка. Натомість глухі приголосні [т], [с], [ч], [к], опинившись перед дзвінками, звучать дзвінко: *Великдень* — *Вели[рд]ень*, *отже* — *о[дж]е*, *айсберг* — *ай[зб]ерг*.

2. Ненормативна відсутність уподібнення за м'якістю, тобто коли наступний м'який приголосний [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [л'], [п'] впливає на попередній приголосний того самого типу, а також коли приголосні [з], [ц], [с], [дз] можуть приймати асиміляційний вплив пом'якшених губних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], на зразок *жі[нц']і* (*жінці*) замість *жі[н'ц']і* (*жіньці*); у *кни[жц']і* замість у *кни[з'ц']і* (*книзьці*); *[св']ято* (*свято*) замість *[с'в']ято* (*свято або св'ято*). Уподібнення за м'якістю не відбувається в таких випадках: а) коли губний приголосний пом'якшується голосним [і], який чергується з [о], на зразок *[св']ій*; б) якщо приголосний зазначеного типу належить до префікса, на зразок *ві[дл']ік*, *бе[зд']ітний* (хоч *ві[д'т']яти*).

3. Відсутність уподібнення за дзвінкістю, що супроводжене ненормативним оглушенням: *боро[тьб]а* замість *боро[д'б]а*, *во[кз]ал* замість *во[рз]ал*, як *би* — *я[рб]и*, *про[сьб]а* замість *про[з'б]а*. Тим часом кількісна перевага асиміляційного подзвінчення глухих приголосних над оглушенням дзвінких унаслідок асиміляції — характерна ознака української фонетики й одна з визначальних характеристик милозвучності нашої мови [37, с. 259].

4. Ненормативність уподібнення за місцем і способом творення приголосних звуків, а саме тоді, коли опиняються поряд один з одним несвистячі зубні [д], [т], свистячі зубні [з], [ц], [с], [дз] та шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], на зразок *б'є[шс]я* замість *б'є[с'а]*, *йде[тьс]я* замість *йде[ц'а]*, *Ві[тч]изна* замість *Ві[ч:]изна*, *не моро[чс]я* замість *не моро[ц'а]*. Щоб уникнути цього типу помилок, варто запам'ятати типові асиміляційні групи приголосних:

а) свистячі звуки [з], [ц], [с] + шиплячі звуки [ж], [ч], [ш]:

з + ш — [ш:] на початку слова: *зшити* — [ш:]*ити*; в середині слова [жш]: *вивізиши* — *виві[жш]и*;

с + ш — [ш:]: *вирісиши* — *вирі[ш:]и*;

з + ж — [ж:]: *зжовкнути* — [ж:]*овкнути*;

з + ч — [шч] на початку слова: *зчистити* — [шч]*истити*; [жч] у середині слова: *безчесний* — *бе[жч]есний*;

з + дж — [ждж]: *зджерела* — [ждж]*ерела*;

Правила завжди нудні. Цікавими бувають тільки винятки.

*Із записів
І. Долі-Попова*

Доповідач говорив довго і нудно. Слухачі почали шуміти.

— Тихіше, ви мені заважаєте, я ледве чую самого себе!

Голос із залу:

— Нічого, ви не багато втратили!

Не допускаймо манірування, «фальшивої інтелігентності» у вимові окремих звуків. Залишайтеся у мовленні самим собою, а не копіюйте якусь знаменитість чи власного кумира.

Н. Бабич

б) шиплячі звуки [ж], [ч], [ш] + м'які свистячі звуки [з'], [ц'], [с']:

ж + ц — [з'ц']: книжці — кни[з'ц']і;

ш + ц — [с'ц']: комашиці — кома[с'ц']і;

ч + ц — [ц':]: дочці — до[ц':]і;

ж + с — [з'с']: намажся — нама[з'с']а;

ш + с — [с':]: грієшся — гріє[с':]а;

ч + с — [ц'с']: мучся — му[ц'с']а;

в) дзвінкий [д] + свистячі [з], [ц], [с]; шиплячі [ж], [ч], [ш]:

д + з — [дзз]: відзвук — ві[дзз]вук;

д + ц — [дзц]: відцуратися — ві[дзц]уратися;

д + с — [дзс]: відступ — ві[дзс]туп;

д + ж — [джж]: адже — а[джж]е;

д + ч — [джч]: відчутти — ві[джч]утти;

д + ш — [джш]: підшукати — пі[джш]укати;

г) глухі [т], [т'] + свистячі [ц], [ц'], [с], [с']; шиплячі [ж], [ч], [ш]:

т + ц — [ц:]: коритце — кори[ц:]е;

т + ц' — [ц']: у клітці — у клі[ц']:і;

т + с — [ц:]: бутси — бу[ц:]и;

т' + с' — [ц']: родиться — роди[ц']:а;

т + ж — [джж]: отже — о[джж]е;

т + ч — [ч:]: квітчати — кві[ч:]ати;

т + ш — [чш]: коротший — коро[чш]ий.

Окремого коментаря потребує вимова звукосполучення [чн] у прикметниках та похідних від них іменників *місячний, молочний, смачний, місячник, молочник*. Те, що це звукосполучення [чн] до погромного Правопису 1933 року вимовляли як [шн], засвідчує збережений правопис низки теперішніх слів: *мірошник, сердешний* (у всіх значеннях), *торішний*, а відтак і коментар у сучасному підручнику: «...звукосполучення [шн] на місці [чн] вимовляється переважно в прикметниках та похідних від них іменниках типу *пшенишний, соняшний* — *соняшник, рушник, помішник*» [38, с. 98]. Однак «Орфоепічний словник» (1984) трактує таку норму як звужену й обмежену — і водночас паралельно вживану [чн] і [шн]: «Сполучення *чн* у деяких народно-побутових словах вимовляється як [шн]: *соня[шн]ий день, [яш]ні крупи, сма[шн]а яєчня, пше-ни[шн]ий хліб, моло[шн]а каша*» [20, с. 14]. Отож, ми є свідками зміни вимовної норми не лише під впливом правопису, а й очевидної російськомовної фонетичної інтерференції.

Суттєвим чинником милозвучної вимови є **явище спрощення** у групах приголосних, що виникає у словах унаслідок словотворення і формотворення, на зразок *проїзд* — *проїзний*, *тиждень* — *тижневий*, *перешня* — *першня*. Таке спрощення відображене правописом. Однак існує ще кілька груп слів, де спрощення передає лише вимова, а не правопис: а) числівники *шістнадцять*, *шістдесят*, *шістсот* вимовляють правильно як *ші[сн]а[ц':а]ть*, *ші[зд]есят*, *ші[с:]от*; б) похідні від слів чужомовного походження вимовляють, спрощуючи збіг приголосних: *студентський* — *студе[нс']кий*, *контрастний* — *контра[сн]ий*, *агентство* — *аг[сн]тво* (за винятком однакової вимови і написання ще не адаптованих слів: *баластний*, *компостний*).

1.4. Наголос — душа слова

Наголос входить до поняття акцентуаційної норми, яку вважаємо фонетико-ортоепічною піднормою. Теперішня система наголошення має давню історичну мотивацію, тому через неможливість пояснити сучасними фонетико-морфологічними законами справляє враження чогось «*дуже примхливого*» і почасти несистемного. Понад то, що деякі мови мають чітко «*прописаний*» наголос: французька, вірменська, турецька — на останньому складі; польська — на передостанньому; переважно на другому складі від кінця — в італійській, еспанській, румунській мовах; здебільшого перший склад наголошують в англійській, переважно кореневий наголос у німецькій. Однак український наголос має також свою систему. Він реалізується в різних акцентних типах різних частин мови, що зумовлено їхньою морфемною будовою, змінами звуків у потоці мовлення і складоподілом [3, с. 325; 4, с. 478; 20, с. 15]. Для нас важливі функційно-практичні характеристики наголосу, що беруть участь у розрізненні лексичних або граматичних значень слова, у виразності та нормативності наголошення. З огляду на це, пропонуємо виділити такі групи наголошення слів:

— **нормативне наголошення різних наголосових типів різних частин мови;**

- **подвійний (варіантний) наголос;**
- **словорозрізнявальний наголос;**
- **форморозрізнявальний наголос;**
- **діалектний наголос;**

Виразність артикуляції, як і розбірливість почерку, є однією з найперших вимог культури й етикетності мовлення.

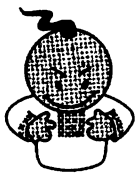
Я. Радевич-Винницький

Того, хто голосно говорить, — чують; хто розумно говорить, — слухають.

Г. Авабін

Павза — виразник розуму у мовленні, мелодія — виразник почуття, наголос — виразник волі, темп — виразник життя у мовленні.

Н. Бабич

Людина, що ніколи не ходила до школи, нічого не навчалася, нічого не читала, — ідіот власного виробництва.

Ю. Тувім

- інтерферентний наголос;
- складні випадки наголошення у запозичених словах.

1.4.1. Нормативне наголошення різних наголосових типів різних частин мови

а) Віддієслівні іменники середнього роду на -**анн(я)**, що мають більше як два склади, здебільшого зберігають місце наголосу тих інфінітивів, від яких вони утворені: *завда́ти* — *завда́ння*, *навча́ти* — *навча́ння*, *чита́ти* — *чита́ння*. Нечисленні винятки зумовлені аналогією: *вида́ти* — *вида́ння*, *ви́гнати* — *ви́гнання*, *ви́знати* — *ви́знання*, але *зобов'язати* — *зобов'язання*. Варто знати, що під західноукраїнським впливом у 30-х роках ХХ ст. поширилось наголошення *пíтання*, а також *визна́ння*, *завда́ння*, *навча́ння*. Як завважає блискучий знавець української мови С. Караванський, у такому наголошенні важко не визнати рації за мовцями, позаяк це не суперечить українським наголосовим моделям (порівняй *спа́ння*, *зна́ння*, *бра́ння*) [10, с. 22—23]. Інакше кажучи, хитання наголосу в трискладових іменниках між наголошенням серединного і кінцевого складу *визна́ння* — *визна́ння* пов'язане з давньою боротьбою двох наголосових тенденцій, у якій, з огляду на теперішню кодифіковану норму, набула чинності тенденція серединного (суфіксального) наголосу.

Окремо виділяв наголошення слів *запíтання* і *запита́ння* видатний учений Л. Булаховський. Таку варіантність він пояснював виявом особливостей наголошення у південно-східних (*запита́ння*) і південно-західних (*запíтання*) говорах. Ю. Шевельов підкреслював, що «*накореневий наголос* [запíтання. — І. Ф.] у цій категорії слів становить у Галичині норму» [47, с. 132]. На думку сучасного дослідника української наголосової системи В. Винницького, попри те, що теперішні словники не визнають акцентних варіантів іменника *запита́ння*, практика має підстави правити за літературну норму: *запита́ння* — рекомендований наголос і *запíтання* — прийнятний (розмовний) [3, с. 349; 4, с. 218].

б) Відприкметникові іменники з суфіксом -**ин(а)** в однині зі значенням місця, простору, території та абстрактних понять мають наголос на закінченні: *величи́на*, *височи́на*, *низи́на*, *нови́на*, *площи́на*, *речови́на*, *садови́на*, *чужини́на* (але *городи́на*).

в) Іменники жіночого роду з суфіксом **-к(-ечк-, -єчк-, -очк-)** у формах множини (сюди належать дво-, три- і чотирискладові слова) отримують наголос на закінченні: *кнїжки — книжкї, копїйки — копїйкї*. Уперше на цю наголошувальну опозицію між числами в іменниках аналізованого типу української мови як своєрідне, відмінне від усіх слов'янських мов явище звернув увагу Р. Брандт. Така опозиція дає можливість відрізнати родовий відмінок однини від називного множини [4, с. 172]. Проте функціонування в нашій мові такої тенденції не виключає можливості закріплювати подвійне наголошення, а в деяких випадках — і кореневе: *бóчки — бочкї, ку́льки — кулькї*, але *кана́рки*.

З огляду на частоту вживання, особливого коментаря потребує наголошення іменника *помилка*. З другої половини XVII ст. це слово має подвійний наголос *пóмилка*. З погляду сучасної норми, **рекомендованим** слід вважати префіксальний наголос і **прийнятним** — кореневий в однині. У словоформах множини це слово починають уживати з наголошенням на закінченні з другої половини XIX ст., і таке наголошення нормативне зараз [4, с. 181].

г) Іменники чоловічого і жіночого роду з **префіксами (приростками)** *ви-, від-, за-, на-, над-, недо- об-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-*, утворені безафіксним способом від дієслів та суфіксальним способом (рідше префіксально-суфіксальним), здебільшого наголошували на префіксі. Це підтверджують найдавніші пам'ятки: *вїпадок, вїтрата, вїслуга, за́гадка, на́клейка, на́личка, на́ліпка, недóгризок, недóгарок, недóбиток, перéпад, перéкупка, перéспів, перéпустка, перéстрах, пóзначка, прїзов, прїписка, прїшарок, рóзпірка*.

У XIX—XX ст. виразно засвідчена тенденція пересунення наголосу з префікса на корінь: *похід, прохід, перестрі́лка, переля́к, напї́й, заробі́ток*, а також творення подвійного наголошення: *відбі́ток, за́воро́т, на́пасть, за́чін, прісві́т, рóзві́й, рóзбі́г, прїрі́ст, за́трї́мка* [4, с. 91].

С. Караванський у такій тенденції вбачає російськомовний вплив, зокрема у слові *поду́шка*, яке за чинною нормою слід наголошувати *поду́шка*. Вчений зауважує, що слід пильніше придивлятися до «*переголошених*» окупантами слів і звертатися до лексикографічних праць минулого [10, с. 17]. Цікавим є спостереження Ю. Шевельова щодо наголошення іменника *уряд*. У словниках Б. Грінченка і Г. Голоскевича це слово має тільки накореневий наголос: *уря́д*. Підтверджує це

Коли ви на сесії чуєте
«чїтання»,
То очі заплющїть,
заткнїть притьмом
вуха.
Те ж саме скажу вам
про слово «запїтання»,
Нїхто хай те слово
не чує й не слуха!
В. Маснюк

і творчість М. Старицького: «По прихожих суддів і уряду». Закріплення в мові цього слова з префіксальним наголосом — це очевидний вплив Галичини, де префіксальний наголос відчутно переважав: *дóвіз, прівіз, пріхід, нóхід, прóхід, перéворот* [47, с. 133].

г) Односкладові іменники, сполучаючись із числівниками *два, три, чотири*, зберігають місце наголосу початкової форми: *два го́ли, чотири скла́ди, три шля́хи, два да́хи*. Чи не найкраще це засвідчують приклади з Шевченкової поезії:

*Ой три шля́хи широкі́
Докупи зійшлися.*

*Не вертаються три бра́ти.
Плаче стара мати...*

*Випа́док з мовлення
вже випав,
А ви́падок таки
зостався.
Хлопча́к очи́цями
поклі́нав,
Збагну́в, в чі́м рі́ч,
і розсмі́явся.
Якщо́ почу́ти таке
випа́ло,
Запам'ята́ймо про
всі́як ви́падок.
В. Маснюк*

д) Непохідні прикметники наголошують на закінченні: *легкі́й, нові́й, старі́й, тонкі́й*, що є беззаперечним впливом галицького наголошення, попри цілковите панування у східноукраїнських говірках наголосу на корені: *но́вий, ста́рий* [47, с. 136]. Похідні суфіксальні і префіксально-суфіксальні прикметники мають наголос зрідка на префіксі, здебільшого на корені, суфіксі та закінченні:

підлі́тковий; вира́зний, визво́льний, двоко́лірний, двоколі́сний, дого́вірний, до́ларовий, зру́чний, зустрі́чний, ка́вовий, ка́мінний, като́лицький, ко́рисний, ме́блевий, ненáвисний, пе́карський, пересі́чний, помі́щицький, рі́нковий, світо́глядний, стові́дсotковий, фі́рмовий, ці́лий; безгроше́вий, багаторазо́вий, безстроко́вий, двора́зовий, домо́ва (книга), жада́ний, контра́ктовий, креди́товий, крице́вий, марму́ровий, по́датко́вий, поло́говий, профспі́лковий, триша́ровий, цукро́вий, шовко́вий, ярмарко́вий;

безгрошови́й, валови́й, гуртови́й, дозво́льний (який дозволяє), житло́вий, істи́вний, льодя́ний, маршови́й, мовчазни́й, обті́чний, судови́й, текстови́й, торф'я́ний, фахови́й, ху́тровий, цегля́ний, центро́вий, цехови́й, цифро́вий, цілодобови́й, ці́льовий, чарі́вний, черстви́й.

До своєрідної наголошувальної ознаки української мови, на відміну від інших слов'янських, належить рухомий наголос у присвійних прикметниках на *-ин*, що мотивовані іменниками жіночого роду I відміни. Такі присвійні прикметники і власні назви наголошують на закін-

чисні в однині та в множині: *вдові́н, вдовина́, вдовинé, вдовині́; дочч́йн, доччинá, доччинé, доччині́; кумі́н, кумина́, куминé, кумині́; Хомі́н, Хоминá, Хоминé, Хомині́* [4, с. 311].

е) Своєрідність наголошення дієслівних форм зумовлена не лише їхнім походженням та морфемною будовою з провідним тематичним суфіксом, але двома різними діалектними тенденціями: у **південно-східних і північних діалектах** усталено наголошення на закінченні, а в **південно-західних** — на корені, яке і досі повсюдне у розмовному мовленні всупереч нормі, на зразок *да́ли* замість *дали́*, *рб́блю* замість *роблю́*. Така диференціація розпочинається з другої половини XVIII ст., хоч вона сягає набагато глибших часів [4, с. 361]. У межах змінюваності дієслова є три наголошувальні типи: постійний наголос на корені: *бе́сідувати, го́йти, же́вріти, ненáвидіти, ні́вечити, сні́дати*; наголос переміщується в межах суфікса основи: *торжеств́єш — торжеству́вала*; наголос на суфіксі інфінітива: *вжива́ти — вжива́ла*.

Існують такі головні приписи дієслівного наголошення:

— склади у дієслівних закінченнях — *ет-*, *ем-* не наголошують: *перейде́мо, перейде́те, сміємо́ся, смієте́ся*:

— двоскладові інфінітиви з нульовим суфіксом (основною на пригосний) мають кінцевий наголос: *вє́сті, не́сті, брє́сті* (але *бі́ти, мі́ти, тлі́ти*);

— префіксальні інфінітиви на *-вісти* мають подвійний наголос: *відпо́вісті́, допо́вісті́, розпо́вісті́*;

— двоскладові дієслівні форми першої особи однини теперішнього часу мають кінцевий, а не кореневий наголос: *нош́у, ходж́у, пиш́у, каж́у*;

— двоскладові родові дієслівні форми минулого часу мають кінцевий, а не кореневий наголос: *бу́ла, взя́ла*.

Отож, система дієслівного наголосу менше піддалася галицьким впливам, незважаючи на те, що західноукраїнський наголос у парадигмі теперішнього часу набагато простіший: без перенесень або послідовно кінцевий (*держ́у — держ́иш — держáт, варю́ — вар́иш — ва́р'ят*), або послідовно накореневий (*прóшу — прóсиш — прóсят, вóжу — вóзиш — вóз'ят*) [47, с. 136].

Проблемне наголошення дієприкметникових і дієприслівникових форм цікаве в їхньому зіставленні з **прикметниками** та **дієприслівниками**, зокрема: *ва́рений, пє́чений* — дієприкметник; *варéний, печéний* — прикметник; *лежачі́, стоячі́, сидячі́* — дієприслівники, а *лє́жачи, стóячи*,

Ніщо так не зриває завеси з таємниць нашого рівня мовної культури (і загальної також), як наголоси.

А. Коваль

— У кого ви навчалися ввічливості? — спитали давньогрецького сатирика Лукіяна.

— У неуків, — одповів він. — Я стримувався від їхньої мови і вчинків, які були мені в них неприємні.

*Із записів
І. Долі-Попова*

Самотина́ чи, може, самоти́на?

А ти, Словниче на-голосів, — ша!

А то ще згине привід (чи причина?)

Скомпонувати вірша (чи вірша?).

В. Іванців

Не треба говорити так, як усі, «щоб не виділялись», треба звикнути до правильного наголосу і скрізь, з усіма говорити правильно. Тоді й «усі» поступово звикнуть і до кварта́л, і до фено́мен, і до експе́рт.

А. Коваль

сидячи — прислівники: не читай ле́жачи — не читай, лежачи́ на канапі; президента зустріли сто́ячи — стоячи́ біля вікна, чекали президента. Таке розрізнення закріпилось у сучасних словниках, працях і поетичній практиці ХХ століття [4, с. 405].

е) Наголошення прислівника залежить від його будови.

Префіксальні прислівники мають наголос:

на префіксі: *бу́дь-де, вро́зтіч, ка́зна-як, на́взнак, на́віч, хт́о́зна-чим;*

на корені: *відто́ді, напока́з.*

Префіксально-суфіксальні прислівники наголошують **на префіксі:** *зна́скоку, зо́бла (зі́бла), на́глухо, на́мертво, напóхвaті, на́чисто, донéсхочу;*

на корені: *допíзна, завíдна, звíсока, завбíльшки, завви́шки, завдо́вжки,*

зсерéдини, по-мо́єму, по-сво́єму;

на суфіксі: *заразо́м, завчасу́, поблизу́, передусі́м, по-старо́му.*

Прислівники суфіксальної будови мають наголос:

на корені: *ви́соко, гли́боко, де́шево, пере́дом, пла́вом, ра́зом, ши́роко;*

на суфіксі: *голяка́, гурто́м, уро́чисто, ці́лком.*

Прислівники, утворені способом складання, мають наголос на сполучному голосному: *водно́раз, водно́сталь, водно́час, насáмкінець.*

1.4.2. Подвійний (варіантний) наголос різних частин мови

З огляду на складність наголошення, різні діалектні традиції і тривалість нормування, низка слів має **подвійний (варіантний) наголос**.

Іменники	Прикметники	Дієслова	Прислівники
бе́звіхідь	безза́хисний	відпо́вісті	ба́йдуже
відча́й	весня́ний	відзна́чити	відто́ді
до́говір	вітчи́зняний	вра́зїти	вро́зріз
доповідáч	вогня́ний	си́єти	за́вжди
за́чин	допомі́жний	ю́рмитися	на́вскіс
звичáй	зати́шний	я́три́ти	на́впіл
ко́ристь	зимові́й		на́двоє
огляда́ч	карто́пляний		напрі́кінці
переві́рка	капу́стяний		на́рівні
перез́іток	подару́нковий		на́скрізь
про́житок	пові́тряний		ча́сом
про́світ	чимáлий		на́троє
	я́сний		

1.4.3. Словорозрізнавальний наголос

Існує низка слів, що змінюють своє значення залежно від того, як їх наголосити. Незнання такої функції наголосу призводить до кумедних ситуацій, свідком однієї з яких я нещодавно була в маршрутному таксі.

— *Пані, платіть за проїзд*, — кинув водій навздогін добродійці, що хутко прошигнула повз нього вглиб салону.

— *Зараз заплачу*, — відповіла пасажирка.

Водій, усміхнувшись, докинув: «Плакати не треба. Треба платити».

Отож, особові форми дієслів *заплачу* і *заплачу́* походять від різних інфінітивів — *платіти* і *пла́кати*, і лише їхнє правильне наголошення забезпечує адекватне спілкування. До речі, якщо *пла́кати* наголосити як *плака́ти*, то розуміння ускладнимо ще більше. Пропоную кілька пар слів, де наголос розрізняє значення:

а́дресний — від *а́дрес*: вітальний *а́дрес/адресний* — від *адреса*: нова *адреса*;

ба́тьківщина — спадщина від батьків: багата *ба́тьківщина/ба́тьківщи́на* — вітчизна: рідна *ба́тьківщи́на*;

бро́ня — закріплення, документ про закріплення: *бро́ня* на квиток / *бро́ня*: захисна обшивка: *бро́ня* танка*;

ви́года — користь: спільна *ви́года*, економічна *ви́года/виго́да* — зручність: квартира з усіма *виго́дами*;

госпо́дарський — від *госпо́дар*: *госпо́дарський* син, себто власницький/*господа́рський* — від *господа́рство*: *господа́рський* розрахунок, себто виробничий;

засі́дання — зібрання людей: *засі́дання* сесії/*засіда́ння* — чатування, підстерігання когось: *засіда́ння* на злодія;

ліка́рський — від лікар: *ліка́рська* діяльність/*ліка́рський* — від ліки: *ліка́рські* рослини, препарати;

лю́дський — від люди, людяний: *лю́дське* ставлення/*лю́дський* — властивий людині або пов'язаний з людиною: *лю́дський* слід;

Ученість — це солодкий плід гіркокого кореня.

Народна мудрість

Мова розвивається — змінюється. Усвідомлені зміни є здобутком культури, неусвідомлені — хаотизацією її.

В. Задорожний

* Кореневе наголошення іменника *бро́ня* в українській мові первісне. Переміщення наголосу на закінчення відбулося в першій половині XX ст., очевидно, під впливом російської мови. Нині кореневе наголошення слід вважати рекомендованим, а флексійний наголос — прийнятним [4, с. 130].

Усе минає. Ось і я по-
старів.

(Чи таки, можливо,
постарів?)

Мабуть (чи мабуть)
з горесеріялів.

Аж очманів (чи, мо-
же, очамрів?).

В. Іванців

Якщо глузд у нас
здоровий,

Якщо в школі
вчилися ми,

Не кажімо більше
«новий»,

Бо насправді слід
«новий».

В. Маснюк

прошу — звертатися з проханням, клопотати: *прошу* допомоги/*про-
шу* — закликати, запрошувати (формула ввічливості): *прошу* сісти*;
шкідді — жаль: *шкідді* праці/*шкоді* — марно, даремно: *шкоді* мене
вмовляти;

якось — прислівник, якимсь чином, як-небудь: треба *якось* допо-
могти/*якось* — одного разу, колись: *якось* я поїхав.

1.4.4. Форморозрізнявальний наголос

Зазначена функція наголосу розрізняє граматичні форми слів, зо-
крема, число і відмінок іменника: *книжкі* — називний відмінок мно-
жини, *книжки* — родовий відмінок однини; *хати* — родовий відмінок
однини, *хаті* — називний відмінок множини. У цьому спостерігають
безперечні південно-західні впливи: *знакі*, *порохі*, *рокі*, *макі*, *тисячі*
[47, с. 135].

Окремого коментаря потребує наголошення іменника *свята* у мно-
жині. В українських пам'ятках цей іменник у відмінкових формах мно-
жини послідовно наголошують на корені. Підтверджують це і лекси-
кографічні праці наприкінці XIX — початку XX ст. Однак останнім
часом по радіо й телебаченні, а під їхнім впливом і в усному мовленні
послідовно чуємо наголошення на закінченні — *святá*. Якщо таке
наголошення і можна було б прийняти, то, як зауважує В. Винниць-
кий [4, с. 192—193], спрацьовує внутрішньомовний чинник протидії:
в українській мові існує прикметник *святій*, у жіночому роді *святá*,
що зумовлює небажаний збіг іменникової і прикметникової форми.
Через те не варто захоплюватися кінцевим наголосом. За «*Орфоєніч-
ним словником*» М. Погрібного, **рекомендованим** слід вважати корене-
вий наголос *свята* і **прийнятним** — *святá*.

Односкладові іменники II відміни в родовому відмінку однини,
змінюючи закінчення, змінюють і наголос: *двору* — *дворá*, *мóсту* —
мостá, *стóлу* — *столá*. Варіантні форми наголошення в орудному та
місцевому відмінках мають такі іменники: *гóблями*, *гíстмíй*; на *гóс-*

* Наголос у слові *прошу* в другому значенні має дуже широкий діалектний ареал і виходить за межі південно-західних теренів. Він постійний у народно-розмовному мовленні, чим невпинно пробиває собі дорогу до літературного вжитку і навіть заступає собою перше значення [4, с. 130; 47, с. 136—137].

тях; чобітьмі, чоботами, чоботями; у чоботах, у чоботях; грішми, гроші-ма; двермі, дверіма; слізьмі, слізьми, сльозами; на даху, на дасі.

Чи не найактивніше форморозрізнявальна функція наголосу проявляється у видових парах дієслів, що передають доконану чи недоконану дію: *відклікати — відкліка́ти, нарізати — наріза́ти, відміряти — відміря́ти, вслухатися — вслуха́тися, висипати — висипа́ти.*

1.4.5. Діалектний наголос

Діалектний наголос зумовлений двома основними територіальними тенденціями в наголошенні: південно-західній і південно-східній. Із XIX ст. нормативною стає південно-східна тенденція наголошення слів. З огляду на це, варто звернути увагу на такі по-діалектному наголошені типи слів, аби уникнути цього в офіційно-діловому спілкуванні:

— наголошення дієслівних форм: *ро́блю* треба *роблю́*, *пи́шу* треба *пишу́*, *закі́нчу* треба *закінчу́*; *плéсти* треба *плесті́*, *вéсти* треба *весті́*; *перейде́мо* треба *перейдемо́*, *смі́єтеся* треба *смієте́ся*, *живе́мо* треба *живемо́*;

— наголошення присвійних, означальних і вказівних займенників: *сво́го* треба *свого́*, *всьо́го* треба *всього́*, *то́го* треба *того́*, *цьо́го* треба *цього́* (але до *сво́го*, до *всьо́го*, до *то́го*, до *цьо́го*).

*Словники всю ніч
гортав —
Скрізь кварта́л,
кварта́л, кварта́л.
Всім скажу, хто б
не пита́в,
Що найкращий
мій кварта́л.
В. Маснюк*

1.4.6. Інтерферентний наголос

Наголошення низки споріднених слів у рідній і чужій мовах за чужою моделлю спричинює інтерферентний наголос. Українська наголосова система у часи радянської імперії під російськомовним тиском зазнала значного спотворення, вислідом чого не лише в усному мовленні, а й у нормативних словниках зафіксовано спотворений наголос, як, наприклад, у словах *поду́шка* (було *по́душка*), *пові́стка* (було *по́вістка*) тощо. Наголос був однією з найбільших перепон у процесі «злиття мов», позаяк, за метафоричним висловом С. Караванського, він є «*становим хребтом*» кожної мови. Заберімо у французів чи поляків наголосовий стандарт їхніх мов — і зникнуть неповторні французька та польська мови [10]. Щоб під впливом російської мови не зникала наголосова неповторність нашої мови, виділю низку споріднених слів в обох мовах, що мають відмінний наголос.

Обрусіння зверху, через школи та адміністрацію, не піде в народ, не зовсім переробило воно й українську інтелігенцію, коли появилася у нас ідея національності і твердий пересвід у потребі мати свою літературу, хоч би над нами висіла не одна Москва, а цілих десять. А коли в нас є ідея, то її не можна вбити, бо ідея, як пара: запри її в залізо, а вона й залізо розірве, а таки вилетить на волю. Приказка каже: «Гони природу в двері, а вона ввійде через вікно». Чи не думають у Москві переробити саму природу?

І. Нечуй-Левицький

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Українські слова

бесіда
відстояти (відстою)
вісити (вишу)
вітчим
дрова
живопис
загадка
закінчити (закінчу)
звісока
злегка
ім'я
колесо
кріяти (крію)
легкий
літопис
написи
ненависть
низький
новий
одинадцять
оздоровити (оздоровлю)
отаман
олень
переводити (переводжу)
перепис
перекис
пересідати (пересідаю)
петля
підтвердити (підтверджу)
побудова
полежати (полежу)
помовчати (помовчу)
постояти (постою)
п'яниця
русло
середина

Російські слова

беседа
отстоять (отстою)
висеть (вишу)
отчим
дрова
живопись
загадка
закончить (закончу)
свысока
слегка
имя
колесо
кроить (крою)
лёгкий
лётопись
напились
ненависть
низкий
новый
одинадцать
оздоровить (оздоровлю)
отаман
олень
переводить (перевожу)
перепис
перекись
пересидеть (пересижу)
петля
подтвердить (подтвержу)
подружка
полежать (полежу)
помолчатъ (помолчу)
постоять (постою)
пьяница
русло
середина

слі́на
спі́на
сестри́н
сте́рпіти (сте́рплю)
то́впитися (то́впляться)
чоти́рна́дцять

слюна́
спи́на
се́стрин
стерпе́ть (стерплю́)
толпи́ться (толпя́тся)
четы́рна́дцять.

1.4.7. Складні випадки наголошення чужомовних слів

Чужомовні слова здебільшого зберігають місце наголосу власної мови: біоле́тень (біоле́тні), до́гмат, диспансе́р (диспансе́рний), експе́рт, жа́люзі, кварта́л, компро́міс, креди́то́рський, магісте́рський, ма́ркетинг, меда́мент, мені́ск, некроло́г, парте́р, псевдо́нім, ре́гент, тира́нія, факс-мі́ле, фана́тичка, фарфо́р (фарфоро́вий), фене́мен, філі́стер (філі́стерство), фо́льга, фо́рзац, це́нтнер, шофе́р.

Зауважмо на типовому наголосі у групах спільної словотвірної моделі:

аристокра́тія	кіломе́тр	баро́метр	діяло́г
демокра́тія	сантиме́тр	спідо́метр	некроло́г
бюрокра́тія	міліме́тр	маноме́тр	моноло́г
фарма́ція		інду́стрія	
мімі́крія	але	куліна́рія	
полігра́фія		ортопе́дія.	

1.4.8. Наголошення власних назв

Чи не найсолодшою музикою для кожного з нас є власні імена, правильне наголошення яких — незамінна нота у впізнаваній мелодії. Більшість теперішніх власних імен чужомовного походження, однак упродовж віків вони зазнали такого фонетичного опрацювання у кожній мові, що годі в них впізнати первісних чужинців, наприклад Іван — це давньогрецьке *Йоханан*, що означає буквально «*Божжа благодать, дар богів*», у німецькій отримало форму *Йоган*, в англійській *Джон*, у французькій *Жуан*, в італійській *Джованні*, в еспанській *Хуан*, у польській, чеській, білоруській *Ян*, у грузинській *Вано*, у молдовській *Іво*, в угорській *Йончі* тощо. Тому коли вживаємо імена у невла-

Може, ми здуріли
трохи —
Є така здогадка, —
Бо Олекса зветься
Льоха,
ніби свиноматка.
Та й Павла всі кличуть
Паша.
То якщо він січка —
Зість його корова
Маша,
Колишня Марічка.
Вліз Іван, як та свиня,
В чужу калабаню.
І змінив своє ім'я так,
Що тепер він Ваня.
Стьопа, Гріша, Міша,
Вова, Даша, Лена,
Шура...
В голові у нас полова
І темін похмура.

Та задумайтесь
на хвилюку
Де та гордість ваша?
Чому Вася не Василько
І хто ж та Наташа?
Скільки можна
плазувати,
Бути на колінах.
Чи нарешті будувати
В собі Україну.

Анонім

Зустрілися дві жінки-галичанки, та й одна радіє, що матиме невістку на ім'я СВЕТА.

— Правда, не знаю — Великодні чи Різдвяні, — додає з гіркотою.

Слово й, зокрема, ім'я є необхідний результат думки, й лише в ньому думка досягає своєї найвищої напруги та значення.

О. Лосєв

стивий їм національній формі, на зразок *Федя, Стьопа, Діма, Ваня, Наташа, Катя*, виникає запитання: хто ми? Можливо, віршик, розміщений на берегах попередньої та цієї сторінки, декого підштовхне до пошуків себе. Приблизно щось таке крутиться з дивоглядом *СЕРБОЖА*: *Се рожжа чи не се?*

Кожне з імен має свій наголос — без нього слово втрачає самостійність, без правильного наголосу — культуру побутування.

1.4.9. Наголошення власних імен

Серед імен із неправильним наголосом натрапляємо на такі:

Богдан треба *Богдан*, *Борис* треба *Борис*,
Гарасим (*Герасим*) треба *Гарасим* (*Герасим*),
Конон треба *Конон*, *Мирон* треба *Мирон*,
Мокій треба *Мокій*, *Ничипір* треба *Ничипір*,
Олег треба *Олег*, *Олесь* треба *Олесь*,
Орест треба *Орест*, *Осип* треба *Осип* (*Йосип*),
Прокіп треба *Прокіп*, але (*Проконій*),
Роман треба *Роман*, *Станіслав* треба *Станіслав*;
Вероніка треба *Вероніка*, *Євпраксія* треба *Євпраксія*.

Відмінюючи ім'я *Тарас*, пам'ятаймо про нерухомий наголос: *Тараса*, *Тарасом*. Із відповідним наголосом уживатимуть імена по батькові: *Богданович*, *Борисович*, *Ге(а)расимович*, *Кононович*, *Миронович*, *Мокійович*, *Ничипорович*, *Олегович*, *Орестович*, *Осипович*, *Прокіпович*, *Романович*, *Станіславович*, *Тарасович*.

Наголошений перший склад в іменах *Богдан*, *Борис*, *Олег*, *Орест*, *Олесь*, *Мирон*, *Роман* — типова західноукраїнська ознака. Цю саму діалектну рису спостерігаємо у двоскладових похідних іменах із суфіксом — *к-о*: *Славко*, *Левко*, *Юрко* (літературна норма *Славко*, *Левко*, *Юрко*, але *Марко*), натомість у трискладових похідних іменах правильний наголос на другому складі: *Василько*, *Данілко*, *Іванко*.

1.4.10. Наголошення прізвищ

Наголошення прізвищ зумовлене їхнім походженням, будовою та територією побутування. До першого наголошувального типу належать прізвища, що походять від первісно загальноновживаних назв (апелятивів), на зразок *Баран*, *Гарбуз*, *Гонтар*, *Коваль*, *Комар*, *Співак*,

і також від імен, що стали прізвищами, на зразок *Тарас, Степан, Богдан*. Вони зберігають місце наголосу своїх мотиваційно-твірних слів. Наголошення на зразок *Бáран, Кóваль, Кóмар, Гóнтар, Спíвак; Тáрас, Стéпан, Бóгдан* — це алогічне намагання затемнити джерело виникнення прізвища і віддалитися від першопричини. Однак правда від цього не зникає — і *Барані* чи *Бáрани* однаково *Баранáми* zostаються. Мова ж бо, за німецьким поетом Гельдерліном, найнебезпечніше благо: вона завжди свідчить, хто ми насправді. Жодному з німців, очевидно, не спадає на думку міняти наголос у слові *Bauer* (селянин), коли його вживають як прізвище [24, с. 112—113]. Відома мовознавець Н. Бабич такі наголосові відбігання від мотиваційних основ слушно називає снобізмом [1, с. 41].

Другий наголошувальний тип прізвищ має суфіксальну будову.

1. На **суфіксах** наголошують:

— прізвища патронімного і матронімного значення (похідні від називання за батьком або матір'ю) на **-ак (-як), -чак, -ук (-юк), -чук**: *Любáк, Савчáк, Стоя́к, Гриню́к, Яремчу́к, Катеринчу́к*;

— прізвища, суфікси в яких передають здебільшого згрубілі або здрібнілі значення (себто суфікси суб'єктивної оцінки з опорним суфіксальним приголосним):

-г- (-уг-а, -иг-а, -г-а) — *Малю́га, Мишу́га, Сабрі́га*;

-д- (-инд-а, -ейд-а, -уд-а (-юд-а)) — *Бері́нда, Грі́нда, Малю́да, Бризéй-да*;

-й (-ай, -ей, -ій) — *Нича́й, Бороде́й, Дроботі́й*;

-н (-ан, -ин-а, -ун, -унь) — *Вола́н, Івані́на, Баку́н, Андру́нь*;

-р- (-ур-а (-юр-а), -ир-а) — *Яцу́ра, Стецю́ра, Кості́ра*;

-т- (-ат (-ят), -ут-а (-ют-а)) — *Процев'я́т, Ваху́та, Малю́та*;

-х- (-ах, -ух (-юх), -ох, -ох-а, -их-а, -ех) — *Петра́х (але Кінах, Кіна́ш), Зеню́х, Пазьо́х, Христоні́ха, Мацьо́ха, але Ве́лех*.

Тенденцію суфіксального наголошення мають прізвища із суфіксом **-аш**, очевидно, з огляду на його автохтонне походження порівняно з моделями **-уш, -ош, -иш, -іш, -еш**, що підсилені польським та угорським впливом, — *Дмитра́ш, Григорі́ш, Лука́ш, Матія́ш, Оста́ш, Феді́ш*, але *Кіна́ш, Худі́ш, Біла́ш, Мала́ш* [29, с. 115]. Прізвище *Сабадош* залежно від території побутування (Ужанщина, південь і схід Закарпаття) має трояке наголошення *Саба́дош* [46, с. XV, XVIII].

Забув

Прийшов якось у крамницю панок. Купив що треба і пішов, а портфеля забув на прилавку. Крамар знав цього панка, лише забув його прізвище — пам'ятає тільки, що походить воно від якоїсь тварини. Ось він біжить і кричить:

— *Пане Цап, підождіть!*

А цей іде собі і не звертає ніякої уваги на крик.

— *Цап, Цап, Цап!* — знову надривається крамар. Нарешті не витримав панок, обернувся і каже:

— *Я не Цап, а Баран!*

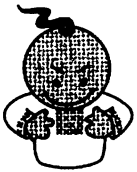
— *Та я знаю, що пан — скотина, та тільки забув яка.*

— Пе-пе-пе-пет-рен-ко.

— Ви що, заїка?

— Ні, тато був заї-ка... а паспортист був сволота.

Власні назви іншомовного походження зберігають (здебільшого) наголос, який вони мають у мові, з якої запозичені.

Н. Бабич

2. На **корені** наголошують прізвища з суфіксами суб'єктивної оцінки **-с-** (**-ус, -ас, -ис (-ись)**) — *Лéвус, Клі́мас, Фóрись, Ма́тись* (але зрідка *Кури́лас, Матві́яс, Юра́с, Ха́нас*) [29, с. 14, 112—113];

-ш (**-уш, -ош, -иш, -іш, -еш**) — *Ла́душ, Ярош, При́биш, Па́кіш, Ке́реш*;

-а-л-о (**-к-а-л-о**) — *Гу́пало, Бұ́хало, Бе́кало*.

Натомість прізвища з суфіксами **-ул-а, -ул'-а, -ил-о** мають наголос на суфіксі: *Кагу́ла, Фісу́ля, Бедрі́ло*; **-а**: *Стро́ма, Нетре́ба, Бе́ра*.

3. Тенденцію наголошувати на **закінченні** мають двоскладові прізвища на **-к-о**: *Сніжко́, Ціпко́, Кийко́*; **-о**: *Дуньо́, Федьо́, Гальо́*.

Трискладові — зазвичай наголошують на середньому складі: *Андру́шко, Лазо́рко, Феді́рко; Заха́рьо, Гала́ндьо, Тересьо́*.

4. Наголос у суфіксальних прізвищах на **-енк-о** залежить від наголосу твірного слова, від кількості складів, фонетичного передсуфіксального складу:

а) наголос на **третьому від кінця складі** мають прізвища на:

— **-щенко**: *Андру́щенко, Оні́щенко, Ю́щенко*;

— **-ченко**, що мають приголосний звук перед **ч**: *Ба́бченко, Васи́льченко, Ма́рченко*;

— утворені від іменникових прізвищ на **-а (-я)**: *Заї́ка — Заї́ченко, Семеню́ка — Семеню́ченко, Федоря́ка — Федоря́ченко*;

— утворені від іменників — власних назв чоловічого роду на приголосний та **-о** з нерухомим наголосом в однині на другому або третьому складі: *Ада́м, Ада́ма — Ада́менко, Анті́н, Анті́она — Анті́оненко*;

— утворені від прикметникових прізвищ із наголошеним другим чи третім складом: *Гарка́вий — Гарка́венко, Черева́тий — Черева́тенко*;

б) наголос на **другому від кінця складі** мають здебільшого прізвища на:

— **-ченко**, в яких перед **ч** виступає голосний звук: *Бабиче́нко, Калени́чєнко, Мірошні́чєнко*;

— утворені від іменників-прізвищ — особових та загальних назв чоловічого роду з нерухомим наголосом в однині на **першому складі**: *Дід, Ді́да — Діде́нко, Бо́ндар — Бо́ндаря — Бондаре́нко, Гна́т — Гна́та — Гнате́нко*;

— утворені від прикметників-прізвищ із наголошеним **першим складом**: *Бі́лий — Біле́нко, До́вгий — Довже́нко, Хи́трий — Хитре́нко*;

— утворені від іменників-прізвищ, у яких наголос у непрямих відмінках перетягується з основи на закінчення: *Гонча́р — Гончаря́* —

Гончаренко, Скляр — Склярá — Склярénко, Тиміш — Тимóша — Тимошénко;

— утворені від іменників-прізвищ із наголосом на **закінченні**: Коляда́ — Коляде́нко, Павло́ — Павле́нко, Шульга́ — Шульже́нко.

Деякі прізвища мають подвійний наголос *Сергі́єнко, Горді́єнко, Дені́сенко*, однак із тенденцією наголошувати другий від кінця склад, себто суфікс **-енк-о** [26, с. 37—39].

5. Окрему групу наголошення становлять прізвища, де наголос виконує роль розрізнення між власною та загальною назвами. Прізвища присвійно-прикметникової моделі на **-ів (-їв)**, **-ин**, на відміну від присвійних прикметників (*Степані́в, Хомі́н*), мають наголос на корені: *Степа́нів, Хо́мин, Лє́сів, Грі́цьків, Кі́рчів, Смо́лин, Ве́рбин, Лє́син*; у присвійно-патронімній моделі на **-ович**, **-евич** наголос із кореня переміщується на суфікс: *Іва́нович — Іванóвич, Григо́рович — Григорóвич*. Так само перемістився наголос із закінчення на суфікс у прізвищах, що походять від іменників IV відміни: *Гайдуче́ня (гайдуче́ня), Зубе́ня (зубе́ня)*.

6. Складні прізвища здебільшого мають наголос на другій основі: *Чорно́віл, Рябошта́н*; у прізвищах, до складу яких входить форма наказового способу, простежено тенденцію наголошувати саме цю форму: *Тягну́рядно, Свербі́гуз, Тягну́бік, Непи́йвода, Гуля́йвітер*.

7. Чужомовні власні назви здебільшого наголошують так, як у мові-джерелі: у французькій прізвища мають наголос на останньому складі: *Дюма́, Дерида́*, англійські — на першому складі: *Га́млет, Ма́кбет* (але під впливом частоти вживання *Шекспі́р, Ньюто́н*), польські — на передостанньому складі — *Ту́вім* [15, с. 106].

* * *

Запам'ятаймо правильне наголошення деяких назв територій із суфіксом **-щин-а**, що зберігають місце наголосу твірних слів: *Бóйківщина (бо́йки), Васильківщина (Василькі́в), Лє́мківщина (лє́мки), Полта́вщина (Полта́ва), Корості́шівщина (Корості́шів), Пустомі́тівщина (Пустомі́ти), Суми́щина (Су́ми), Яворі́щина (Яворі́в)*.

* * *

На особливу увагу заслуговує наголос назви нашої країни *Украї́на*, що пов'язано з походженням цього слова та його значенням. Існує дві найпоширеніші версії: «самобутнього» і «прикордонного» походження

Слово — це сама людина. Нас зіткано зі слів. Вони єдина наша реальність, принаймні єдине свідчення того, що ми існуємо. Без мови немає ні думки, ні того, про що мислити; і перше, що робить людина, стикаючись з чимось незнайомим, — присвоює йому ім'я, називає його.

О. Пас

Література

1. *Бабич Н. Д.* Основи культури мовлення. — Л., 1990.
2. *Булаховський Л. А.* Наголос: Вибрані праці в 5 т.: Т. 2: Українська мова. — К., 1977.
3. *Булаховський Л. А.* Нариси з загального мовознавства. — К., 1956.
4. *Винницький В.* Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002.
5. *Возняк Т.* Спроба формального підходу до опису семантичного простору мови // *Возняк Т.* Тексти та переклади. — Х., 1998.
6. *Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О. та ін.* Словник-довідник з культури української мови. — Л., 1996.
7. *Гумбольдт В.* О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода: Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков / Сост. В. А. Звягинцев. — М., 1956.
8. *Забужко О.* Мова і влада // *Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х.* — К., 1999.
9. *Залеський А. М.* Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови // *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами.* — К., 1977.
10. *Караванський С.* Про «становий хребет» мови // *Літературна Україна.* — 2004. — 16 вересня.
11. *Караванський С.* Секрети української мови. — К., 1994.
12. *Карпенко Ю. О.* Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. — О., 1996.
13. *Качуровський І.* Мова і фоніка // *Урок української.* — 2002. — № 6.
14. *Коломієць В. Т.* Питання слов'янського етногенезу в світлі даних порівняльно-історичної фонетики // *Мовознавство.* — 1983. — № 2.
15. *Кочан І. М., Токарська А. С.* Культура рідної мови. — Л., 1996.
16. *Матвіас І. Г.* Українська мова і її говори. — К., 1990.
17. *Мовчун Л.* Стереотипний образ української мови // *Дивослово.* — 2004. — № 2.
18. *Московченко В., Поправко А.* Мова і енергетика // *Карма України.* — К., 1997.
19. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1992.
20. *Орфоепічний словник* / Укл. М. І. Погрібний. — К., 1984.
21. *Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — К., 2001.
22. *Плющ Н.* Мова — солов'їна. То чому ж цвірінькаємо? (Про вимовні норми в умовах українсько-російської двомовності) // *Урок української.* — 2001. — № 4.
23. *Погрібний А.* Раз ми є, то де? — К., 2003.
24. *Пономарів О.* Культура слова: Мовностилістичні поради. — К., 1999.

25. Пономарів О. Фонеми Г та Г': Словник і коментар. — К., 1997.
26. Промова, або Де ми помиляємося... — К., 2006.
27. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. — Л., 2001.
28. Радчук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Українська мова і держава. — К., 2001.
29. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. — К., 1966.
30. Рой Ю. На які яйця злітаються мухи, або Монолог російськомовних ЗМІ в Україні // Урок української. — 2002. — № 1.
31. Романенко Я. Правопис і мова // Рідна мова. — 1936. — № 1. — Січень.
32. Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. — К., 2001.
33. Синявський О. Норми української літературної мови. — Л., 1941.
34. Сімович В. Літери і політика // Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2 / Упор. Ю. Шевельов. — University of Ottawa Press, 1984.
35. Склярєнко В. Звідки походить назва Україна? // Україна. — 1991. — № 1.
36. Сосюр де Фердінан. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998.
37. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. — К., 1969.
38. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К., 2001.
39. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. — К., 1997.
40. Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. — 1993. — № 2.
41. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. — К., 2005.
42. Український правопис. — К., 2007.
43. Фаріон І. Правопис — корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. — Л., 2004.
44. Худаш М. Л. Як, чому і відколи Русь стала Україною, а русини українцями?: (до питання генези хороніма Україна та етноніма українці) // Народознавчі зошити. — 2005. — № 5—6.
45. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. — Дніпропетровськ, 1998.
46. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. — Л., 2005.
47. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Л.; Нью-Йорк, 1996.
48. Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941) // Поза книжками і з книжок. — К., 1998.
49. Ющук І. Орфоєпія, фонетичні закони і правопис: Рецензія на: Орфоєпічний словник української мови: У 2 т. / Уклад. М. Пешак та ін. — К.: Довіра, 2003 // Дивослово. — 2004. — № 3.
50. Ющук І. П. Українська мова. — К., 2003.
51. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. — К., 2000.

Розділ 2

СЛОВОТВІРНІ НОРМИ — ФУНДАМЕНТ СЛОВА

Як далеко не кожне сполучення звуків піяніна дає акорд, так далеко не механічно творяться нові слова з відомих елементів.

О. Синявський

2.1. Афікси як згустки значень

Словотвірні норми — це утворення слів за наявними в мові словотвірними моделями з допомогою словотворчих засобів (афіксів: суфіксів (наростків), префіксів (приростків), основоскладання тощо).

Треба мати неабияке вміння, аби знати, як сполучити у слові значущі елементи, щоб слово засвітилося неповторним значенням. На думку видатного українського мовознавця, голови правописної комісії 1929 р., через що розстріляного сталінським режимом, О. Синявського, «усі вони [себто суфікси, префікси. — І. Ф.] на своєму місці будуть добрі, а не на своєму шкодитимуть силі виразу або порушуватимуть естетичний бік мови, як невдало підібране й припасоване до себе вбрання чи хоч тільки кольори, бо хоч які вони гарні й чисті нарізно, вони тільки в певній гармонії справляють належне приємне враження» [54, с. 114].

З огляду на це словотворчі засоби, а відтак і словотвірні норми стають показником і виразником наряду культурного розвитку суспільства: самодостатнього, наслідувального, гібридного, засимільованого тощо. Творення нового слова — це не лише знання чи пошук суфіксів, префіксів, це відчуття матриці власної мови, втіленої в корені. Чи не найяскравіше цей творчий пошук «кування» нових слів з допомогою приростків і наростків залишили нам українські письменники ХІХ ст., що найрізноманітнішими непротореними словотвірними дорогами ліпили словоназву для власного фаху, а саме — звичне і незамінне тепер слово *письменник*. П. Куліш пропонував для нього такі утворення: *писатель, письмак* (у народній мові *грамотій*), відтак

Різниця між консерваторами і лібералами: у перших слова гірші за думки, у других думки гірші за слова, тобто перші не хочуть гарненько сказати, що думають, а другі не можуть зрозуміти, що говорять.

В. Ключевський

Насправді ж «реальний світ» значною мірою несвідомо складається на підставі мовних норм якоїсь групи... Ми бачимо, чуємо і сприймаємо так або інакше ті чи ті явища головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства подають таку форму вираження.

Е. Сеніп

письменник, В. Мова — *письмар*, І. Нечуй-Левицький — *писальник*, М. Старицький — *письменець*, Олена Пчілка — *письмовець*, *писака* (без негативної оцінки), М. Драгоманов — *писач*. Були пошуки словотвірних похідних і для звичного тепер *читач*: М. Старицький пропонував *читатель*, *читальник*, *читаць*, В. Мова — *читака*. Щодо назви літературного твору (себто *твір*) — пропонували *утворок*, *писання*, *твор*, *утвір*. З легкої руки українських письменників, митців, науковців і громадських діячів — духових атлантів нашої мови — у теперішню лексику і словотвірні моделі ввійшли слова *прихильність*, *нахил* (В. Білозерський); *часопис* (І. Карпенко-Карий); *півріччя* (О. Русов); *громадянин* (І. Рудченко); *злочинець* (Марко Вовчок); *незвичайність*, *ласкавість*, *необачність*, *свідомість* (М. Лисенко); *завстрашки* (А. Кримський); *читанка* (М. Шашкевич); *умова*, *книгарня*, *правопис*, *рукопис* (І. Нечуй-Левицький); *байдужість*, *мрія*, *приємність*, *млявий*; *допит*, *нелад*, *помах*, *загин*, *ощада* (М. Старицький, останні вживали також П. Куліш, Олена Пчілка); *вітальня*, *буремний*, *водограй*, *водойма*, *дієвий*, *обіг*, *небохил*, *сторіччя*, *сяйво* (Ф. Піскунов — автор «Словниці української (або югово-руської) мови», 1873 р.) [35, с. 21—22; 70, с. 166—167]. Відомі мовознавці С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер уперше вжили термін *відмінок*, а А. Кримський створив для відмінків назви: *називний*, *родовий*, *давальний*, *знахідний*, *орудний*, *місцевий*, *кличний* [9, с. 68].

Неповторним творцем нових слів був Т. Шевченко. Це зазвичай слова, утворені способом словоскладання, чи синтаксичні сполуки, що нагадують стиснені пружини розгорнутих у поетовій свідомості розлогих, як Дніпро ревучий, міркувань: *білохатий*, *блюдолизи*, *богобоязливий*, *вбогодухі*, *великолітній*, *великомудрий*, *високочолий*, *віршомаз*, *гарномолодий*, *давнеколишній*, *добретворящий*, *довготерпеливий*, *золототканий*, *медоточивий*, *худосильний*; відтак слова-синоніми: *шлях-дорога*, *берег-луг*, *степи-ліси*, *дебр-пустиня*, *туга-неволя*, *тьма-неволя*, *лихо-злидні*, *густо-ревти*, *ходити-гуляти*, *снитися-говоритися*, *витися-гнути* [52, с. 212, 219].

Отож, словотворчі засоби закодовують культуру, втілену в мові, — в її коренях та афіксах. Афікси — це ті семантичні (значеннєві), структурні, структурно-семантичні та інші первні похідного слова (суфікси, префікси, закінчення, наголос, інтерфікси (сполучні голосні), усічення основи, складання основ — і все те, чим похідне слово відрізняється від твірного), за допомогою яких воно утворене і якими

відрізняється від твірного [19, с. 88]: *літун* від *літати* (суфікс *-ун*) (а не *льотчик*), *належність* від *належати* (а не *приналежність*, бо не *приналежати*): Аналіз цих афіксів та їхньої сполучуваності у контексті національно-культурної норми є об'єктом нашого пізнання. Не оминати і начала всіх начал — кореня — «*прасенсу із сенсу різних слів одного кореневого куща*» (Л. Плющ), того русла мовної ріки, по якому тече могутній потік людської думки, того «*значеннєвого господаря*», якого обслуговують інші морфеми (І. Вихованець).

Корінь — це, власне, та первісна звукосполука, яка, як уважали ще давні греки, а зокрема Геракліт Ефеський (VI—V ст.), стоїки, і найперше Августин (християнський письменник IV—V ст.), відповідає природі речі. Себто звучання — це ніби фотографія речі: наприклад, за звуконаслідувальним принципом виникла в більшості знаних мов назва нашої зозулі: *чес. кукачка*, *франц. куку*, *есп. куко*, *рум. кук*, *болг. къкавица*, *пол. кукулка*, *рос. кукушка*, *укр. діял. кукул* «зозуля-самець». Принцип єдності кореня з природою самої речі вичерпно сформульовано в найдавнішій пам'ятці індійської ведичної культури — «*Ригведі*»: імена постали з самої природи речей і, з огляду на їхню суть, набувають відповідної форми.

А. Шляйхер — яскравий представник натуралістичного напрямку тлумачення мови — зазначає (стаття «*Дарвінівська теорія і мовознавство*»): позаяк живі організми походять із простої клітини, то і перші мови склалися лише з простих форм — коренів. Ці корені стали значущими через звуконаслідування (*джурчати*, *шепіт*, *шелест*, *шушукати*, *кукати*, *м'явкати* тощо). Звук, який видавав предмет, викликав те саме почуття, що і предмет. Це спільне для образу звука й образу предмета почуття стало основою, на якій поєдналися звук і предмет. Позаяк такі переходи відбувалися у різних людей у різних місцях, то прамов було безліч, але всі вони мали однакову кореневу праформу [73, с. 101—102].

Отож, на першому доісторичному, дописемному етапі мова складалася лише з коренів, тобто не було ні префіксів, ні суфіксів, ні закінчень. Ця мова була багата на слова і була здатна описати будь-яку ситуацію. Однак із часом окремі слова почали приєднуватися до найсуттєвіших коренів, втрачаючи своє «поняттєве» значення, що пов'язано з розвитком мислення [76, с. 18—19]. За Я. Гриммом, первісна мова розпадається і переходить до флективної (себто зі зміною закінчень) тоді, коли «*дух мови*» починає розрізняти основне і побічне,

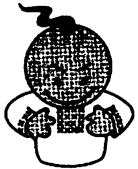
Мене цікавить корінь кожного слова, саме його ядро; як дерево, слово має крону і корінь, що сягає вглибину, і що первинніше слово, то глибше коріння.

Е. Андіївська

А дівуля, дівчинина,
дівувальниця
До кожуха, кожущечка
так і горнеться,
А бабуса, бабуліня,
бабусенція
До дівчиська, дівчиниська
так і тулиться —
Сиротина ж, сиротуля,
сиропашечка,
Бабумамця, бабутатко,
бабусонечко...

І. Драч

Слово можна вважати живим організмом, у якому фонема є кістяком, морфема — тілесною тканиною, а семема — душею.

П. Флоренський

Морфемі — це русло, по якому тече могутній потік людської думки.

Г. Брутен

коли нема нічого в граматиці, чого спершу не було в лексиці, а лексика — це передусім корінь. Короткі архаїчні форми слів (укр. *ходе, робе*) дають можливість простежити процеси збільшення лексичного фонду української мови через поступове довготривале ускладнення тих слів шляхом додавання до них нових словотворчих суфіксів, префіксів. Те, зрозуміло, відбувалося в руслі розширення потреб розрізняти явища, людські дії тощо [21, с. 222—223]. Пропоную один з прикладів пракореня-праслова, що лежить в основі назви нашої держави. Цей пракорінь започаткував розлоге кореневе гніздо похідних «родичів», що принесли в мову нові значення.

Край край-єць краєч-ок с-краєчк(у)
 край-к(а) краєч-к(а)
 край-ник (прикордонний мешканець)
 край-ниц(я) (кордон)
 край-нюк
 край-ок край-чик
 крайн-ість
 крайн-ощ(і)
 крайн-як
 (прикордонний мешканець)
 крайн-янин
 без-край
 без-край-(ій) без-край-ість
 без-край-н(ій) без-крайн-ість
 в-край
 за-край-ін(а)
 за-край-ок
 на-край
 о-край не-окрай-(ій)
 о-край-єць окрайч-ик
 о-край-ін(а) окраїн-н(ий)
 о-край-к(а)
 о-край-ок
 по-край
 по-край-ниц(і)
 по-край-ц(і) (кутні зуби)
 по-край-н(ій)
 с-краю

с-край-н(ій)

су-край-ок

у-край

край-небо [30, с. 361—362].

Існує також інший погляд на виникнення слів-коренів, слів-морфем, себто довільна мотивація, не зумовлена природою предмета чи суб'єкта. З цих протилежних філософій творення *слова-мови* на сьогодні доцільно зробити практичний висновок: немає жодної потреби вживати в мові афіксів, що нагадують штучно або насильно прищеплені гілки до мовного дерева. Це не лише обтяжує його, але спотворює корінну, первісну природу. Тоді мова прострілена похідними мутантами від «кровозмісного дитяти-суржика»:

Неправильно

вклад-иш

велік-ан

відділ-енн-я

довжин-ою

крас-от-а

київ-ян-и

кур-ин-ий

лік-ар-ств-о

крас-ав-иц-я

мороз-ен-е

манікюр-ш-а

напил-ник

напит-ок

печ-ен-я

продав-иц-иц-я

огур-чик

перехрест-ок

пал-к-а

пол-к-а

про-хожі

подар-ок

управл-інн-я

шопот-ом

тиш-ин-а

Правильно

вклад-к-а

вел-е-тень

відділ

зав-довж-ки

краса

ки-ян-и

кур-яч-ий

ліки

крас-ун-я

мороз-ив-о (морозжене м'ясо)

манікюр-н-иц-я

напил-ок

напій

печ-ив-о (страва печеня)

продав-ч-ин-я

огір-оч-ок

перехрест-я

пал-иц-я

пол-иц-я

пере-хожі

подар-унок

управ-а

по-шеп-ки

тиша

— Абраме, де ти ді-
став такий костюм?

— У Парижі.

— А це далеко від Бер-
дичева?

— Приблизно дві ти-
сячі кілометрів.

— Це ж треба, така
глушина (треба глухо-
мань) і так добре ши-
ють!

Колись друг мого молодшого брата грек Ламбринос прочитав вивіску «Палацу культури «Більшовик» на грецький манер: у греків немає звука *ц*, він прочитав уголос так: «Палач культури більшовик». Добре, що ніхто не почув.

Ю. Ілленко

Нещадимо гукали «добий», але землячки ніколи не «добивали», ані не «добивалися». Все було «етапами», з повтореннями...

Е. Маланюк

Неправильно поєднані афікси з коренями (як, наприклад, у слові *крас-от-а*, хоч правильно вжито цей суфікс у слові — *добр-от-а*; *київл-ян-и*, хоч правильно *-ян-* у *древл-ян-и*; *напит-ок*, хоч правильно — *-ок*: *молот-ок*) увиразнюють наскрізну природу будь-якого мовного явища: щоб бути — треба творити опозицію, щоб зреалізуватися — треба стати первнем системи. Позаяк система — це впорядковані структурні елементи, зумовлені внутрішньою природою кожної мови як самодостатньої, неповторної і самозахисної, то наведені приклади — це зразки позасистемних явищ, що заперечують закони сполучення кореневих та афіксальних морфем. Вони, зрештою, стали наслідком відсутньої з позамовних причин українсько-російської опозиції, про що великий учений О. Потебня у дещо ширшому контексті зазначав: для існування одного народу обов'язково потрібен інший народ, і якщо взаємний вплив народів — це взаємне збудження до розвитку, то найдосконалішим є збудження від власної внутрішньої природи [48, с. 190]. Дуже часто для збудження несподіваного смислу (часом комічного) потрібна лише зміна одного звука:

*прибалтійка Лайма Вайкуле — прибалдійка Лайма,
Назар — назад,
каска — казка,
ніч — нич,
бив — пив,
гніт — гніт,
пів — пив,
грати — грати,
гриб — грип,
отримує — утримує.*

Не менш знакова наявність чи відсутність одного звука: *бранці — обранці (ми бранці долі чи обранці?); божество — убожество (ти мое божество чи убожество?), осли — посли (наші посли чи не чисті осли?), дається — вдається.*

* * *

Життя дається лише раз, а вдається ще рідше.

* * *

Відсутність чи наявність афіксів здатні творити філософські сентенції.

* * *

Сміється той, хто сміє.

* * *

Одних жінок хочеться добитися — інших добити.

* * *

Діти навіть не ростуть, а, власне, наростають.

Уся філософська наповненість вірша юної поетки з Рівного Наталки Левчун уміщена у суфіксові-визначникові української мови -ен [68, с. 67]. Цей суфікс — наче атом, з якого кільчиться все наше життя і водночас граматичне значення іменників IV відміни:

*Я не Кульбаба, я Кульбабєня.
Я не гублю, я мовчки не втрачаю.
Лишіть мене в безвітрі цього дня.
Я не пройму Вас дикою печаллю.
Я — ще не Сонце, тільки Сонцєня.
Мене для Вас — хіба що на пів літа...
Лишіть мене в тумані цього дня. Лишіть.
Я хочу вдруге народитись.
Я ще не Серце. Тільки Серцєня.
Я не світання.
Тільки Передсвіття.
Лишіть мене печалєм цього дня.
Лишіть мене шалєнству цього світу.*

За метафоричним визначенням І. Вихованця, суфікси — це великі трудівники, які, обслуговуючи корінь, щоразу видозмінюють його значення [8, с. 19]. З огляду на очевидну значущість і знаковість афіксів, словотвірна ненормативність культури мовлення — це не тільки тривожний сигнал про порушення міцності цеглин-афіксів у будові мови, а й свідчення зміни самого стилю мовної архітектури. Бо ж, обростаючи прибраними чужими або невідповідними суфіксами і префіксами, будова мови втрачає свою неповторність та окремість. Яскравим прикладом суфіксально-префіксальних можливостей нашої мови як самотньої, і зокрема політичної, картини світу є вірш В. Якубівського [75]:

*Ми завжди будемо петлюритись,
Ми завжди будемо бандеритись.*

Проте деякі слова краще не привчати до української мови, хай собі залишаються по-московському і в імперському дискурсі.

Ю. Іллєнко

Ми ніколи не вільні від мережі славєтних символів, якими позначаємо свій досвід: ми можемо лише замінити одну мережу іншою або вдосконалити наявну.

В. Гумбольдт

Аж поки ви не розбамбуритесь,
 Аж поки ви не розімперитесь.
 Щоби в неволю не щербичитись
 І в ній криваво не багровітись,
 Потрібно всім розбільшовичитись,
 Потрібно всім нам розмосковитись.
 Ні! Ми не будем есесеритись,
 В ЄЕПі новому танцюритись.
 Ми будемо завжди бандеритись,
 Ми будемо завжди петлюритись.
 По-малороськи не злукавитись
 І по-хохляцьки не безволитись.
 Ми будем Хмаритись, Лук'янитись,
 Ми будемо завжди Чорноволитись!

А втім, я більший ворог позичанню, ніж куванню. Знаю-бо, що без новороблених слів не перебувалася ні одна літературна мова. Але думаю, що робити слова нові можна тільки на такі розуміння, що в них справді нема слова в нашій мові... Гарно зроблене слово — дороге придбання...

Б. Грінченко

2.2. Суфіксальна інтерференція

2.2.1. Іменникова словотвірна модель -чик, -щик у назвах діячів

Словотвірна норма передбачає побудову слова за активними в мові словотвірними моделями. Модель, як зазначає В. Горпинич, «це еталон структури слова, який імітує граматичну (дериваційну) правильність відповідно до певної теорії. Словотворення за моделлю — це утворення за правилами [вид. — І. Ф.]» [19, с. 144—145]. Словотвірне правило, своєю чергою, пов'язане з виявленням причиново-наслідкової залежності афікса від твірного слова та закономірностей у виборі твірних афіксів. До прикладу, візьмімо поширену сьогодні словотвірну модель на -щик, -чик зі значенням назви діяча: *достав-щик, загруз-чик, здир-щик* тощо. В «Інверсійному словникові української мови» (1985 р.) таких утворень — 150, аналізують їх як нормативні і в теоретичних працях [55]. «Закономірність» вибору цього суфікса, який проник в українську мову не раніше від XVI ст. разом із російськими словами, цілком умотивована, — однак аж ніяк не нагальною потребою української мови (бо ж натомість маємо: *достав-ець, вантаж-ник, здир-ник*), а позазовним політичним чинником уподібнення словотвірної системи української мови до російської. Проблема в тім, що ця політична «вмотивованість» спричинила явище словотвірної інтерференції (пе-

ренесення чужих ознак) з її злякисним поширенням на різні словотворчі засоби: суфіксальні, префіксальні і навіть спосіб осново- чи словоскладання. У Хроніках Науково-дослідного інституту мовознавства (НДІМ) за 1933—1934 рр. із відділу української літературної мови окремий документ присвячений проблемам словотвору, позаяк *«при перегляді словникової продукції виявилось велике націоналістичне шкідництво в питаннях словотвору української мови»* [39, с. 159—160]. Щоб зупинити це «шкідництво», *«протягом другої половини 1933 року відділ розглянув понад 15 питань українського словотвору, з приводу яких були прочитані доповіді робітниками інституту»* [39, с. 159—160].

Серед них — активне заохочення вживати **словотвірний тип іменників — назв діяча** з суфіксом **-чик, -щик** і натомість таврування інших типів із такою аргументацією: *«заперечення і заборона слів із суфіксами -чик, -щик (коли такі слова існують у мові) було продиктоване націоналістичним відмежуванням української мови від російської і становить перекручення існуючих фактів української мови»* [39, с. 160]. Як дослідив В. Токар, цей суфікс виник, сполучившись із двома суфіксами: прикметниковим **-ск-** та іменниковим **-ик-** (*ямской* → *ям-щик* пор. *плескати* → *плещу*, *віск* → *вощаний*) у північно-східних говорах Київської Руси [64, с. 81—83]. Із них згодом, сплавившись із фіно-угорською і татарською основами, виростала російська мова. Через те свою продуктивність суфікс **-щик** зосередив на цих віддалених від Києва теренах, і порівняно із пам'ятками XIV і XVII ст. кількість похідних із ним зросла від 12 до 296 — і власне в епоху розквіту Московської держави у XVII ст. В українські пам'ятки цей суфікс потрапив у XVI ст. під безпосереднім впливом московської мови, перші з яких — це: *доставщик, бунтов-щик, справ-щик* (порівняй *достав-ець, до-став-ник, постачальник* (сталий) — [К РУССЛ, с. 121]). А далі його тріумфальну ходу посилив імперсько-колоніальний 350-літній політичний розвиток і панівна шовіністична московська ідеологія, що пустила коріння у словотвірну будову нашої мови, і аж так, що лексикографічні джерела поволі, але послідовно наповнюються неорганічними **щиками-чиками**.

Якщо в *«Історичному словникові української мови»* [ІСУЯ] їх заледве 7: *ответ-чик, донощик, справ-щик, изво-щик, досмотрь-щик, бунтов-щик, челомбит-чик*, то у *«Словарі російсько-українському»* М. Уманця і Спілки — 70, а вже в найбільшому засимільованому лексикографічно-

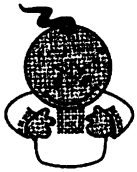
Слова — закон, що формує людину своїм образом і подобою.

Ж. Лакан

Навіть у його мовчанні були орфографічні помилки.

С. Лес

У словотворчості передусім треба шанувати традицію. Коли нові терміни утворено з урахуванням традиції, таким термінам гарантовано довголіття. Це одна з наріжних вимог словотворчості.

С. Караванський

За будь-якої доби, — хоч як далеко ми заглибимося в минуле, — мова завжди виступає як спадщина попередньої епохи.

Ф. де Сосюр

му радянському надбанні — у «Російсько-українському словнику» (1948 р.) таких утворень — 97: від *апарат-чик-а* до *холодиль-щик-а*. З огляду на мовно-культурні орієнтації нашого суспільства, проблема полягає в тім, що сучасні академічні праці, підручники і посібники тощо йдуть добре второваним чужомовним шляхом, пропонуючи меншою мірою запозичень, а радше **накинутий** суфікс, і то на місці питомих українських моделей, наприклад: *прапорщик*, *наладчик* [19, с. 144—145] (замість *підхорунжий*; *ладн-ач*, *налад-овець*, *припас-овець*, *упорядник* [К РУССЛ, с. 94, 446]), *льотчик*, *гонщик*, *набор-щик* [55] (замість *літун*; *перегон-ець* (*скорогон*, *гончак*); *набирач*).

Сконцентрований радянський намул **-щиків** і **-чиків** маємо в «Інверсійному словникові української мови» (ІС) — понад 60. За ними годі дошукатися своїх моделей, однак мова приберегла їх у власних надрах. Найперше — як лексико-словотворчі синонімні варіанти, що прорвалися до СУМу зазвичай у непримітній описовій функції, на зразок *пай-щик* «те саме, що *пайовик*» [СУМ VI, с. 17], *паром-щик* — *паромник* [СУМ VI, с. 74], *пильщик* «те саме, що *пиляр*, *тр-ач*» [СУМ VI, с. 355], *псаломщик* «служитель православної церкви, що допомагає священникові під час богослужіння; дяк, причетник» [СУМ VIII, с. 372], *бакенщик* «те саме, що *бакенник* — робітник, що обслуговує бакени-поплавці для позначення фарватеру і небезпечних місць» [СУМ I, с. 92—93], *доменищик* «те саме, що *домен-ник* — фахівець із будування або обслуговування доменної печі» [СУМ II, с. 362], *зво-щик* — розм. заст. «візник» [СУМ III, с. 498], *обман-щик* «те саме, що *обман-ник*» [СУМ V, с. 534], *натур-щик* «те саме, що *натур-ник*» [СУМ V, с. 220], *ям-щик* «кучер, візник на ямських конях» [СУМ XI, с. 646].

Більшість похідних цього словотвірного типу, перейшовши репресії, поневірвання, спотворення, вилучення, віднайшли своє пристанище не в академічному словникові, а в живому пам'ятникові нашої мови — у «Російсько-українському словнику складної лексики» С. Караванського [К РУССЛ]: *гон-щик* — *перегон-ець*, рк. *гончак*, *скорогон* (с. 94); *ден-щик* — *джура* (с. 108); *обман-щик* — *махл-яр*, *дурисвіт* (с. 311); *прапор-щик* — *підхорунжий* (с. 446); *доно-щик* — *стук-ач*, *клявза* (с. 118); *паяль-щик* — *лютів-ник* (с. 375); *рознощик* — *розноси-тель* (с. 521); *траль-щик* — *трал-ер* (с. 632); *бан-щик* — *лазєб-ник* (с. 16); *пай-щик* — *спіль-ник* (у ділі), *пайов-ик* (на паях) (с. 372); *перебіж-чик* — *перебіж-ець*, *перекин-чик* — *перекидь-ко* (с. 376); *датчик* — *видав-ець*

(даних), банк даних, давач (с. 14); розміт-чик — розміт-ник (с. 519); нальот-чик — напас-ник (с. 264); лазут-чик — пласт-ун (с. 224); пос-тав-щик — достав-ець, достав-ник (с. 440); сищик — слід-ець, шпиг (с. 621).

Щодо інших форм, то тут легко діє закон власної словотвірної моделі, на зразок вантаж-ник (не загруз-чик); об їз-ник (не обкат-чик); газет-яр (не газет-чик); велогон-ець (не велогон-щик); злом-ник (не злом-щик); грозовідміт-ник (не грозовідміт-чик); попут-ник (не попут-чик); валют-ник, міняй-ло (не валют-чик); сплав-ник (не сплав-щик); заготівельник, заготівник (не заготов-щик); страйк-ар (не забастов-щик); катерин-ник (не шарман-щик чи катерин-щик). Отож, прийняти як чужих гостей без зазіхань на права господарів можна хіба що прикаж-чик-а та помі-щик-а в уже відіграній ролі історичних архаїзмів.

Попри те, що в пострадянських працях з морфеміки та словотвору заклонило на «зразково-навчальних» формах, типу льотчик, барабан-щик, гонщик (від шкільного підручника до академічних досліджень), таки натрапляємо на поняття словотвірних варіантів: відгад-чик/відгад-ник, відгадув-ач, відгадько; загруз-чик/завантаж-ник, заван-тажув-ач; канат-чик/канат-ник, линв-ар, коділь-ник; кранов-щик/кранів-ник, кран-овий [55, с. 111]. Варіант — це завжди можливість вибору і ширшого пізнання, варіант — це пошук і віднайдення. Але варіантність за умови виростання її з внутрішніх законів самодостатньої і самотворчої мови — це не є розбалансованість системи. Тому в наведених прикладах перші з варіантних похідних, типу відгадчик, крановищик — це напрям розвитку мови не в середину її законів, а взорування на чужі та непотрібні моделі, в полоні яких і донині більшість, філологічна зокрема.

Недарма ще 1936 р. Є. Грицак зазначав: «Поширилися в нас, неначе справжня пошесть, слова з російськими наростками -щик, -чик, що їх варто б обминати. В українській мові є наросток -чик-, але його вживають головню при здрібнілих іменниках: хлопчик, горобчик, а при творенні слів, що означають зайняття або працю людей, треба вживати наростків -ик-, -ець-, -ар-, -ач- й інших. Через те постають хибно складені слова, яких у нас наскрізь повно: покажчик (показ-ник), рознощик (роз-нос-ець), наклад-чик (наклад-ець)» [43, с. 300].

Якщо в таких авторитетних і репресованих донедавна джерелах, як «Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови»

Російська мова є засобом досягнення ворожих для українства політичних завдань.

І. Нечуй-Левицький

Традиції є дуже важливими для розуміння норм, тому що люди часто діють на основі звички, а не чогось, що нагадує раціональний вибір.

Ф. Фукуяма

Великоруський язык не сам дійшов до границі імперії, а його допхали туди сотні тисяч російського війська, тюрми та Сибір.

І. Нечуй-Левицький

Гойдали нас пестливі
дзеньки-бреньки.
Не тільки «ненько» —
мовили до мами,
Ми й ворогам казали:
«воріженьки»...
І з козаків зробились
козачками.
А. Бортняк

[ФДМ] В. Підмогильного та Є. Плужника (1927 р.) та «Правописний словник» Г. Голоскевича (1929 р.) форми на **-чик**, **-щик** відсутні, то в типово радянських СУМі та «Інверсійному словнику» вони, наче радянські набої, начинили тіло мови. Відтак не лише мовлення пересічних українців, а й підручники і тексти науковців прострілені похідними, на зразок *комп'ютер-щик* (треба *комп'ютер-ник*); *ліміт-чик* (треба *ліміт-ник*); *льот-чик* (треба *літ-ун*); *піяр-щик* (треба *піяр-ник*) тощо.

2.2.2. Словотвірна модель процесових іменників -енн-я, -нн-я

На особливу увагу заслуговують віддієслівні іменники словотвірного типу **-енн-я**, **-нн-я**, що утворені від дієслів недоконаного (*висел-ення* < *висел[яти]*) і доконаного виду (*вихова-нн-я* < *вихова[ти]*) та їхнє співвідношення з однокореновими іменниками, але без процесового відтінку, на зразок:

словосполуч-ення (від *сполучувати слова* — відображення незавершеної дії)/*словосполука* (наслідок дії);

розгляда-нн-я (від *розглядати* — незавершена дія)/*розгляд* (наслідок дії), *розв'язува-нн-я* (від *розв'язувати* — незавершена дія)/*розв'яза-нн-я* (від *розв'язати* — завершена дія)/*розв'язок* (наслідок);

слововжива-нн-я (від *вживати слова* — незавершена дія)/*слововжиток* (наслідок).

Останнім часом спостерігаємо стирання межі між обома видами словотворення на користь віддієслівних іменників незавершеної дії, яким надають значення процесу завершеного. Причина в тому, що від двох російських дієслів, що утворюють видову пару завершеної і незавершеної дії, можна утворити лише один віддієслівний іменник для позначення процесу, тоді як від їхніх українських відповідників — два віддієслівні іменники [14, с. 30—43]:

Вид
Недоконаний

Доконаний

Російська мова
изменя́ть —
изменение
измени́ть —
изменение

Українська мова
змінювати —
змінюва-нн-я
змінити —
змін-енн-я

Упродовж останніх років значення тривалої (недоконаної) і завершені (доконаної) дії стали об'єктом пильної уваги термінологів. Укладено навіть словник назв процесових понять у різних терміносистемах, де таке розрізнення, як і виділення назв наслідків дії, має принципове значення для характеристики дії [11; 14, с. 36; 33, с. 30—31].

Незавершена дія	Завершена дія	Наслідок
згина- нн-я	з-і-гн- енн-я	згин
змінюва- нн-я	змін- енн-я	зміна
нарізува- нн-я	наріза- нн-я	нарізь
поверта- нн-я	поверн- енн-я	поворот
розтягува- нн-я	розтягн- енн-я	розтяг
випарюва- нн-я	випар- енн-я	випар
випалюва- нн-я	випал- енн-я	випал
відклада- нн-я	відклад- енн-я	відклад

Однак таке розрізнювання з допомогою суфіксів не завжди можливе. Зокрема, вторинні наслідкові значення в українській науково-технічній термінології здатні розвивати іменники на **-енн-я**, утворені від дієслів з відприкметниковими та відіменниковими коренями: *видовження, заземлення, прискорення, сповільнення, укорочення*. Їхнє процесове чи предметне значення виявляється в контексті [47, с. 464]. Доречні такого типу іменники з суфіксом **-нн-я** в наукових визначеннях, офіційно-ділових документах і заголовках наукових праць, на зразок *розпорядження, проведення, повноваження*.

Попри це, слушно зазначає видатний український мовознавець, знищений сталінським режимом, О. Курило: «Рясні форми на **-ння, -ття** у літературній мові надто обважують вислів, вносять одноманітність і мало волі дають у словотворі дієслівним речівникам [іменникам. — І. Ф.] іншого творення, а цим стираються потрібні для багатства літературної мови семасіологічні відтінки» [41, с. 45], наприклад: *при дослідж-енн-і — досліджу-ючи, без змалюва-нн-я — не змалюва-вши, для дослідж-ення — щоб дослідити; рос. преступление — преступ, осужде-ние — осуд, дыхание — подих, отражение — одсвіт*. В. Сімович активне нанизування у тексті іменників на **-анн-я** називає «*московфільством*» і звертає увагу на характерну ознаку нашої мови — використання натомість інфінітивів: «*Здається, це теж буде вплив московської*

Держава, економіка, система освіти та і які завгодно інші системи залежать від лінгвістичних споруд — класифікацій, понять, імперативів для дій індивідів, — тобто вони залежать від світу значень, сконструйованого засобами мови, і можуть існувати лише за допомогою мови.

П. і Б. Бербе

Російська імперія весь час колеться і розсипається, як розсохла бочка, не тому, що вона різномовна, а тому, що вона вперто хоче бути одномовною.

О. Теліза

Мова — особлива суспільна інституція, відмінна від інших. Вона найліпше переконує у тому, що суспільство нас пронизує.

П. і Б. Бербер

(на заході України — польської, а то й німецької) мови, що ми так радо вживаємо **віддієслівних іменників**, де б нам, як це любить наша мова, уживати дієслівних форм, а власне дієйменників (*infinitivus*). Перегляньте тільки який-небудь статут, що його укладають наші організатори, та киньте оком на перші два параграфи. Якої тільки мети не ставить собі товариство: і досліджування, й організування, й поширювання, й улаштування, й відбування [вид. — І. Ф.] й т. д., й т. д., та ще й «для осягнення цієї мети» служать такі засоби, як «вивчання», «розбирання» і т. д. — а отже, все це неорганічні, чужі фрази, що їх у нашій мові треба передавати просто дієйменником...» [56, с. 20—26]. Пропоную типові приклади неправильних і правильних словосполук:

інститут має завдання дослідження — має завдання **досліджувати**;
установа має завдання вивчення — має завдання **вивчати**;
завдання у складанні проспекту — завдання **складати проспект**;
для студіювання музики — щоб **студіювати** музику;
для поширення досвіду — щоб **поширювати** досвід;
місця для сидіння — місця **сидіти**.

Подібно до цього документи, навчальні та наукові праці пересичені словосполуками дієслово + **віддієслівний іменник**, на зразок здійснювати контроль замість контролювати.

дієслово + віддієслівний іменник
здійснювати вимірювання
здійснювати гармонізацію
забезпечувати безпеку
займатися досліджуванням

дієслівний відповідник
вимірювати
гармонізувати
убезпечувати
досліджувати

2.2.3. Словотвірна модель процесових іменників жіночого роду -к-а

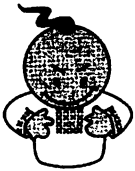
Віддієслівні іменники з суфіксом **-к-а**, як зауважують сучасні науковці, можна вживати лише на позначення **наслідків події** (об'єктів, суб'єктів), але їх неправильно вживати на позначення дії (незавершеного процесу) чи події (завершеного процесу). Наприклад, див. таблицю процесових іменників жіночого роду (с. 71).

Таблиця процесових іменників жіночого роду

Неправильно	Правильно		
Дія	Дія (недоконана)	Подія (доконана)	Наслідок події
асигнов-к-а	асигнува-нн-я	з-асигнува-нн-я	асигн-ова-нн-я, асигнов-к-а
викрут-к-а	викручува-нн-я	викруч-енн-я	викрут-к-а
відправ-к-а	відправля-нн-я	відправл-енн-я	відправ-к-а
достав-к-а	доставля-нн-я	доставл-енн-я	достав-а
оброб-к-а	обробля-нн-я	обробл-енн-я	оброб-к-а, обріб
озвуч-к-а	озвучува-нн-я	озвуч-енн-я	озвуч-к-а
оцін-к-а	оцінюва-нн-я	оцін-енн-я	оцін-к-а
парков-к-а	паркува-нн-я	при-паркування	парк-ова-нн-я, парков-к-а
перевоз-к-а	перевоз-інн-я	перевез-енн-я	перевіз
підготов-к-а	готува-нн-я	підгот-ува-нн-я	підгот-ова-нн-я, підготов-к-а
роздруков-к-а	ви-друков-ува-нн-я	видрук-ува-нн-я	видрук, видрук-ова-нн-я
розроб-к-а	розробля-нн-я	розробл-енн-я	розроб-к-а
розсил-к-а	розсила-нн-я	роз-і-сла-нн-я	розсил-к-а
розшифров-к-а	розшифр-ов-ува-нн-я	розшифр-ува-нн-я	розшифр-ова-нн-я, розшифров-к-а
штампов-к-а	штампува-нн-я	—	штамп-ова-нн-я, штампов-к-а

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Мотивованість похідного слова дозволяє поєднати новий досвід зі старим, визначити невідоме через відоме, запроваджувати у відстояну картину світу все нові штрихи.

Г. Брутен

Лише ті іменники на **-анк-а**, **-янк-а**, що утворені від пасивних дієприкметників, на зразок *копаний* — *копанка*, *рубаний* — *рубанка* можуть означати і дію: *гулянка*, *збіранка*, *віянка*, *кóванка*, *поліванка*, *заколісуванка*, *гніванка* — означають дію; *рубанка*, *кóпанка* (процес копання і «колодязь»), *сіканка* (процес і «капуста»), *вишиванка*, *мазанка*, *сподіванка*, *стóянка* («відстояне молоко»), *стоянка* («місце стояння»), *брáнка* (дія і наслідок «полонянка») — означають дію і наслідок [54, с. 124—125]. Такі слова, як *оранка*, *сіянка* вживають у значенні часу, коли орють, сіють.

Джерело проблеми вживання іменників зазначеної моделі криється у правописі Кагановича — Постишева 1933 р., що вилучив з української мови продуктивну словотвірну модель **-ова-нн-я** (з наголосом на **о**), що передавала **наслідок дії** на противагу до моделі **-ува-ння** (*асигнування*), яка передавала процес, і водночас на противагу до моделі **-к-а**, яка передавала наслідок:

<i>асигнов-к-а</i>	замість	<i>асигн-ова-нн-я</i>
<i>грунтов-к-а</i>		<i>грунт-ова-нн-я</i>
<i>татуїров-к-а</i>		<i>татуй-ова-нн-я</i>
<i>упаков-к-а</i>		<i>пак-ова-нн-я</i>
<i>шифров-к-а</i>		<i>шифр-ова-нн-я</i>
<i>штрихов-к-а</i>		<i>штрих-ова-нн-я</i>

На цю тему на початку 30-х років ХХ ст. тривала чи не найгарячіша суперечка науковців, що завершилась політично упередженою резолюцією: «Вважати основними формами літературної мови дієслівні іменники (від дієслів на **-ува-ти**) на означення дії і наслідку на **-уван-ня**. З іменників на **-ова-ння** із значенням наслідку залишаються тільки ті, які в теперішній практиці набули широкого вжитку (наприклад, *риштовання*, *угруповання*, *спростовання*)» [29, с. 48—49; 39, с. 162]. Отож, ці колись продуктивні моделі залишилися здебільшого теоретичним спогадом посвячених у цю проблему мовознавців, а в побутовому мовленні, в офіційно-діловому та науковому стилях переїм політичний припис уживати іменники з суфіксом **-к-а** зі значенням процесу і наслідку дії водночас (*озвучка*, *розсилка*, *розшифровка*, *зарядка*, *виручка* замість *виторг* тощо). Практику політичного припису сталінсько-постишевських часів успадкували і сучасні лексикографічні джерела: «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (ВТС СУМ),

«Словники України — інтегрована лексикографічна система...» (СУ). В останній праці зафіксовано лише 10 похідників на **-ова-нн-я**. Попри те, відродно, що в новому «Російсько-українському словнику» (РУС-2003) зазначено: «Не менш продуктивними є українські віддієслівні іменники-відповідники на **-ованн-я** від російських іменних лексем на **-к-а** зі значенням «результат, наслідок, спосіб дії» [13, с. 100]. Рекомендують вживати **-ова-нн-я** національні термінологічні стандарти та державні класифікатори [ДК 004-2003; ДСТУ 1.5: 2003; ДСТУ 3321: 2002; ДСТУ 3966-200], а також у найновіших наукових публікаціях звучить умотивований та обґрунтований заклик відродити творення термінів на позначення наслідків процесу з суфіксом **-ова-нн-я**, наприклад *маркува-нн-я* (незавершена дія) — *по-марку-вання* (завершена дія) — *марк-ова-ння* (наслідок: нанесені на виріб знаки, які характеризують виріб) [13, с. 96—101]. Можливо, тоді зможемо сказати, що у нас не остаточно [36]

*Знекозачили думи.
Відселянили землю.
Розукраїнили душу.*

2.2.4. Суфіксальні моделі, що позначають назви мешканців населених пунктів України (катойконіми) та різних народів (етноніми)

Назви мешканців населених пунктів і назви народів містять у собі важливу історико-етнографічну інформацію, тому їхня будова потребує чіткої вмотивованості через визначальні мовні засоби. До них належить найпродуктивніша словотвірна модель із суфіксом **-ець** (у формі чоловічого роду), **-к-а** (у формі жіночого роду) та **-ц-і** у формі множини, на зразок:

*полтав-ець — полтав-к-а — полтав-ц-і;
тернопол-ець — тернопіль-к-а — тернополь-ц-і;
луган-ець — луган-к-а — луган-ц-і.*

Зазначені суфікси безпосередньо приєднуються до топонімів на:

-ан-и: *Бережани — бережан-ець — бережан-к-а — бере-жан-ц-і;*

-ин: *Гусятин — гусятин-ець — гусятин-к-а — гуся-тин-ц-і;*

-єв-е: *Єнакієве — єнакієве-ець — єнакіїв-к-а — єнакіїв-ц-і,*

а також до основ на:

-город: *Вишгород — вишгород-ець — вишгород-к-а — вишгород-ц-і;*

*Новітня русифікація
України набагато стра-
шніша...*

*Вона не накинута нам
ззовні, вона є виплодом
хахла, манкурта, яни-
чара, одержимого нена-
вистю до свого націо-
нального походження.*

Д. Павличко

Зв'язки народу з національним ім'ям не формальні, а перш за все внутрішні, моральні, духовні, матеріальні, повні любови, інтимності і взаємності.

С. Шелухин

-град: Кіровоград — кіровоград-ець — кіровоград-к-а — кіровоград-ц-і;
-піль: Бориспіль — бориспол-ець — бориспіль-к-а — бориспіль-ц-і;
-пілля: Білопілля — білопол-ець — білопіль-к-а — білопі-ль-ц-і —
 із супровідним чергуванням лише в чоловічому роді голосного [і] в закритому складі з [о] у відкритому складі.

Приєднуючись до основ з кінцевими **-ів/-їв**, чергування [і] з [о] не відбувається через потребу зберегти звуковий склад вихідного топоніма:

Харків — харків-ець — харків-к-а — харків-ц-і;

Жашків — жашків-ець — жашків-к-а — жашків-ц-і;

Бердичів — бердичів-ець — бердичів-к-а — бердичів-ц-і.

Якщо основа топоніма закінчується на **-ськ, -к**, то, з огляду на закон милозвучності, вони усикаються:

Бердянськ — бердян-ець — бердян-к-а — бердян-ц-і;

Каховка — кахов-ець — кахов-к-а — кахов-ц-і.

До топонімів на **-а, -е**, перед якими виступає здебільшого два приголосних, суфікси **-ець, -ц-і, -к-а** приєднуються з допомогою звукосполук **-ів-, -ан-, -ян-, -ин-**:

Біла Церква — білоцерк-івець — білоцерк-івк-а — біло-церк-івц-і;

Тараща — таращ-анець — таращ-анк-а — таращ-анц-і;

Алушта — алушт-инець — алушт-инк-а — алушт-инц-і;

Шостка — шостк-инець — шостк-инк-а — шостк-инц-і;

Рокитне — рокитн-івець — рокитн-івк-а — рокитн-івц-і.

Очевидно, що за цією продуктивною моделлю утворено чужомовні етнімі, на зразок:

Данія — дан-ець, дані-єць (не дат-чан-ин) — дан-к-а, даній-к-а — дан-ц-і, даній-ц-і;

Англія — англі-єць (не англі-чан-ин) — англій-к-а — англій-ц-і;

Канада — канад-ець, канад-ієць — канад-к-а, канад-ійк-а — канад-ц-і, канад-ійц-і;

Азія — азі-єць (не азіат) — азій-к-а — азій-ц-і.

Пропоную низку катойконімів, що викликають труднощі в процесі словотворення:

Броди — брод-івець — брод-івк-а — брод-івц-і;

Горлівка — горлів-ець — горлів-к-а — горлів-ц-і;

Долина — долин-ець — долин-к-а — долин-ц-і;

Дубно — дубн-івець — дубн-івк-а — дубн-івц-і;

Запоріжжя — запоріж-ець — запоріж-к-а — запоріж-ц-і;
 Золотоноша — золотонош-ець — золотоніш-к-а — золотоніш-ц-і;
 Ічня — ічн-івець — ічн-івк-а — ічн-івц-і;
 Кам'янець-Подільський — кам'янець-подол-ець — кам'янець-поділь-к-а —
 кам'янець-поділь-ц-і;

Коломия — коломи-ець — коломий-к-а — коломий-ц-і;
 Кривий Ріг — криворіж-ець — криворіж-к-а — криворіж-ц-і;
 Лубни — лубен-ець — лубен-к-а — лубен-ц-і;
 Острог — острож-ець — острож-к-а — острож-ц-і;
 Полтава — полтав-ець — полтав-к-а — полтав-ц-і;
 Рівне — рівен-ець — рівен-к-а — рівен-ц-і;
 Ромен — ромен-ець — ромен-к-а — ромен-ц-і;
 Харцизьк — харциз-ець — харциз-к-а — харциз-ц-і;
 Черкаси — черкас-ець — черкас-к-а — черкас-ц-і.

Другою за продуктивністю є словотвірна модель із суфіксами **-анин, -янин, -чанин**. Їхня синонімна повноправність із **-ець** не викликає сумнівів, однак їм властиве поєднання з твірними основами на:

-иц-я: Вижниця — вижнич-ан-ин — вижнич-ан-к-а — вижнич-ан-и;
 Вінниця — віннич-ан-ин — віннич-ан-к-а — віннич-ан-и;
-ець: Кременець — кременч-ан-ин — кременч-ан-к-а — кременч-ан-и;
 Кролевець — кролевч-ан-ин — кролевч-ан-к-а — кролевч-ан-и;
-ц-і: Чернівці — чернівч-ан-ин — чернівч-ан-к-а — чернівч-ан-и;
 Ярмолинці — ярмолинч-ан-ин — ярмолинч-ан-к-а — ярмолинч-ан-и;
-цьк: Донецьк — донеч-чан-ин — донеч-чан-к-а — донеч-чан-и;
 Луцьк — луч-ан-ин — луч-ан-к-а — луч-ан-и;
-ак: Судак — судач-ан-ин — судач-ан-к-а — судач-ан-и;
 Токмак — токмач-ан-ин — токмач-ан-к-а — токмач-ан-и;
-ч: Галич — галич-ан-ин — галич-ан-к-а — галич-ан-и;
 Дрогобич — дрогобич-чан-ин — дрогобич-чан-к-а — дрогобич-чан-и;
(-к)и: Прилуки — прилуч-ан-ин — прилуч-ан-к-а — прилуч-ан-и;
 Суми — сум'-ян-ин, сум-ець — сум'-ян-к-а — сум'-ян-и, сум-ц-і.

Вибірково суфікси **-анин, -янин, -чанин** поєднуються з деякими основами топонімів, що мають у своєму складі суфікс присвійності **-ів/-їв**, зокрема

Київ — ки-ян-ин (не києвлянин) — ки-ян-к-а — ки-ян-и або паралельна форма до харків-ц-і — харків'-ян-и — харків'-ян-к-а — харків'-ян-и.

Природне ім'я народу є для нього основою моралі і школою її. Самий патріотизм, як одна з найвищих категорій моралі, зв'язаний з народністю і її іменем.

С. Шелухин

Назвати річ, дати їй ім'я, подолати хаотичну плінність життя — означає зробити світ осмисленим.

Л. Лосев

...проблема нашого мовлення [...] має бути не тільки проблемою етнопсихолінгвістики, але й питанням загальної деколонізації української культури.

Р. Кісь

Назви — це образотворчі слова. [...] Завдяки своїй зображувальній силі назви засвідчують свою однозначну владу над речами.

М. Гайдергер

Переважає вживання в усному мовленні назв жителів на **-анин, -янин, -чанин** замість усталених назв із суфіксом **-ець** — не лише небажане [23, с. 102, 105], а й шкідливе. Суфікс **-ець** (перші свідчення XIV—XV ст.) із етнонімним та катойконімним значенням здобув перемогу над **-анин, -янин** щобиблише до ХХ ст., однак радянська доба асиміляційно призупинила цей процес. Позаяк теперішня культура по-згубному двомовна, то відстояти питому позицію **-ц-і (-ець)** у наступі продуктивної в російській мові моделі **-чан-и** — це, образно кажучи, елементарне бажання не дати чужинцеві (себто *англічанам, датчанам, кримчанам, розумій — московитам*) збити себе з ніг. Суфікси **-анин, -янин, -чанин** треба залишити хіба у тих позиціях, де не можна вжити суфікса **-ець**: *Вінниця — вінничанин — вінничанка — вінничани* [50, с. 189]. Слушно дивувався із засилля «**анинів-чанинів**» Б. Антоненко-Давидович: «Хтозна-чим не сподобались нашим сучасникам давні українські іменники *полтавець і полтавка* на визначення мешканця й мешканки *Полтави*, як і *лубенець, лубенка* — на позначення жителів *Лубень* чи *канівець, канівка* — на позначення жителів *Канева*. Появу дивовиж *полтавчанин, лубенчанин, канівчанин* можна пояснити лише втратою мовного чуття, забуттям законів словотворення й чергування звуків (для появи звука *ч* треба, щоб у назві був звук *к*: порівняйте: *м. Гребінка — гребінчанин*, хоча природним є також *гребінківець*) [1, с. 240]. Так само був би здивований М. Бажан, якби побачив, що його «*краплі данського короля*» у сучасних виданнях перетворилися у «*краплі датського короля*» [63, с. 22].

На цій самій асиміляційній дорозі прикметникові похідні: *данськ-ий, данійськ-ий* (не *датськ-ий*, як у СУМі II, с. 214), *азійськ-ий* (не *азіатськ-ий*, що тлумачений у СУМі як «те саме, що *азійськ-ий*» — I, с. 24); *рівенськ-ий, рівн-янський, Рівеничина, Рівенська область* (не *ровенськ-ий*).

2.2.5. Дієслівна словотвірна модель **-ирува-ти, -ірува-ти**

Не меншу активність на словотвірних полях нашої мови проявляє німецький чужинець, підсилений російським впливом, — дієслівний словотвірний тип (і його похідні) **-ирува-** замість власне українського суфікса **-ува-** зі значенням постійної дії, на зразок: *дезерт-ирува-ти* замість *дезерт-ува-ти*. Якщо в «*Українському правописі*» 1929 р. читає-

мо: «У дієсловах чужомовного походження, зокрема з німецької мови на *-ieren*, перед наростком *-ува-*, *-юва-* (*-ова-*) майже ніколи не буває чужомовного наростка *-ір-* (*-ир-*)», то сталінсько-радянський правопис 1946 р. дає іншу настанову: «...у ряді слів, особливо таких, які без *-ір-* (*-ир-*), звучали б як омоніми до дієслів з іншим значенням, суфікс *-ір-* (*-ир-*) залишається: *лавірувати, командирувати, котирувати, буксирувати, репетирувати, марширувати, масирувати, полірувати, гравірувати, парирувати та ін.*» [65, с. 25; 66, с. 28—29].

Як наслідок, у чинному «Інверсійному словникові» утворень на *-ирува*, *-ірува* — понад 50.

У монографії про структуру дієслова Т. Возний зазначає, що використання дієслів на *-ірува-* в українській та білоруській мовах підтримане продуктивністю аналогічних дієслів у сучасній російській мові, де зазначений тип, що зумовлений впливом німецьких дієслів на *-ieren-* (франц. *-ir-* < лат. *-ire-*), удвічі перевищує деривати [похідні. — І. Ф.] на *-ова* [10, с. 42]. Натомість в українській мові його обмежене вживання, а доречніше б — уникання (попри форми, що функціонують з метою усунути омонімію: *пар-ирува-ти* — *пар-ува-ти*, *репет-ирува-ти* — *репет-ува-ти*), зумовлене й тим, що він не вносить у дієслівне значення чогось відмінного від суфікса *-ува-* (*-юва-*). Отож, ґрунт для проростання *-ирува-* безсумнівно один — використання російсько-німецького *second hand*.

Таблиця правильних похідників до калькованих утворень із суфіксом *-ирува-*, *-ірува-*

Із суфіксом <i>-ува-</i>	Описова форма	Лексичний відповідник
<i>компост-ирува-ти</i> — <i>компост-ува-ти</i> <i>форм-ирува-ти</i> — <i>форм-ува-ти</i> <i>марш-ирува-ти</i> — <i>марш-ува-ти</i> <i>дезерт-ирува-ти</i> — <i>дезерт-ува-ти</i> <i>кот-ирува-ти</i> — <i>кот-ува-ти</i> <i>букс-ирува-ти</i> — <i>букс-ува-ти</i> <i>бомбард-ирува-ти</i> — <i>бомб-ува-ти</i> <i>драп-ирува-ти</i> — <i>драп-ува-ти</i> <i>серв-ирува-ти</i> — <i>серв-ува-ти</i>	<i>лід-ирува-ти</i> — <i>вести перед</i> (лідерувати); <i>репет-ирува-ти</i> — <i>проводити</i> <i>репетицію</i> , <i>робити пробу</i> ; <i>котир-ува-ти</i> — <i>мати</i> <i>цінність</i> , <i>вартість</i>	<i>команд-ирува-ти</i> — <i>виряджати, висилати</i> ; <i>парирувати</i> — <i>відбити</i> (дати здачі); <i>утр-ирува-ти</i> — <i>переборщ-ува-ти</i> , <i>пересол-юва-ти</i> , <i>переперч-ува-ти</i> , <i>перебільш-ува-ти</i> ; <i>дрес-ирува-ти</i> — <i>муштр-ува-ти</i> , <i>шко-</i> <i>лити, вишколювати</i>

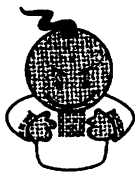
Коли мова покірливо переймає вироблене іншою мовою, буквально загрузаючи в позичках, вона втрачає здатність до саморозвитку. Запозичення, хоч і збагачують мову, хоч і розширюють її словник, але водночас пригнічують її внутрішні сили та можливості. І тоді збагачення парадоксальним чином обертається на збіднення.

П. Селігей

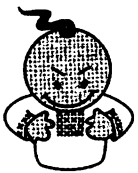

Постійне калькування запозичених слів не активізує свідомості.

П. Мовчан

На все впливає мови
чистота:
Зір глибшає,
і кращують уста,
Стає точнішим слух,
а думка гнеться,
Як вітром розколихані
життя.
Д. Павличко

Мова — не просто
інструмент, а простір,
у якому живемо.
Д. Данеш

2.2.6. Словотвірна прикметникова модель -очн-ий

Словотвірна прикметникова модель **-очн-**, що походить від іменників жіночого роду на **-к-а**, на зразок: *виставка* — *вистав-очн-ий* замість *виставк-ов-ий*, *посадка* — *посад-очн-ий* замість *посадк-ов-ий*, *перевірка* — *перевір-очн-ий* замість *перевірк-ов-ий* тощо, тріумфально ввійшла до нашої мови після приписів Хроніки Науково-дослідного інституту мовознавства 1933—1934 рр., де зазначено, що «обминання прикметників із суфіксом **-очний** становлять по суті націоналістичне перекручення української мови» [39, с. 163]. Відтоді цій моделі дано зелене світло — в «Інверсійному словникові» (1985) похідників на **-очн-** близько 120.

Їх можна згрупувати у три класи, перший з яких — це **нормативні** похідники, на зразок *очний*, *заочний*, *урочний*, *пісочний*, *поточний* (але не *порочний*, а *гріховний*, *хибний*, *многогрішний*), твірна основа яких закінчується на **-к-** і через приєднання суфікса відносної ознаки **-н-** виникає гадано омонімний суфікс **-очн-**, хоч насправді це похідники з допомогою суфікса **-н-**.

Другий, найчисельніший, клас — це наслідок боротьби з «націоналістичним перекрученням» — суфіксом **-ов-** і натомість упроваджені суржикowo-суфіксальні похідники з чужим наростком **-очн-**, які насправді мають такі відповідники з суфіксом **-ов-**:

ар-очн-ий — *арк-ов-ий*, *бар-очн-ий* — *барок-ов-ий*, *огір-очн-ий* — *огірк-ов-ий*, *закус-очний* — *закус-ов-ий*, *мат-очн-ий* — *матк-ов-ий*, *посад-очн-ий* — *посад-ов-ий* (*приземний*, *саджальний* — [К РУССЛ, с. 437]), *посадк-ов-ий* (про злетну смугу), *бал-очн-ий* — *балк-ов-ий*, *вил-очн-ий* — *вилк-ов-ий*, *посил-очн-ий* — *висилк-ов-ий* (пункт) (с. 441), *кревет-очн-ий* — *креветк-ов-ий*, *рам-очн-ий* — *рамк-ов-ий*, *труб-очн-ий* — *трубк-ов-ий*, *припад-очн-ий* — *припадк-ов-ий*.

Характерно, що в праці В. Грещука «Український відприкметниковий словотвір» ужито лише два похідники на **-очн-**: *святочний* (*передсвяточний*, *святочно*), *невжиточний* [22, с. 92, 97, 107].

Серед поширених відповідники з суфіксами **-н-**, **-льн-(-ельн-)**, **-вч-**: *закуп-очн-ий* — *закуп-н-ий*, *купів-ельн-ий* ([К РУССЛ, с. 148]), *обріз-очн-ий* — *обріз-н-ий*, *обрізува-льн-ий* (с. 317), *перев'яз-очн-ий* — *перев'яз-н-ий* (*бинтувальний*, *бинтовий* матеріял) (с. 378), *перевал-очн-ий* — *переваль-н-ий* (*перевантажний*) (с. 377), *стріл-очн-ий* — *стріль-н-ий*,

передат-очн-ий — *переда-вч-ий*, *передав-н-ий* (с. 379), *оцін-очн-ий* — *оцін-н-ий*, *цінува-льн-ий* (с. 370), *розлив-очн-ий* — *розлив-н-ий*, *розпив-очн-ий* — *розпив-н-ий*, *заготов-очн-ий* — *заготів-ельн-ий*.

Останню групу суржикових похідних на **-очн-** заступають питомі лексичні відповідники, деякі з них, як *посадочний*, *перев'язочний* і *перевалочний*, — уже зазначено у двох попередніх групах: *луб-очн-ий* — *дешевий* (с. 232), *гон-очн-ий* — *перегінний*, *протизачат-очн-ий* — *проти-заплідний*, *пережит-очн-ий* — *перебутий* (с. 380), *оскол-очн-ий* — *шрап-нельний*, *скалчастий*, *сколковий* (с. 342), *правом-очн-ий* — *правоможний*, *правосильний*, *правочинний* (с. 446), *один-очн-ий* — *одинарний*, *поодинчий* (с. 326), *надбав-очн-ий* — *надвишковий*, *надвишний*, *надбавковий* (с. 257), *постав-очн-ий* — *доставний* (с. 440), *булав-очн-ий* — як *макове зерня* (с. 31), *яв-очн-ий* — як *доконаний факт*, *без дозволу*, *на власну руку* (с. 708), *командиров-очн-ий* — *відрядний* (с. 208.), *худос-очн-ий* — *сухорлявий*, *сухоребрий* (с. 686), *нар-очн-ий* — як *на зло*, *як на те* (с. 270).

Складний процес звільнення нашої мови від накиннутих суфіксів розпочався. Сподіваймося, що він стане незворотним: «В одинадцятитомному «Словнику української мови» витлумачено слова *виставочний*, *посадковий* і *посадочний*. Паралельного прикметника *виставковий* до *виставочний* тут не подано. У найновішому «Великому тлумачному словникові сучасної української мови» (2001 р.) наявний тільки прикметник *виставковий*, але вміщено обидва прикметники-варіанти *посадковий* і *посадочний*. Ніби поступово звільняємося від деяких запозичених форм. Але надто повільно. З цих пар відбивають літературну норму прикметники *виставковий* і *посадковий*» [6, с. 77].

2.2.7. Словотвірна прикметникова модель **-ейськ-ий**

З огляду на сплановану структурну асиміляцію української мови, ми «збагачені» на ще один інтерферентний прикметниковий суфікс **-ейськ-ий**, на зразок *міліц-ейськ-ий*, *бібл-ейськ-ий*, *судд-ейськ-ий*. Ці форми активно поповнили перелік понад тридцятьох похідних зазначеної моделі в «Інверсійному словникові» (с. 301), більшість із яких, однак, лише структурно омонімна до суржикових утворень типу *міліцейський* (пор. нім. *Polizei* — «поліція»), позаяк суфікс **-ськ-** у них додано до твірної основи з кінцевим кореневим **-ей**, на зразок: *фари-сейський*, *юдей-ськ-ий*, *плебей-ськ-ий*, *гвіней-ськ-ий*. Функцію розши-

Врешті-решт мене приваблює лише мальовнича, майже етнографічна сторона мови, що відрізняє її від усіх інших мов як таку, що влас- тива певному народові певного походження.

Ф. де Сосюр

...невмотивовані при-
мусові зміни української
лексики, моделей тво-
рення слів та словоспо-
лук, граматичних кон-
струкцій були цілеспря-
мованими, послідовни-
ми, глибокими та все-
бічними. Тут ідеться не
про вплив чи перева-
жання спорідненої мови,
а про добре продуману
діяльність чималої ко-
горті фахівців (у перед-
мовах до термінологіч-
них бюлетенів їх на-
звано «бригадами»), що
мали на меті розхита-
ти саму структуру мо-
ви, змінити її будову,
допасувати її до законів
іншої мови.

О. Кочерга

Вада, мовний гандж
раніше чи пізніше віді-
б'ється на суспільній сві-
домості.

П. Мовчан

рювача основи, чи суфіксальної зв'язки [31, с. 240], складник **-ей** ви-
конує в таких похідниках, як *адміралт-ей-ський*, *жит-ей-ський*, *епі-
кур-ей-ський*, *европ-ей-ський*. Одначе нема потреби в такому розши-
рювачі в похідних від *міліція*, *біблія*, позаяк їхня основа закінчується
на **-й-**, відтак діє закон аналогії: *концепці-й-ний* (від *концепція*), *мілі-
ці-й-ний* (від *міліція*), *біблі-й-ний* (від *біблія*), *емоці-й-ний* (від *емоція*),
традиці-й-ний (від *традиція*), *релігі-й-ний* (від *релігія*), *тенденці-й-ний*
(від *тенденція*), *фракці-й-ний* (від *фракція*), *сесі-й-ний* (від *сесія*), *уто-
пі-й-ний* (від *утопія*), *ностальгі-й-ний* (від *ностальгія*) тощо. Щодо суд-
д-івськ-ий, а не *судд-ейськ-ий*, то аналогія не менш промовиста:
учнівський, *батьківський*, *синівський*, *кумівський* тощо.

Окремого коментаря потребує етнонім *конго-лез-ець* та прикметни-
ковий похідник *конго-лезь-к-ий*, що виник за аналогією до *сілез-ець* <
Сілезія, хоч, мабуть, більше аналогічних підстав має форма *конг-ій-
ськ-ий* (пор. *чил-ій-ськ-ий*, *англ-ій-ськ-ий*, *бельг-ій-ськ-ий*, *евенк-ій-ськ-ий*),
де зв'язку **-ій (-й)** використано як пристосування чужомовного кореня
до словотворення на українському ґрунті.

2.2.8. Вилучення суфіксальних прикметникових моделей **-ов-ий та -івн-ий**

Суфікс **-ов-ий**, що характерний для відносних прикметників, на
зразок *кілометрóвий*, *літрóвий*, *податкóвий*, *ярмаркóвий*, *фаховíй*, *це-
ховíй*, *цільовíй* (із наголошеним або ненаголошеним суфіксом) у ра-
дянських «реформаторів» 30-х років ХХ ст. викликав політичну підо-
зру, а передусім у тих прикметниках, що паралельно існують із суфік-
сом **-н-ий**: *предмет-н-ий* — *предмет-ов-ий*, *мільйон-н-ий* — *мільйон-ов-
ий*, *спорт-ивн-ий* — *спорт-ов-ий*, *багатотом-н-ий* — *багатотом-ов-ий*.
Природна синонімість суфіксів, на думку радянських «мовознавців»,
приховувала в собі фатальне: «Таким штучним протаскуванням при-
кметників на **-ов-ий** (при наявності прикметників на **-н-ий**) і наголосом
на *о*, **-ов-ий**, націоналістичні елементи намагалися в словниковій роботі
провести шкідливу тенденцію — відривати українську літературну мову
від мови працюючих, орієнтувати її в напрямку до полонізації» [39,
с. 160]. Хоч, зрозуміло, що українську мову насправді відривали від
неї самої, зближуючи з російською, яка не має цієї моделі у спільно-
кореневих із українською мовою словах.

Прикметники, на зразок *рятівний*, *фільтрівний* передають значення активної здатності, натомість прикметники, на зразок *рятувальний*, *фільтрувальний* мають функцію призначення [38, с. 101]. Тепер ці дві моделі часто заступають активними дієприкметниками: *рятуючий*, *фільтруючий*. У 1933—1934 рр. суфіксові **-івн-ий** оголошено війну як основній перешкоді для проникнення в українську мову лавини активних дієприкметників із російської мови на **-ущ-ий**, **-ющ-ий**, **-ащ-ий**, **-ящ-ий** (у нашому калькованому варіанті **-уч-ий**, **-юч-ий**, **-ач-ий**, **-яч-ий**), що запозичені з церковнослов'янської: «...прикметники на **-івн-ий** у багатьох словниках стали штучно вживатися для обминання дієприкметникових форм на **-уч-ий**, **-ач-ий**, (відповідно до російських прикметників активних теперішнього часу). Треба боротися з обома явищами — штучним культивуванням іменників із суфіксом **-івник** супроти існуючих іменників з іншими суфіксами (**-альник**, **-ик** тощо), а так само зі штучним утворенням прикметників з суфіксом **-івн-ий** (замість **-увальн-ий** та ін.). Зокрема, прикметники на **-івн-ий** ні в якому разі не можуть бути відповідниками до російських дієприкметників активних теперішнього часу на **-ущий**» [38, с. 164], на зразок *пануючий* — *панівний*, *гальмуючий* — *гальмівний*.

Патологічна перейнятість уподібнювальною єдністю з російською мовою, а точніше, із запозиченнями в ній, призвела до нашого теперішнього невміння відрізняти прикметники активної здатності на **-івн-ий** (*рятівний*) від прикметників призначення на **-увальн-ий** (*рятувальний*), а відтак і до зливи активних дієприкметників, на зразок *руйнуючий* замість *руйнівний* чи *руйнувальний*. Слушною буде порада від О. Синявського: «Багатущі засоби на словотвір української мови, зокрема наростки й приростки, повинні стати слухняним і гнучким знаряддям у руках тих, хто слово має за знаряддя своєї діяльності» [54, с. 114].

2.2.9. Суфіксальна модель активних дієприкметників

-уч-ий, -ач-ий на місці церковнослов'янської моделі -щ-ий

Кожна мова має власні можливості, аби відображати різні картини світу. Копіювання моделей з інших мов свідчить не так про нестачу власних, як про згубне перенесення чужого способу мислення і сприйняття. Слушно кажуть, що непорозуміння між людьми виникають передусім не через незнання чужих мов, а через невміння думати рідною

Спасіння нашого краю
в нашому слові.

П. Куліш

Переклад має бути
позбавлений заіржавіло-
го каркасу мови-джерела
та її риторики.

Г. Гадамер

Сутю лінгвістичне дослідження є невід'ємною частиною глибокого вивчення психології народів світу.

Ф. Боас

Якщо переклади з іноземних мов були б ніве-ляційним засобом, то були б неможливі ні перекладачі, сильні у своїй мові, ні переклади, сильніші за образність і художність мови. Поміж тим відомі переклади, що перевершують оригінальні твори.

О. Потебня

мовою. Зазвичай такі процеси зумовлені не внутрішньомовними причинами, а позамовними. Переконливо свідчать про це активні дієприкметники на *-уч-ий, -ач-ий* (*працюючий, стоячий*), що скальковані з церковнослов'янських утворень російської мови, на зразок *работающий, стоящий*. Характерна ознака цих запозичень у російській мові — акцент на переважній дієслівності, себто процесуальності. Натомість український контекст далеко не завжди потребує цієї дієслівності, а якщо потребує, то тоді такі форми передають підрядним реченням: *працюючі на заводі робітники — робітники заводу; робітників, перевиконуючих план, премійовано — робітників, що перевиконують план, премійовано*. Власне україномовну картину світу найкраще спостерігати через добрий переклад, що стверджує право кожної мови не копіювати мови перекладу, а задіювати своє лексико-синтаксичне багатство. Як приклад, пропоную уривок із твору «Війна і мир» Л. Толстого в перекладі талановитого перекладача, глибокого знавця української мови О. Кундзіча: «*Войска, шедшие ночью, не торопились и двигались медленно и степенно; но на рассвете двигавшиеся войска, подходя к Дорогомиловскому мосту, увидели впереди себя, на другой стороне, толпящиеся, спешащие по мосту и на той стороне поднимающиеся и запружающие улицы и переулки, и позади себя — напирające, бесконечные массы войск*».

Порівняймо з двома українськими перекладами:

а) «*Війська, які йшли вночі, не квапились і рухалися поволі і статечно; але на світанку війська, що рухалися, підходячи до Дорогомиловського мосту, побачили перед собою, на тому боці, нескінченні маси військ, які товпилися, поспішали по мосту і на тому боці піднімалися і заповнювали вулиці та провулки, і позаду себе — маси військ, що напирали*».

б) «*...вони побачили перед собою інші маси військ, що товпилися, поспішали перейти міст і на тому боці піднімалися й заповняли вулиці та провулки — спереду, і такі ж маси ззаду — навальні, безконечні*» [40, с. 63—64].

О. Кундзіч, аналізуючи першу спробу свого перекладу — уривок а), має до нього низку зауваг, позаяк російські дієприкметники *шедшие, двигавшиеся, теснящиеся, спешащие, поднимающиеся, запружающие, напирające* — передано українською мовою підрядними реченнями «*який...», «що...»* — «*і вони гирями повисають на кінці фраз...*» [40, с. 64], обтяжуючи сприйняття тексту. Через те автор пропонує другий варі-

янт перекладу зі спресованим синтаксисом, не лише вільним від чужих лексико-синтаксичних засобів, але з використанням дієслів на місці невластивих мові активних дієприкметників.

Переконливі зразки перекладу активних дієприкметників подає І. Світличний. Газетний заголовок «*Сражающийся Вьетнам*» слід перекласти «*В'єтнам бореться*», а речення «*Народ, сражающийся за свою независимость, непобедим*» доцільно перекласти: «*Народ, що бореться за свою незалежність, — непереможний*». Речення «*Вьетнамский народ, сражающийся за свою независимость, одерживает все новые и новые победы*» можна перекласти ще інакше: «*В'єтнамський народ, борючись за свою незалежність, здобуває все нові й нові перемоги*» [53, с. 468].

Такий стан мовного буття дає підстави мовознавцям стверджувати, що «лексико-граматичною особливістю сучасної української мови є *майже повна відсутність* [вид. — І. Ф.] у ній активних дієприкметників теперішнього часу» [14, с. 39]. О. Курило висловлюється ще категоричніше, без нелогічного в попередній цитаті «*майже повна відсутність*»: «*Українська мова не знає активних дієприкметників на -чий, -(в)ший, ані пасивних на -мий у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: — Тварини, живучі й живші на землі. Факт, спостерігаємий... Не задовольняючі наслідки. Чоловік, намагаючийся стати... Вражаючий випадок. Далекосягаюча спеціалізація та ін. За активні дієприкметники каже П. Житецький: «Щодо активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові» [41, с. 18]. Радянський мовознавець М. Пилинський навіть у своїй ідеологічно заангажованій праці «*Мовна норма і стиль*» (1976 р.) зауважує: «Спорадичне вживання форм на -чий як дієприкметників слід віднести до явищ норми (традиції), що зв'язана з колишньою, а не сучасною системою: *біжущий — поточний, ведущий — провідний*» [46, с. 151]. Те саме читаємо у провідного українського вченого І. Вихованця, який трактує ці утворення як суржик і неприродні явища в нашій мові [5, с. 112; 7, с. 102].*

Натомість українська мова багата на прикметники дієслівного походження на -чий, -щий, що втратили дієслівні ознаки (час і вид) і означають уже не дію, як дієприкметники, а стали властивість когось чи чогось, на зразок: *загребущі руки, кусючий характер, лежачий камінь, люблячий батько, мовчуше божество, невсипуща господиня, неми-*

Ще ніхто не написав історії перекладу як історії втрат.

У. Еко

Словник однієї мови ніколи не покривається цілковито словником іншої — і не треба.

М. Рильський

Якщо слово однієї мови не покриває слова іншої, то тим менше можуть покривати одне одного комбінації слів, картини, почуття, що збуджують мовлення; суть їх зникає при перекладі: дотепи неперекладні.

О. Потебня

«У кожного з нас свій стиль!» — стилету нагадав «костиль».

Ф. Бондар

нучі наслідки, *роботящі* руки, *нетерпляча* людина, *співоча* пташка, *тямучий* і *тямущий* чоловік, *цілющий* напій тощо. Переконливі приклади щодо цього наводить Б. Антоненко-Давидович: «Під *лежачий* камінь вода не тече/Лежачий на дорозі камінь заважав людям іти» — у першому реченні слово *лежачий* виконує функцію прикметника, отже, воно вжито правильно, у другому — дієприкметника, отже — неправильно [1, с. 208]. Крім того, зазначені вище слова мають наголос на суфіксові й утворені безпосередньо від інфінітивних коренів із усіканням передінфінітивних суфіксів: *кусячий* від *кус[ати]*, *дряпучий* від *дряп[ати]*, *співучий* від *спів[ати]*, а не зі збереженням передінфінітивного суфікса й опосередковано через суфікс *-й-*: *кусяючий* від *куса[ти]*, *дряпаючий* від *дряпа[ти]*, *співаючий* від *співа[ти]*. Однак, як свідчить сучасна мовленнєва практика, саме форми, на зразок *кусяючий*, а не *кусячий* — переважають.

* * *

Є люди, які знають, — і знають, що вони знають.

Це *знаючі* (треба *тямущі*) люди. Їх треба триматися. Горнись до них.

Є люди, які знають, але не знають, що вони знають.

Це *сплячі* (треба *приспані*) люди. Їх треба розбудити. Розбуди їх.

Є люди, які не знають, але знають, що вони не знають.

Це люди *шукаючі* (треба у *пошуку*). Навчи їх.

Є люди, які не знають і не знають, що вони не знають.

Це *невігласи*. Обминай їх.

* * *

Причина цього не в законах мовної будови, а в політичному приписові — у «Резолюції Комісії народного комісаріату освіти для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній» (1933 р.). Ця Резолюція викликана так званою «шкідницькою націоналістичною роботою в галузі граматики, фразеології й стилістики». Один із пунктів цього «шкідництва» полягав в очевидному невживанні активних дієприкметників. Резолюція трактувала це як «націоналістичний рецепт»: «Безоглядні рецептурні перепони найменшим можливостям творення прикметникових форм типу дієприкметників активних, неминучих в деяких випадках стилістично-перекладацької практики (напр. *існуючий*, *пануючий*)» [39, с. 156]. До слова, зазначені приклади чи не найлегше можна передати українською: *існуючий* — це *чинний*, *теперішній*, *дієвий*, *дійовий*; *пануючий* — *панівний*.

Причини вживання активних дієприкметників намагався з'ясувати і Б. Антоненко-Давидович. Спонукою до цього стало домашнє завдання сина, яке той ретельно виконав зі шкільного підручника (автор Б. Кулик), а саме, склав речення з активними дієприкметниками: *«Заходив швидко синіючий зимовий вечір. Заходяче сонце сховалося за горизонтом. Непрацюючий в неділю тато згодився піти зі мною подивитись на замерзаючий Дніпро»*. Від таких речень тата спершу заціпило, а потім, пояснивши, він запропонував синові правильні форми: *«Заходив, швидко синіючи, зимовий вечір. Призахідне сонце сховалося за обрієм. Тато, що не працює в неділю, згодився піти зі мною подивитись, як замерзає Дніпро»*. Маєстро української мови Б. Антоненко-Давидович зауважує, що у церковнослов'янській мові активні дієприкметники були поширені, але пізніше — в українській мові — вони *«поступились перед часто вживаними дієприслівниками, наприклад: «Прощу тебе, не заморозь мене, не так же мене, як мужа мого, з походу йдучи (идушого), коня ведучи (ведушого), коня ведучи і зброю несучи (несушого). Чи не ближче буде до істини сказати: активні дієприкметники теперішнього й минулого часу не є властивістю сучасної української мови»* [1, с. 205—208].

Аби сьогодні не бути закладниками резолюцій зі сталінських часів і не виконувати їхніх антинаукових приписів, варто скористатися численними способами заміни активних дієприкметників. Найповніше і найсистемніше їх опрацював видатний мовознавець С. Караванський — багатолітній в'язень сталінських концтаборів (від 1945 до 1969, від 1965 до 1979 рр.). Він уклав *«Словничок-рятівничок від мавпування»* [27, с. 161—167, 177—196].

2.2.10. Найпоширеніші способи заміни активних дієприкметників

1. Віддієслівні прикметники на -льн-ий:

вимірю-юч-ий прилад — *вимірюва-льн-ий прилад*;
випереджа-юч-і темпи — *випереджа-льн-і темпи*;
вичіку-юч-а тактика — *вичікува-льн-а тактика*;
обмежу-юч-ий кредит — *обмежува-льн-ий кредит*;
освіжу-юч-ий напій — *освіжува-льн-ий напій*;
поясню-юч-а записка — *пояснюва-льн-а записка*;

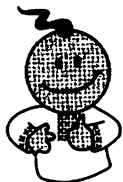
Русифікуючись, ми втрачаємо з поля зору і наш український світ — світ, окреслений власною мовною картиною, мовленнєвими моделями інтерпретації.

Р. Кісь

Буденна мова втратила щось у край важливе, стала тереვენями, набором порожніх фраз і спустошених слів. Мова неначе «зносилася», стала засобом спілкування, знаряддям, яке мало чим відрізняється від, скажімо, трамвая.

М. Гайдерреп

Друже! Тобі мій
вишневий привіт!
Благаю: врятуй
від отруйного зілля!
Нащо мені оточуючий
світ,
Як маю своє
(і не гірше!) — довкілля?
В. Маснюк

Історія мови та історія
раси або цивілізації
взаємнопов'язані й переплетені — це нагадує
відповідності [...] між
явищами власне мови.
Звичай народу позначаються
на його мові, а з іншого боку,
значною мірою саме мова формує
народ.

Ф. де Сосюр

2. Віддієслівні прикметники на *-івн-ий, -лив-ий, -ч-ий, -ист-ий, -н-ий*:
гальму-юч-ий прилад — *гальм-івн-ий* прилад;
вібру-юч-ий пристрій — *вібратор-н-ий* пристрій;
захоплю-юч-і враження — *захоп-лив-і* враження;
обтяжу-юч-і обставини — *обтяж-лив-і* обставини;
виснажу-юч-і сесії — *виснаж-лив-і* сесії;
пану-юч-а верства — *пан-івн-а* верства;
підбадьору-юч-ий настрій — *бадьор-ист-ий* настрій;
протиборству-юч-і табори — *протибор-ч-і, супротивні, ворожі та-*
бори;

правовстановлю-юч-і документи — *правовстанов-ч-і* документи;
супроводжу-юч-і документи — *супровід-н-і* документи.

3. Віддієслівні прикметники на *-уч-ий, -ач-ий*:
говор-ящ-а людина — *бала-к-уч-а, говор-ющ-а* людина;
засліплю-юч-е проміння — *сліп-уч-е* проміння;
плава-юч-ий бак — *плав-уч-ий* бак;
прославля-юч-а промова — *славл-яч-а, величальна* промова;
сія-юч-і очі — *ся-юч-і* очі.

4. Відіменникові прикметники на *-(цій)н-ий*:
інтегру-юч-ий чинник — *об'єднавчий, інтеграцій-н-ий* чинник;
інформу-юч-і показники — *інформацій-н-і* показники;
консоліду-юч-а практика — *гуртівна, об'єднавча, консолідацій-н-а*
практика;

конфронту-юч-і табори — *протиборчі, конфронтацій-н-і* табори;
координу-юч-а група — *узгоджувальна, координацій-н-а* група;
провоку-юч-ий приклад — *провокацій-н-ий* приклад;
регулю-юч-а система — *регуляцій-н-а* система.

5. Прикметники або інші частини мови від інших коренів:
багатообіця-юч-і слова — *слова, повні надії; обнадійливі, багатонадійні*
слова;

бажа-юч-і їхати — *охочі їхати;*
біж-уч-ий рік — *поточний* рік;
біж-уч-ий рядок — *плинний, рухомий* рядок;
вед-уч-і університети — *провідні* університети;
визнати вою-юч-ою стороною — *визнати учасниками (визвольної)*
боротьби;
взаємовиключа-юч-ий приклад — *взаємозаперечний* приклад;

вою-юч-а сторона — *протиборча сторона*;
 вража-юч-ий ефект — *приголомшливий, могутній ефект*;
 ді-юч-ий регламент — *чинний регламент*;
 енергозберіга-юч-і технології — *енергоощадні технології*;
 існ-ую-ча система — *теперішня, сучасна, наявна система*;
 існу-юч-а редакція — *ця (така) редакція*;
 зна-юч-ий керівник — *тямущий, компетентний, обізнаний керівник*;
 лідиру-юч-а партія — *перша, переможна, провідна партія*;
 наступа-юч-ий новий рік — *прийдешній новий рік*;
 правл-яч-а еліта — *керівна еліта*;
 процвіта-юч-а країна — *успішна, квітуча країна*;
 розуміємо сліду-юч-е — *розуміємо таке*;
 слід-ую-чий раз — *наступного разу*.

6. Прикметники зі словами *щораз, чимраз, дедалі*:

зроста-юч-ий тиск — *щораз більший тиск*;
 зроста-юч-і ціни — *щораз більші ціни*;
 слабн-уч-і пацієнти — *дедалі слабші пацієнти*.

7. Дієприкметники минулого часу з суфіксом *-л-ий*:

відста-юч-а країна — *відста-л-а країна*;
 приляга-юч-а споруда — *прилег-л-а споруда*;
 скиса-юч-ий сир — *недокис-л-ий сир*.

8. Іменники:

багато мітингу-юч-их — *багато мітингувальників*;
 викону-юч-ий обов'язки — *виконавець обов'язків*;
 відпочива-юч-і присутні — *відпочивальники присутні*;
 віру-юч-і люди — *віряни, вірники, вірні*;
 голову-юч-ий сесії — *голова сесії*;
 доповіда-юч-ий, виступа-юч-ий — *довповідач*;
 завіду-юч-ий відділом — *завідувач відділу*;
 запам'ятову-юч-ий пристрій — *пристрій пам'яти*;
 керу-юч-ий справами — *керівник справ*;
 працю-юч-их досить — *працівників досить*;
 оточу-юч-е середовище — *довкілля, навколишнє середовище*;
 обслугову-юч-ий персонал — *обслуга*;
 партійні агіту-юч-і — *партійні агітатори*;
 перевіря-юч-і прийшли — *перевірятьники, перевірки, контролери прийшли*;

На кожного завідувача є свій завидуючий.

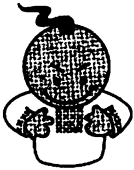
Е. Короткий

Ми зовсім позбавляємося права говорити про якийсь деспотизм мови (нібито її внутрішня сторона не є наша ж думка), про її шкідливий тиск на думку мовця. Такі пусті розмови подібні до тих, як коли б кульгавий став думати, що якби не милиці, то він ходив би, мов здоровий.

О. Потєбня

Якщо б у людства була лише одна мова, то її суб'єктивність визначила б назавжди шлях людського пізнання на-вколишнього світу. Цю небезпеку відвертає, проте, багатоманіття мов... На противагу неминучій односторонності однієї єдиної мови, множинність мов сприяє збагаченню знань шляхом множинності способів бачення і надає можливості переоцінки часткового знання як єдино можливого.

Л. Вайсгербер

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

протестуюч-і вимагали — **протестанти** вимагали;
стимулююч-ий фактор — **чинник** (фактор) заохочення, стимулювання.

9. Безприйменникові іменникові перифразування:

знеболююч-ий засіб — засіб **знеболення, знечулення**;
контролююч-і органи — органи **контролю**;
підтверджуюч-і документи — документи **підтвердження**.

10. Прийменникове іменникове перифразування:

ми-юч-і засоби — засоби **для миття**;
покладаюч-ий надії — **з надіями на**.

11. Іменники-прикладки:

нес-уч-е крило — **крило-носій**;
початку-юч-ий будівельник — **будівельник-початкі-вєць**;
страйку-юч-і робітники — **робітники-страйкарі**.

12. Дієприслівникові звороти:

виступаюч-і депутати зазначили — **виступаючи, депутати зазначили**.

Українська мова не знає активних дієприкметників і прикметників на **-(в)ший**:

Неправильно

бу-вш-ий
бу-вш-ий у користуванні (беушний)
випа-вш-ий сніг
випи-вш-ий
замерз-ш-ий
зів'я-вш-ий
промок-ш-ий
трісну-вш-ий

Правильно

колишній
уживаний
сніг, що випав
напідпитку, підпилий
замерз-л-ий
зів'я-л-ий
змок-л-ий; мокрий як хлющ
трісну-т-ий

Поліглот, перекладач і блискучий знавець української мови М. Лукаш двома саркастично-іронічними рядками, можливо, мимо-волі висміяв усіх тих, хто ніяк не обійдеться без активних дієприкметників [42, с. 122]:

Я не начинающий,
Но еще кончающий.

2.3. Префіксальна інтерференція

Основна функція префіксів (приростків) — творити нові слова*. Ця роль для них сповна відповідна, адже префікси, на відміну від суфіксів, — це колишні самостійні слова: прийменники, частки, повнозначні слова. Отож, якщо суфікс обслуговує корінь, переводячи слова з однієї частини мови в іншу: *малювати* → *малювання*, то префікс, живучи лише в межах однієї частини мови (хоч той самий префікс може утворювати слова різних частин мови: *співіснувати*, *співбесіда*), творить нове слово: *малювати* → *замалювати*. Свідчить про це і до-тепна шпигачка М. Лукаша [42, с. 85]:

ВВІЧЛИВИЙ БЮРОКРАТ

Усмішка — *відписка*

Усмішка — *розписка*

Ніколи не сходить у нього із писка.

Або міркування-фразеологізм від Д. Донцова:

Активна верства, що об'єднає націю, вийде не з вибору, а з добору [24, с. 9].

Функція префікса нагадує дбайливе і самочинне порядкування на обмеженому просторі зі щоразу глибшим вrostанням у нього. До прикладу, словотвірні основи *любити* і *гуляти* з їхніми розлогими префіксальними «кронами»:

Любити → за-любити
в-любити
пере-любити
з-любити
роз-любити
при-любити
по-любити
у-любити
за-ш-любити
([с''] → [ш])
по-ш-любити
[ІС, с. 199]

гуляти → за-гуляти
не-гуляти
від-гуляти
під-гуляти
пере-гуляти
з-гуляти
роз-гуляти
ви-гуляти
при-гуляти
до-гуляти
по-гуляти
попо-гуляти
про-гуляти
[ІС, с. 259]

— Скажіть, профе-
соре, яким способом ви
розбагатіли?

— Бідних я виліко-
вував, а багатих ліку-
вав.

Стиль може бути ви-
значений так: власні
слова на власному місці.

Д. Свіфт

* Існує думка і про формотворчу функцію префіксів на тій підставі, що з допо-могою них творяться видові форми дієслова (брати — забрати) і найвищого ступеня порівняння прикметників (добрий — найдобріший).

Насправді стан мови є не математичною точкою, а більш-менш тривалим проміжком часу, протягом якого сума змін залишається дуже малою. Він може дорівнювати десятиям рокам, життю одного покоління, одному сторіччю і навіть більше.

Протягом довгого часу мова може майже не змінюватися, а потім за якихось кілька років зазнати значних змін.

Ф. де Сосюр

Вичерпна характеристика найрізноманітніших відтінків, створюваних префіксами у значенні дієслова, напевд чи можлива...

В. Львів

Це наче дерево, що, не покидаючи точки свого кільцювання, викидає щоразу нове гілля. Суфікс, навпаки, — його буття експансивне: він потребує щоразу нової частиномовної території:

	→ хитр-ість		
	→ хитр-ощ-і	→ хитрува-нн-я	
хитрий	→ хитр-ува-ти	→ пере-хитрувати	
	→ хитр-ун	→ хитрува-т-ий	→ хитруват-ість
	→ хитр-ющий		
	→ хитр-як		

Позаяк префікси володіють глибинною здатністю творити нові слова (до прикладу: кілька активних префіксальних жаргонізмів: *за-світитися* «виявити себе», *за-гнутися* «зазнати поразки», *за-виснути* на чомусь «звернути увагу», *на-варювати* «одержувати швидко прибутки», *на-їжджати* «мати претензії», *про-кручувати* «одержувати прибутки» [44, с. 17—18] тощо), то це важливе мотивування, щоб уникати засилля «*по-кручів, ви-кручів, без-ручів*» [62, с. 16]. На жаль, їхня присутність відчутна — і це виявлено у таких типах помилок: порушення префіксальної сполучуваності (валентності), вживання ненормативних чужомовних, а зокрема, російських префіксів, надмірна інтернаціоналізація українських префіксальних слів. Усе це разом — заглушення української думки. Префікси, як зазначив відомий мовознавець Л. Булаховський, «безперервно діяли в потребі створювати нові знаки мислі — слова, які зумовили великою мірою специфічно український за зовнішнім виглядом склад лексики» [4, с. 2, 146].

***

Розумний розсудить — а дурень осудить.

Народна мудрість

***

Як зі своєрідно української лексики стає радянською, яскраво свідчить група похідних дієслів із порушенням префіксальної сполучуваності. Слова у словнику нагадують квіти в гербарії. Вони, як і квіти, оживають у ґрунті. Ґрунтом для слів є інші слова — себто тексти. Ґрунтом для префіксів є слова, сполучені з іншими словами. Префікс, попри всю морфемну значущість, поза словами — викинута на берег риба. Отож, сполучуваність префікса — це полівалентність, яка передбачає не тільки нормативне поєднання префікса з твірним словом, але і подальшу синтагматичну (поєднувальну) діяльність пре-

фіксального слова з сусіднім. Пропоную кілька найтиповіших порушень префіксальної сполучуваності у виявлених моделях:

- ви-** *ви-переджувати хворобу* треба *по-переджати хворобу*,
але *ви-словити думку*;
ви-бирати депутатів треба *о-бирати депутатів*,
але *ви-бирати річ*;
- від-** *від-стоювати думку* треба *об-стоювати думку*,
але *від-бути додому*;
від-рікся від неї треба *з-рікся її*, але *від-різав хліба*;
від-регулювати пульт треба *з-регулювати пульт*, але *від-хилити пропозицію*;
від-редагувати текст треба *з-редагувати текст*,
але *від-бити удар*;
від-шліфувати поверхню треба *по-шліфувати поверхню*,
але *віді-йти швидко*;
- на-** *на-значений на посаду* треба *при-значений на посаду*,
але *на-їхати машиною*;
- о-** *о-смілитися казати* треба *на-смілитися казати*,
але зовсім *о-глухнути*;
о-правдати людину треба *ви-правдати людину*,
але *о-бридло слухати*;
о-судили злочинця треба *за-судили злочинця*, але він *о-злюбився*;
- під-** *під-забуті черги* треба *при-забуті черги*, але *під-їхати швидко*;
- по-** *по-слати за тобою* треба *ви-слати по тебе*, але *по-ходити містом*;
по-стригся вчора треба *під-стригся вчора*,
але *по-стригся в монахи*;
по-зволити сказати треба *до-зволити сказати*,
але *по-їсти смачно*;
по-правити текст треба *ви-правити текст*,
але *по-боротися знову*;
проти-по-ставити факти треба *проти-ставити факти*;
по-сміхнутися радісно треба *у-сміхнутися радісно*,
але *по-сміхнутися глузливо*;
- при-** *при-тримуватися думки* треба *до-тримуватися думки*,
але *при-тримуватися ногою*;
при-водити приклад треба *на-водити приклад*,
але *при-вести кота*;

Мова — це засіб не виражати вже готову думку, а створювати її, [...] вона не відображення готового світосприйняття, а діяльність, що його формує.

В. Гумбольдт

Вилущую рідне слово —
квасолі стручок.
Квасолини падають
на асфальт,
щілини шукають —
де б закотитись,
де б закотитись...

М. Литвин

На стежці розчавлене
Слово
Обризкало кров'ю
траву...
І слід личака...
і раптово
Почуте: «А я оживу».
П. Харченко

Отечество собі грун-
туймо в ріднім слові.
Воно, воно одно від
пагиби втече,
Піддержить націю
на предківській основі...
Хитатимуть її
політики вотще*!
Переживе воно дурні
вбивання мови;
Народам і вікам всю
правду прорече.
П. Куліш

при-належність до партії треба на-лежність до партії,
але при-сутність у групі;
при-знався у гріхові треба зі-знався у гріхові,
але при-був учора;
при-класти зусиль треба до-класти зусиль, але при-пізнитися знов;
при-мудрився прийти треба у-мудрився прийти,
але при-класти рук;
роз-при-діляють кошти треба роз-по-діляють кошти.

про- про-йшовся зі мною треба пере-йшовся зі мною,
але про-йшов дощ;
про-голодався дуже треба з-голоднів дуже, але про-бачив мені;
про-вірити показники треба пере-вірити показники,
але про-жити день;
роз- роз-друкувати текст треба ви-друкувати текст,
але роз-бити посуд;
роз-пружити м'язи треба від-пружити м'язи, але роз-лити воду;
роз-ділити радість треба по-ділити радість,
але роз-ділити землю;
спів- спів-ставити факти треба зі-ставити факти,
але спів-працювали довго;
спів-падали думки треба з-бігалися думки, але спів-жили творчо;
с- с-повнюється 36 років треба ви-повнюється 36 років,
але с-хопити за руку.

2.3.1. Дієслова з префіксом **обез-**

Дієслова з префіксом **обез-** — яскравий приклад асиміляційного накидання українській мові невластивої префіксальної моделі в 30-ті роки ХХ ст.: **обез-барвити**, **обез-болити**, **обез-владніти**, **обез-воднити**, **обез-волити**, **обез-главити**, **обез-глуздити**, **обез-глуздіти**, **обез-долити**, **обез-душити**, **обез-жирити**, **обез-заражувати**, **обез-зброїти**, **обез-звучити**, **обез-земелити**, **обез-крилити**, **обез-кровити**, **обез-людити**, **обез-людніти**, **обез-надіяти**, **обез-плодити**, **обез-правити**, **обез-рибити**, **обез-силити**, **обез-славити**, **обез-смертити**, **обез-таланити**, **обез-уміти**, **обез-хмарити**, **обез-честити** — на слові **обеленіти** [СУМ V, с. 485—488], себто «здуріти», закінчується цей «обезний» подарунок від одинадцятитомового «Словника української мови» (СУМ), що виходив упродовж

* Вотще — з цсл. даремно.

«розквітлого» радянського десятиліття у 1970—1980 рр. Разом із віддієслівними похідними «Словник» містить 130 слів цієї моделі. Джерело такого поповнення — твердження Хронік Науково-дослідного інституту мовознавства 1933—1934 рр., де зазначено: «обминання в українській мові слів із префіксом *обез-* [відповідно до рос. *обез-* (*обес-*)], коли такі слова існують у мові, є націоналістичне шкідництво» [39, с. 161].

Відтак це радянське надбання, наче перехідний червоний прапор, перемістилося і до недавнього «Великого тлумачного словника сучасної української мови» [ВТС СУМ, 2001 р., с. 632], засвідчивши офіційно вторований радянський шлях нашого словотвору чи, як висловилася О. Курило, «набігло чужої собі тропи». Отож, «комуністичний лінгвізм» [67, с. 78], інструментом якого була російська мова, триває і в третьому тисячолітті. До слова, цей «новояз» (новий язик) зачепив навіть поезію: відомий український поет-футурист М. Семенко, перебуваючи у ранній творчості під сильним впливом словотворчості російських футуристів, сконструював (воістину мовна інженерія) такі слова: *обез-женищенна* пустеля, *обез-н'єдесталені* музи. Натомість у «Словарі російсько-українському» М. Уманця і Спілки лише одне таке слово, і то в синонімічному варіанті: *обез-долити, зне-долити* [УС РУС, с. 207, 208], а вже у пізнішому «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка їх назбиралося вісім, однаке без похідних: *обез-вічити, обез-глуздити, обез-глуздіти, обез-головити, обез-зубіти, обез-людити, обез-людіти, обез-честити* [Гр. III, с. 7].

Якщо перший радянський «Практичний російсько-український словник» (1923 р.) [49, с. 58] не подає жодного похідника на *обез-*, на зразок: *обез-главить* «зігнути голову, стяти», *обез-людить* «вилюднити, спустошити», то у «Російсько-українському словнику» (1937 р.) за редакцією Н. Кагановича — їх уже шість: *обез-головлювати, обез-жирювати, обез-земелити, обез-людіти, обез-зброювати, обез-зубіти* [51, с. 429—430], та ще й уперше вжито, як емоційно зазначають В. Козирський і В. Шендеровський, «штучну й анічим не виправдану префіксальну потвору *збез-*» [34, с. 10]. Це, мабуть, щоб і Богові свічка, і чортові кочерга: мутант українського префікса-уламка *зне-* + збережений у своїй валентності російський *без-*: *збез-воднити, збез-ліснити*. Логічно, що в «Русско-украинском словаре» за ред. М. Калиновича (1956 р.) поряд із префіксом *збез-* тріумф *обез-* забезпечено [РУС, 1956, с. 319—320], а відтак похідники з цим префіксом посіли місце

Намагання уподібнити — це значить знеличити, уярмити, відмовити людині чи народові у праві на своє бачення, на своє розуміння, на свої тлумачення. Уподібнення, уніфікація — це рабство. А раб не має права на себе.

П. Мовчан

Підросте народ, житиме ширше — пошишає й мова.

П. Куліш

Буттєвості мови протистойть «техніка», специфічне нищівне ставлення до світу, що розкриває сутність речей у дошкульному вимірі їх корисності для людини.

М. Гайдергер

У мові все зводиться до відмінностей, але так само все зводиться до угруповань.

Ф. де Сосюр

й у вузькотермінологічних словниках (звичайно, у такому авторитетному джерелі, як «Словник технічної термінології» І. Шелудька, Т. Садовського (1928 р.) їх не дошукаєшся — там місце для похідних на **зне-** чи **у-**: *зне-залізнювати, у-безпечувати*) [72, с. 167].

А от до СУМу вдалося прорватися лише трьома вихідним дієслівним похідникам на **зне-**: *зне-барвити, зне-болити, зне-бутися* [СУМ ІІІ, с. 651]. Натомість словник С. Караванського пропонує, крім типового **зне-**, **обез-**, ще українські префікси **ви-**, **роз-**, наприклад: *обез-болити* — *зне-чулювати, обез-ветривати* — *зне-вітрювати, обез-вожити* — *зне-воднити* тощо; *обез-людеть* — *ви-люднювати, обез-оружувати* — *роззброювати*, правда, мабуть, віддавши дань **обез-**, подано як паралельні до **зне-** утворення: *обез-воднювати, обез-головлювати, обез-зброїти, обез-глуздити* [К РУССЛ, с. 305—307]. Поміж тим варто пам'ятати: префікс **зне-** — не лише визначник українських слів, це той префікс, яким українська та західнослов'янські мови протистоять іншим слов'янським мовам, що використовують **обес-** (**обез-**) [69, с. 226].

Не засвідчують префікса **обез-** і монографії зі словотвору, зокрема, префіксального [26; 60, с. 194—243], хоч у найновіших підручниках префіксальні похідники на **обез-** полюбують: *біль* → *обез-болити*, *люди* → *обез-люднити* [61, с. 191], або в ліпшому випадкові — паралельні варіанти **зне-**: *знедолений/обез-*: *обездолений* чи ж трактування префіксів **зне-**, **недо-**, **обез-** як новітніх [19, с. 43].

Типовим є вживання помилкових складних префіксів у похідниках *нео-правданість* замість *неви-правданість*, *перео-дгятися* замість *перевдгятися*, *об-завестися* замість *завести*, попри те, що багатопрефіксність — це явище, яке, сягаючи праслов'янської доби, в українській мові набуло самобутнього значення — підсилення дії: *попо-їсти, попо-дряпати, спо-діватися, запо-діяти* тощо. Ця ознака об'єднує українську з білоруською та чеською — у російській спостерігаємо інші префікси — *попо-різати* (рос. *поиз-резать*), *попо-дряпати* (рос. *поис-царапать*). До неповторних словотворчих ознак нашої мови належать префіксальні форми вияву ознаки у прикметниках, на зразок: *за-великий, за-малий, за-добрий* — це та риса, яка стала внеском Галичини у формування української літературної мови [71, с. 47], а також віддієслівні іменники чоловічого роду на приголосний, що утворені способом усичення (безафіксним) від префіксованих основ, на зразок: *ви-раз, здо-*

гад, на-гляд, на-пій, с-пів, у-сміх, по-ступ, на-мір тощо, які зародились у надрах народнорозмовної мови [3, с. 22—23].

2.3.2. Префіксальна модель супер-

Якщо у суфіксальній асиміляції основним суфіксом-«окупантом» можна вважати **-щик**, то у префіксальній, крім **обез-** (**обес-**), — це латинський префікс **супер-** (< з лат. *super-* 1) головний; 2) високий ступінь ознаки, якості або підвищеної, посиленої дії; 3) розташований зверху, над чим-небудь) [58, с. 868]. Частотність його вживання стрімко зросла в останнє десятиліття, з огляду на розчахнуту відкритість нашого суспільства до масової американської культури в її англомовному втіленні, а відтак і у спрямуванні нашого поступу до найгірших чи посередніх її здобутків. Це справедливо спонукає наш народ на різні способи протесту, поміж яких — і мовний трагікомізм, що спрессований у цих віршових рядках [25, с. 26]:

*Си на втіху і на заздрощі сусідам
Ся побрали супердівка з супердідом,
Тож удвох напевне мають поробити
Супердіти.*

*(останнє слово рекомендують
повторити хоч би двічі...).*

Крім бездумного приєднання **супер-** до наших твірних основ, на зразок *супердійство*, *суперобкладинка* тощо, цей префікс віднедавна набув у нашій мові статусу вигука на вияв найрадісніших почуттів замість питомих вигуків-слів: *Сила! Прекрасно! Надзвичайно! Дивовижно!* Як бачимо, чи то пак, чуємо — від рускоязыччя до інтер'язиччя лише один крок. Працює психологія відчуженого і з'яничареного homo sovieticus-a:

*Що чуже — то наше.
А що наше — нам же й чуже.
Наша доля вража —
Нас доріже нашим ножем.*

В. Стус

Але «модне», на щастя, не є синонімом до «вічного», радше — антонімом.

А. Содомора

Баланс «свого» і «чужого» — як режим вдихання і видиху є ознакою здоров'я суспільного організму.

Т. Компаніченко

2.3.3. Словотвірна модель осново- і словоскладання

Словотвірне уподібнення захопило також спосіб **осново-** та **слово-** складання. Це виявлено у таких формах:

а) надуживання сполучним голосним (інтерфіксом) **-о-**:

загальн-**о-**громадянський (порівняй із рос. *общегражданский*) замість *всегромадянський*;

багат-**о-**численний (порівняй із рос. *многочисленный*) замість *численний*, багатолюдний (порівняй із рос. *многолюдный*) замість *велелюдний*;

слаб-**о-**характерний (порівняй із рос. *слабохарактерный*) замість *безхарактерний*;

піш-**о-**хідний (порівняй із рос. *пешоходный*) замість *піший*;

б) заміна сполучного голосного **-о-** на **-а-** у словах із початковим *аві-а* замість *аві-о-*: *авіовокзал*, *авіопошта*, *авіорейс*, *авіотехніка*, *авіоносець* [29, с. 60], позаяк, по-перше, в українській мові відсутній інтерфікс **-а-** та префіксоїди* з кінцевим **-а-**, щоб це уможливило аналогію (згадаймо: *авто-*, *агро-*, *бі-*, *біо-*, *макси-* тощо); по-друге, будова цього слова у латинській мові (< лат. *avis* — «птаха») не вмотивовує накинутаго в українську мову **-а-** (порівняй у російській: *авиалинія*, *авиапочта*);

в) невмотивоване вживання суфіксоїда**:

буряко-вод — *буряк-івник*;

садо-вод — *сад-івник*;

хмеле-вод — *хмел-яр*;

рибо-вод — *риб-ак*, *риболов*;

однак *екскурсо-вод*, *вагоно-вод*, де справді водять;

г) уживання штучних форм із складниками **-подібний**, **-видний**, на зразок:

клино-подібний — *клин-уват-ий*;

куле-подібний — *кул-яст-ий*;

лапо-видний — *лап-ат-ий*;

хресто-подібний — *хрест-ат-ий*, *хрещ-ат-ий* [29, с. 82].

Чужина нас займає,
чому ж би нашина не
прилягла до серця, не
промовила до душ наших
сильним словом?!

М. Шашкевич

В якій мові вродився
і виховався, тої без ока-
лічення своєї душі не мо-
жеш покинути, так як
не можеш замінятися
з ким іншим своєю шкі-
рою.

І. Франко

* Префіксоїди — це початкові кореневі елементи складного слова, що виконують роль словотворчого префікса, на зразок *авто-*, *гідро-*, *віце-*, *пів-*.

** Суфіксоїди — це кінцеві кореневі елементи складних слів, що виконують роль словотворчих суфіксів, на зразок: *-вар*, *-воз*, *-лов*.

Похідники на **-видний**, **-подібний** заповнили нашу мову не випадково. Причина цього — зумисне творення у 30-х роках ХХ ст. однакових словотвірних моделей в українській та російській мовах, зокрема у термінологічній лексиці, що закріплено рішенням відділу української літературної мови Науково-дослідного інституту мовознавства 1933—1934 рр.: «Відділ ухвалив не обминати в українській мові слів із складником **-подібний**, дослідивши глибше питання про слова з **-подібний** і **-видний** в новій українській літературній мові, ліквідувати надмірне поширення суфікса **-уватий**, залишивши його як основний відповідник до російського суфікса **-оватий**» [38, с. 162]. До цього «наукоподібного» рішення українці керувалися іншим приписом, який сформулювала О. Курило: «Українська мова має на означення подібності свої наростки **-уватий**, **-истий**, **-астий** (**-ястий**)» [41, с. 148]. Там, де неможливо від іменника утворити прикметники із зазначеними суфіксами, «можна дати описовий зворот: на взір чого, взором чого, нагадуючи собою що» [41, с. 148] або у формі клина, схожий на клин, як клин. Слушним щодо цього є міркування відомого літератора і лексикографа І. Світличного, який наголошує, що не до всіх російських слів цього типу є такі природні українські відповідники. Тому, крім них, виникла низка термінів, на зразок *конусоподібний*, *людиноподібний*, *наукоподібний*. Однак учений застерігає від творення слів зі складником **-видний**, на зразок *колесовидний*, *голковидний*, що є кальками російських відповідників, позаяк «російське *вид* по-українськи перекладається *вигляд*, а українське *вид* має зовсім інше значення» [53, с. 481].

Своєрідністю українського словоскладання, що єднає нас із чехами, на зразок *Vydríduch*, *Lapiduch* [69, с. 247], є творення складних слів із дієсловом у формі наказового способу як у загальноновживаній лексиці, так і у власних назвах (із наголосом на дієслівній частині): *вернигора*, *паливода*, *дурисвіт*, *вертихвіст*, *пройдисвіт*, *скализуб*; *Покиньборода* (можливо, «перукар»), *Підкуймуха* («поганий коваль»), *Куйбіда* («коваль, що не вмів підкувати коня»), *Давимука* («поганий мірошник»), *Кадигріб* («священик, що відспівує на гробах»), *Заплюйсвічка* («паламар»), *Трясимука* («мірошник»), *Палисвіт* («зірвиголова»), *Крутипорох* («хто виготовляв порох, який добували, крутячи жорна»), *Морикишка* («хто голодував») і т. д. Прізвиська цієї моделі є виявом національного менталітету, тому не дивно, що первісно, як прізвиська, вони мали глузливо-гумористичне забарвлення і тепер свідчать про невми-

Це суперечки
не про мову,
Це дискутують
в наші дні,
Чи треба всім
обов'язково
Любити матір, а чи ні...
Л. Талалай

Бунтуйте люди, хмари
і птахи, пісні,
дерева, мови, діалекти!
Хіба на ці однакові дахи
дорогу
знайдуть з вирію
лелеку?
О. Пахльовська

рущу життєствердну сміхову культуру наших предків. Зокрема, М. Лукаш пропонує цікаве оголошення [42, с. 85]:

Міняю прізвище Щепанський на Вжєхлопський.

Сказати влучно —
сказати коротко.

Б. Грасіян

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Багатослів'я не зали-
шає простору для дум-
ки.

В. Федоров

2.4. Стислість як принцип словотвору

Стислі вислови залишають глибокі сліди в розумі й серці: «У довгій мові є недовгий зміст» (М. Рильський). Так і в словотворі: що місткіший словотворчий засіб, то наповненіше слово. Себто словотвір — це засіб пружности, стислості і місткості слова. А позаяк «могутня машина словотвору працює, немов вічний двигун» [8, с. 17], то наше завдання, збагнувши принцип роботи цієї машини, професійно її використовувати. Пропоную кільканадцять похідників як спружених відповідників до зужитих чи калькованих словосполук:

більш ніж достатньо — аж задосить;
в подальшому — надалі;
високопоставлена особа — достой-ник;
вороже ставлення — ворож-не-ча;
впадати в дитинство — дитин-і-ти;
вступні внески — вступне;
добитись толку — допитатися;
досягати взаєморозуміння, прийти до згоди — по-розум-і-ти-ся;
з тих пір — відтоді;
займати вичікувальне положення — ви-чікува-ти;
займатися торгівлею — торг-ува-ти;
зі всіх сил — що-си-ли;
легковажно ставитися — легковаж-и-ти;
найкращим чином — як-найкращ-е;
не заслуговуючий на довіру — непевний;
обзавестися господарством — за-господар-юва-ти;
підбити підсумки — під-сум-ува-ти;
прийняти рішення — ви-рішити, на-думати;
рішуче нічого не чув — анічогісінько не чув;
у більшості випадків — zde-більш-ого;
укласти шлюб — по-брати-ся, о-друж-и-ти-ся;
цікавий у всіх відношеннях — цікавий всебічно, зусібч.

Протилежне явище, а точніше тавтологічне згромадження спільно-кореневих слів, спостерігаємо в самому серці мови — фразеологізмах і фольклорі. Власне у створених спільнокореневих похідних і їхніх синтагматичних відношеннях полягає вся сутність фраземи чи фольклорного тексту [12]:

* * *

верзи, верзи, поки верзеться;

* * *

бував я у буваличах і видав видаличі;

* * *

і не страши мене, бо я страшків син;

* * *

бодай тебе луп облупив;

* * *

а щоб тебе в держалнах держало;

* * *

щоб тебе правцем виправило;

* * *

щоб тебе різачка попорізала;

* * *

щоб тебе хапун ухопив.

Поширені звороти у народних піснях, на зразок «старі люди судочку судять, радочку радять первовічну», «коня сідлає, гадку гадає» — великий фольклорист Ф. Колесса називає «тавтологічним відтінюванням», що прийшло до нас ще з багатих язичницьких часів.

Таким способом словотворчі засоби стають художнім прийомом, що, згущуючи ознаку, промовляє до людської підсвідомості: *поїдом їсти; пропади воно пропадом, «ти на дурну дурноту мовчки плюй»* (П. Куліш «Піонер»). Так само унікальним художнім засобом є так звані безпредметні слова, де лексичне значення цілком заступлено граматичним — себто поєднанням морфем чи фонем, наприклад, у вірші В. Барки «Безмовна жертва» слово «хворісна» сприймається за інерцією до слів «хворий» і «болісний», слово «стерзній» — за інерцією слів «стерзаній» і «темній», у словообразі «гульбезні» є відгук слів «гуляти» і «грубезні» [15, с. 8] — словотвірна контамінація творить Барчи-

Василь Стефаник підходить у кав'ярні до письменника Гната Хоткевича, який сидить за столом і завзято пише сторінку за сторінкою.

— Я не розумію, як ви можете так багато і так легко писати?

Хоткевич на це відповідає:

— Бачите, така вже несправедливість на цьому світі. Вам досить написати кілька сторінок, щоб сказали, що ви маєте талант, а мені треба — цілу книжку.

Із записів
І. Долі-Попова

Пролити світло на мову — означає не так її, як нас самих розглянути у світлі її сутності...

М. Гайдергер

Оратор був знаменитий: щойно він з'являвся на трибуні, з залу кричали: «Регламент!»

А Юлина руса коса
Всіх скосила немов коса
А Юля усіх переюлила
Всі джерела замулила
А тепер дістатись
джерел
Зможє справді
справжній орел
Чи якийсь високий чин
Чи ще якийсь сукин син
А скільки треба крові
й труда
Аби знов із джерел вода
Була пружно живою
була
Знов згорай сучий сину
до тла
Чисть джерела
джерела чисть
І нехай обмине тебе
злість.
І. Драч
18.10.2007 р.

ну мистецьку безпредметність — той вічний непізнаний етер, який не кожен здатний усвідомити:

*Смолені соти, бджільня майстровита,
Визволений берег — цвях святися.
Вар: маризнами аж на жарок — звірокруг
Стрільця! задимів з казанів.*

Не менш цікавою від поетичної є і «політична» словотворчість. Хоч як швидко змінюється світ, могутня машина словотвору обов'язково виробить нове слово або додасть до звичного нове значення. Завдяки невичерпним валентним можливостям афіксів як носіям прасенсу маємо похідники, що виказують те, що слова із затертим змістом приховують. До прикладу, відшумілий політичний блок із лозунгово-розмитю назвою «За єдину Україну» мудрий народ охрестив:

за-єд-ист-и, за-єд-уп-и, за-єд-уп-ц-і, єд-ун-и, за-єд-ин-ц-і, харч-о-блок, єд-а, за-хавч-ик-и;

«Нашу Україну»: наш-о-україн-ц-і, наш-ист-и, наші, ющенк-івц-і;

СДПУ (о): обрізані, есдеки, СДП (у. о. — умовні одиниці), СДПУ (нуль), з-дупи-о;

блок Юлії Тимошенко: бюті, б'юти, юль-к-и, тимошенк-івц-і, б'ю-т-ист-и, б'юсти, біле братство, білосердешні;

блок Наталії Вітренко: Наташа Ветрова, конотопська відьма, віт-ренк-івц-і, вітр-юч-к-а, вітр-янк-а;

«Яблуко»: яблuch-ник-и, фруктові, ананаси, гнилі, зігнилі;

команду озимого покоління: копи, відморожені, відморозки;

«Жінки за майбутнє»: баби;

комуністів: комуняки;

соціалістів: відморожені (за прізвиськом їхнього лідера Мороза).

Тих, хто дістався парламенту, наречено абрєвіату́рою *нар-деп-ук (и)*, себто народний депутат України. Отож, у зазначених похідниках не лише відомі способи словотвору від суфіксального (на зразок, *ющенк-івц-і*), префіксально-суфіксального (на зразок, *за-єд-ис-и*), основоскладання, ускладненого суфіксацією (на зразок, *наш-о-україн-ц-і*), абрєвіаційного (*копи, б'юти*), але і яскраві метонімі́йні та метафорично-іронічно-саркастичні означення лексико-семантичного способу, на зразок *відморожені, конотопська відьма, ананаси* тощо, і навіть використано знакову межимовну омоні́мність між українською абрє-

віятурою б'ют (б'юти) та англійською лексемою *veaiiu* ['bju:ti] «краса», «красуня».

Видатний поет Б.-І. Антонич створив поетичні рядки, наче написав програму для історичного словотвору:

*Углиб, до дна співуче лезо
Встромляю в корінь слова.
У дно, у суть, у корінь речі, в лоно.
У надро слова і у надро сонця.*

Тим «співучим лезом» є власне афікси, де зосереджено самотутній, національно-індивідуальний потік людської думки; тим «співучим лезом» є глибинні підсвідомо-асоціативні процеси, що викинуті на поверхню через викривальні метафорично-метоніміїні словознаки; тим «співучим лезом» є характерна саме для нашої мови модель сполучуваності між коренем — «значеннєвим господарем» і афіксами — «великими трудівниками». Ці «великі трудівники» здатні засвітити банальну та ще й спільну для багатьох мов кореневу морфему неповторним смислом і утворити okazіonal'ni (незагальновживані, рідкісні) слова: голуб-ин-к-а «волошка», люб-ен-ят-а «хлопчики і дівчата», лопот-ул-я «ласкава тополя», люб-ус-я «любляча бабуся» (А. Костецкий); «Як хочеш/будь поетом, — /не спи у-ліж-н-о,/не їж у-їж-н-о»; «О Господи, як ти всього мене наповнив/щедро, щедрот-н-о!» (П. Тичина); «...рвйїність, нетерпимість, дратівливість, нервовість — все те, що заважає людині спокійно і безсторонньо дивитися на світ Божий. І розумію, що це погано, та не вмію инакш-и-ти-ся» (Х. Алчевська); «Андрухович — змаг-ун проти застою і рутини» (Ю. Шерех); «роз-тич-ин-ен-ий Тичина», «м'яко-гнучкий ніж-ник Сосюра» [20, с. 79; 37, с. 200] тощо.

* * *

Луччий розмисл, як замисл.

Народна мудрість

* * *

Аналіз словотвірних норм у контексті національно-культурних орієнтацій має передусім знаковий характер, себто є сукупністю всіх культурних значень: суспільних, естетичних, політичних, ідеологічних. Отож, словотвірна норма — це «норма мовної свідомості певного колективу» (Д. Брозович) [74, с. 159], який у нашому випадкові легко

Свого часу академік Л. Булаховський порівнював мови з валютою, оскільки оцінка мов за критерієм поширеності скидається на курс валют на світовому ринку. Зважаючи на це порівняння, можна сказати, що мовна стійкість народу, який випробується на міцність, є начебто квінтесенцією мовної стабільності, її запорукою. Це той скарб, той золотий фонд, який врешті-решт гарантує стабільність валюти.

О. Ткаченко

Ти мені люб, і я твоя
 люба.
 Є в нас Любимівка,
 маємо Люблин,
 Там до любові збудуємо
 хату,
 Щоб підросли
 діти-люб'ята.
 Гейби пісні, наші
 любитки, —
 Хай проростають
 любжа і любисток,
 А завітують любидра
 й любижник —
 Любоцям нашим
 віддаймося ніжно.
 Нече зелена гінка
 любистина,
 Наша любов,
 наша дитина,
 Хай любомудро зростає
 в роботі,
 В згідній любовності,
 в світлій любові
 Любості нашої складаю
 співаночку:
 Любенько, любо,
 любовцю, любляночку...
 Л. Голота

діагностувати як посттоталітарний із зіткненням двох мовно-культурних тенденцій: питома національної та зросійщено-радянської. Якщо перша тенденція, набувши розмаху на початку дев'ятих, у принципі досягла лише початкової мети: себто розкрила правду чи точніше викрила брехню псевдоукраїнського словотвору через видані донедавна заборонені чи щойно напрацьовані лексикографічні джерела, то друга тенденція — це добре запущений понад сімдесят років тому асиміляційний маховик, що не вгає і нині, позаяк для його роботи створено якнайкращі суспільно-політичні умови. Перша тенденція, з огляду на проаналізований матеріал, уже давно ствердила вибір норми, проблема полягає лише в системі її кодифікованого впровадження у мовну практику, яка передбачає насамперед підтримку з боку державних інституцій і загального усвідомлення словотвору як основної і визначальної лабораторії мови. Недарма зазначав Л. Булаховський, що саме словотворові слід подякувати за «цілком натуральну індивідуалізацію українського словника» [4, с. 152], хоч би на прикладі «гнізда» слова любити: *любий, любас, любість, любота, любка, любуня, любощі, любенята, любісінький, улюбленець, полюбляти, люб'ята* та ін.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — К., 1991.
2. Аргумент. — 2003. — 27 березня.
3. Білоусенко П. І. Нульсуфіксація у формуванні словотвірної системи українського іменника // Методичні читання «Словотвірна та семантична структура української лексики». — Л., 1991.
4. Булаховський Л. А. Українська мова // Вибрані праці у п'яти томах. — К., 1977. — Т. II.
5. Вихованець І. Мовна мозаїка. Бажаючий, керуючий, початкуючий, працюючий, співаючий... // Українська мова. — 2006. — № 1.
6. Вихованець І. Мовна мозаїка. Виставочний і виставковий, посадочний і посадковий // Українська мова. — 2002. — № 1.
7. Вихованець І. Мовна мозаїка. Хай буде панівне, а не пануюче // Українська мова. — 2005. — № 2.
8. Вихованець І. У світі граматики. — К., 1987.
9. Вихованець І. Хто їх відмінками нарік // Українська мова. — 2001. — № 1.
10. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. — Л., 1981.

11. *Войналович О., Моргунок В.* Російсько-український словник наукової і технічної мови. Термінологія процесових понять. — К., 1997.
12. *Вусик О. С.* Словник українських синонімів. — Дніпропетровськ, 2000.
13. *Гінзбург М., Левіна С.* Відродити творення термінів на позначання наслідку процесу // *Українська мова.* — 2007. — № 4.
14. *Гінзбург М.* Система правил українського ділового та наукового стилю // *Українська мова.* — 2006. — № 2.
15. *Головань Т.* Словотворчість Василя Барки // *Дивослово.* — 2002. — № 9.
16. *Горпинич В. О.* Будова слова і словотвір. — К., 1977.
17. *Горпинич В. О.* Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України (ойконіми, ад'ектоніми, катойконіми). — Дніпропетровськ, 2000.
18. *Горпинич В. О.* Словник географічних назв України. — К., 2001.
19. *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К., 1999.
20. *Грешко В.* Серце «другого Володьки» і заборонена любов // *Усе для школи.* Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра. — К., 2001. — Вип. 7.
21. *Губерначук С.* Крізь гул віків, крізь шум століть. — К., 2002.
22. *Грещук В.* Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ, 1995.
23. *Дітківська Л. П., Родніна Л. О.* Словотвір, синонімія, стилістика. — К., 1982.
24. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991.
25. *Жолдак Я.* Реквієм по Голохвастову, або Супердякую за супердіяство // *Урок української.* — 2002. — № 3.
26. *Ільїн В. С.* Префікси в сучасній українській мові. — К., 1953.
27. *Караванський С.* Пошук українського слова, або Боротьба за національне «я». — К., 2001.
28. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998.
29. *Караванський С.* Секрети української мови. — К., 1994.
30. *Карпіловська Є. А.* Кореневий гніздовий словник української мови. — К., 2002.
31. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. — К., 1999.
32. *Клименко Н.* Взаємозв'язок співвідносних різнорівневих одиниць як критерій зіставлення мов (на матеріалі української та новогрецької) // *Актуальні проблеми українського словотвору.* — Івано-Франківськ, 2002.
33. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.* Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. — К., 1998.
34. *Козирський Б., Шендеровський В.* Корчі радянськомовного словникарства. — К., 2001.

35. Колоїз Ж. Б. «Кування» слів: данина моді чи традиція? // Український смисл. — 2007. — № 1—2.
36. Коломієць В. В ентропії всеядності... // Вітчизна. — 1990. — № 8.
37. Костецький А. Слова й процес // Вітчизна. — 1990. — № 11.
38. Кочерга О. Мовознавчі репресії 1933 року — джерело теперішніх мовних проблем // Мова німої країни // Журнал «І». — 2004. — Число 35.
39. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). — К., 2004.
40. Кундзіч О. Деякі питання перекладу творів Л. Толстого // Дивослово. — 2004. — № 4.
41. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. — Київ, 2004.
42. Лукаш М. Шпигачки. — К., 2003.
43. Мазурик Д. Продуктивність суфіксального творення неологізмів — іменників у сучасній українській мові // Актуальні проблеми українського словотвору. — Івано-Франківськ, 2002.
44. Мацько Л. З якою лексикою вступаємо у XXI ст.? // Урок української. — 2002. — № 8.
45. Перхач В. Пропозиції щодо вдосконалення української науково-технічної термінології // Науково-технічне слово. — 1993. — № 1.
46. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976.
47. Плецький В. Назви процесових понять у науково-технічній термінології // Актуальні проблеми українського словотвору. — Івано-Франківськ, 2002.
48. Потєбня А. Язык и народность // Мысль и язык. — Харків, 1913.
49. Практичний російсько-український словник. — К., 1923.
50. Промова, або Де ми помиляємося... — К., 2006.
51. Російсько-український словник / Відп. ред. Н. А. Каганович. — К., 1937.
52. Русанівський В. М. У слові — вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). — К., 2002.
53. Світличний І. Новий словник. Який він? // Серце для куль і для рим. — К., 1990.
54. Синявський О. Норми української літературної мови. — Л., 1941.
55. Сікорська З. С. Словотвір української мови. — К., 1997.
56. Сімович В. Про «москвофільство» в українській мові // Урок української. — 2001. — № 8.
57. Слабоштицький М. Алчевські // Дивослово. — 2003. — № 3.
58. Словник іншомовних слів / За ред. Л. Пустовіт. — К., 2000.
59. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.
60. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. — К., 2003.
61. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К., 2001.

62. Тищенко К. Поки живі українські діалекти — живе Україна // Дивослово. — 2002. — № 6.
63. Ткаченко О. До концепції нового «Словника української мови» // Українська мова. — 2002. — № 1.
64. Токар В. П. Із історії суфікса -щик (-чик) в українській мові. Наукові записки // Дніпропетровський університет. Збірник праць історико-філологічного факультету. — 1958. — Т. 64. — Вип. 15.
65. Український правопис. — К., 1946.
66. Український правопис (проект). — К., 1926.
67. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). — Л., 2000.
68. Хом'як І. У пошуках таїни слова // Дивослово. — 2003. — № 5.
69. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та грамати́чні параметри. — Дніпропетровськ, 1998.
70. Чапленко В. Українська літературна мова, її виникнення та розвиток (XVII ст. — 1917). — Нью-Йорк, 1956.
71. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Л.; Нью-Йорк, 1996.
72. Шелудько І., Садовський Т. Словник технічної термінології. — К., 1928.
73. Шляйхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке // Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков. — М., 1956.
74. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. — К., 2000.
75. Якубівський В. Ми завжди будемо петлюритись // Слово Просвіти. — 2005. — Ч. 22 (295). — 2—8 червня.
76. Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. — М., 1987.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

Гр. — Словарь української мови // Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б. Грінченко. — К., 1907—1909. — Т. 1—4.

ВТС СУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2007.

ІС — Інверсійний словник української мови. — К., 1985.

ІСУЯ — Історичний словник українського языка / Уложили проф. Є. Тимченко, Е. Волошин, Л. Лазаревська, Г. Петренко; Зредагував проф. Є. Тимченко. — К.; Х., 1930. — Т. 1.

ДСТУ ДК 004-2003. Державний класифікатор України. Український класифікатор нормативних документів (ІС8: 2001, ГОТ).

ДСТУ 1.5: 2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів (ISO/IEK Directives, part 2, 2001, NEQ).

ДСТУ 3321: 2003. Система конструкторської документації. Терміни та визначення основних понять.

ДСТУ 3966-2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять.

РУС-1956 — Русско-украинский словарь / Глав. ред. М. Калинович. — К., 1956.

РУС-2003 — Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. — К., 2003.

К РУССЛ — Караванський Святослав. Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998.

СУ — Словники України — інтегрована лексикографічна система: парадигма, транскрипція, фразеологія, синонімія, антонімія // Український мовно-інформаційний фонд, 2001 (на CD-носії).

СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К., 1970—1980.

УС РУС — Уманець М. і Спілка. Словарь російсько-українский: В 4 т. — Львів, 1893—1898.

ФДМ — Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови / Уложили В. Підмогильний, Є. Плужник. — К., 1927.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Розділ 3

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ НОРМИ: РЕПРЕСОВАНІ СЛОВА Й УБИТІ ЗНАЧЕННЯ

Будь-яке слово основного словникового фонду будь-якої мови безконечно цінніше за бронзовий меч чи золоте намисто бронзового віку.

А. Чикобава

3.1. Словники — лексико-семантичні кодифікатори

Лексико-семантичні норми — це вживання слів у властивому значенні та впровадження їх до узаконених (кодифікованих*) парадигматично-синтагматичних відношень (себто нормативних відношень багатозначності слова, синонімії, омонімії, паронімії, антонімії та закономірностей сполучуваності слів).

Порушення цих норм — зовнішній вияв глибоких суспільно-культурних і психологічних зсувів у підсвідомості, свідомості та діяльності людини: зсувів у відповідності між явищем і способом його називання, між засобами власної мови і чужої, між усвідомленням слова як витвору культури і банальним засобом порозуміння, між духовим естетичним піднесенням і прагматичним приземленням — аби зрозуміли! Отож, значною мірою значення слів не в них самих, а в середині нас:

«То лише здається, що мова може бути будь-якою, аби тільки люди розуміли одне одного. Бо не все одно, дівчині-українці, назвуть її бабою чи дівчиною. Не все одно старому чоловікові, звернуться до нього на вулиці «Ей, ти дед» чи «Чоловіче добрий». У мові закладено характер народу. І хоч би як гарно ми навчилися передавати свої думки, а рости є куди» [22, с. 18—20].

* Лінгвістична кодифікація — це суспільні дії щодо збереження норми, цілеспрямоване опрацювання правил і приписів, покликаних сприяти збереженню і науковому оновленню норми. Кодифікація — це прийняття норми [20, с. 175; 40, с. 29].

Це правда, що важко зміряти слів глибочинь.

Папа Іван-Павло II

Холодним словом серце не запалиш.

Народна мудрість

Лише слово надає речі
буття.

М. Гайдергер

Життя — сонце, письменник — дзеркало, слова — сонячні зайчики.

В. Жемчужников

Життя стане лише тоді повноцінним, коли до нас повернуться у повноті свій наш історично визначений словник.

П. Мовчан

«Рости є куди» не лише з огляду на психічно-національну і нормативну мотивованість кожного слова (як зауважив папа-лінгвіст Іван-Павло II: «*Це правда, що важко зміряти слів глибочи́нь*»), а й з огляду на велетенську кількість слів. Середній запас слів у добре освіченої людини становить 6—9 тис. Тлумачний словник української мови в одинадцятьох томах [СУМ, 1970—1980] містить понад 130 тис. слів, а в народній скарбниці, себто з діалектизмами — 200 тис. слів. У найновішому тлумачному словникові української мови їх — 250 тис. [ВТС СУМ, 2007], а електронна картотека видавництва «Перун» цього словника нараховує понад 1 млн. слів. Порівняймо, що Т. Шевченко у своїй творчості використав 18 401 слово, яке має 83 731 уживання. Отож, кількість слів збільшується, бо розширюється палітра сприйняття світу, горизонти наших знань щоразу віддаляються. Слово — це те, що ми про цей світ знаємо.

Головними лексичними кодифікаторами [20, с. 175; 40, с. 29] є тлумачні, перекладні і термінологічні словники: образно кажучи, вони — лексична конституція мови. Це своєрідні путівники в океані мовних лексичних скарбів і рятівні маяки лінгвістичної інформації [17, с. 173]. Історія їхнього створення нагадує кардіограму життя мови як нації і нації як мови. Її кульмінаційний злет у XX ст. (після численних указів заборон самої мови) спостерігаємо у «Словарі української мови» за впорядкування Б. Грінченка (1907—1909) [Гр.]. Цей словник відображає розвиток мови наприкінці XVIII і в XIX ст.

Нова доба у словникарстві пов'язана з проголошенням незалежності України 22 січня 1918 р. — і першою словникарською ластівкою став «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського (перевидано щойно 2006 р.) [РУС-1918]. У листопаді в Українській академії наук створено Постійну комісію для складання словника живої української мови під керівництвом академіка А. Кримського і Постійну комісію для складання історичного словника української мови, яку очолив професор Є. Тимченко [33, с. 21]. Але через перетворення України в більшовицьку колонію імперії зла СРСР жодному з тих знакових словників — кодифікаторів минулого і сучасного — не судилося вчасно й у завершеному обсягові вийти у світ.

Вислідом роботи Постійної комісії для складання словника живої української мови став «Російсько-український словник» (1924—1933: 1924, т. 1; 1929—1933, вип. 1—3, т. 2 за редакцією А. Кримського, 1927—

1928, вип. 1—2, т. 3 за редакцією С. Єфремова) [РУС-1924—1933]. Четвертий том (літери Р — Я), який редагував С. Єфремов, — знищено. Керівником Комісії, що укладала словник, був В. Ганцов. Саме цьому словникові ми завдячуємо упровадженням до реєстру звичних тепер в офіційно-діловому стилі слів: *доповідь, голова* (зборів — замість кальки *председатель*), *гурток, листівка, ставитися, уряд* (замість кальки *правительство*), *установа, здібний* [69, с. 361]. Унікальність словника й у тому, що він був не лише перекладний, але й фразеологічний і синонімічний: проти російського слова подано український відповідник, а далі синонімічний ряд до цього відповідника і фразеологізми. Про цю функцію словника висловився Ю. Шевельов: «Не можна-бо перецінити роль нормативного синонімічного словника в закріпленні кожної літературної мови. Такий словник — це рамки літературної мови даного часу і старт її дальшого розвитку» [66, с. 34]. Однак новітні «нормалізатори» мали інший погляд на це джерело української норми: «...видані шість випусків цього словника непридатні для користування, бо в них проявлені відверті буржуазно-націоналістичні тенденції. Укладачі і редактори цього словника, здебільшого буржуазно-націоналістичні мовознавці, вороги українського народу, всіляко ігнорували спорідненість і взаємозв'язок російської та української мов. З української частини словника вони витравляли слова, тотожні з російськими, вводили замість них спотворені терміни, архаїзми і вигадані, ніким не вживані слова, чужі живій мові українського народу, мові радянської преси і художньої літератури». Все це, виявляється, «буржуазно-націоналістичні мовознавці» робили для того, «щоб загальмувати розвиток соціалістичного будівництва СРСР, підірвати кровний [вид. — І. Ф.] братерський зв'язок радянських народів, освячений багатовіковою боротьбою із спільними ворогами...» [РУС-1962, с. XII].

Комісія зі складання історичного словника за редакцією Є. Тимченка видала «Історичний словник українського язика» [ІСУЯ-1930—1932]. Третій випуск не надруковано. З перекладних словників цього часу найважливішим стало видання переглянутого й доповненого Грінченкового «Словаря української мови», над яким працювали С. Єфремов та А. Ніковський. Встигло вийти з чотирьох лише три томи (1927—1928). На щастя, сьогодні його повністю перевидано (1997).

Першим кодифікатором норм у контексті культури мовлення став «Український стилістичний словник» І. Огієнка, виданий у Львові 1924

Відомий автор французького тлумачного словника П. Буаст, людина суворих звичаїв, виключив зі свого словника всі слова непристойного змісту. Одна знатна дама, бажаючи уlestити упорядника, заходилася вихвалити його за те, що він очистив словник від нецензурних слів. Буаст здивувався:

— А звідки ж ви, мадам, довідалися, що у словнику немає таких слів? Адже для цього треба було їх шукати.

Із записів
І. Долі-Попова

пережити беду — перебідувати;
 бути секретарем — секретарювати;
 брати взятки — хабарювати (поряд із брати хабарі);
 делать вывод — висновувати (поряд із робити висновки);
 влезать в долги — заборгуватися;
 воспрянуть духом — збадьорішати;

б) українські дієслівні відповідники до російських словосполук іменника з іменником:

место для сидения — місце сидіти;
 место для лежания — місце лежати;
 срок для сдачи — термін здавати;
 для избежания огласки — щоб не було розголосу;

в) дієслівне керування:

болеть чем — нездужати на що;
 жить на чужой счет — чужим коштом жити;
 состоять в должности — бути, перебувати на посаді;
 предотвратит беду — запобігти лихові;
 снискивать чье-либо благоволение — запобігати ласки в кого;
 вступить в борьбу — стати до боротьби;
 ехать по железной дороге — їхати залізницею;
 избирать кого кем — вибирати кого на кого;
 овладевать кем, чем — опановувати кого, що;
 просить об одолжении — просити послуги;
 являться причиной чего — спричинятися до чого;

г) українські фразеологічні відповідники:

безстыдно врать в глаза — у живі очі брехати;
 пожить в богатстве — розкошів зазнати;
 бросить на произвол судьбы — кидати напризволяще;
 как ни в чем не бывало — наче й не було нічого;
 быть на виду, на глазах — бути перед очима;
 для видимости — про людське око;
 остаться в дураках — пошитися в дурні;

г) стислі українські відповідники до російського багатослів'я:

более чем достаточно — (аж) задосить;
 брошенный без внимания — занехаяний;
 в недалеком будущем — незабаром, невдовзі;
 как можно быстрее — якнайшвидше;

Мова реагує на всі соціальні, національні деформації. Мова мстива: будь-яка наруга над нею призводить до душевної ущербності.

П. Мовчан

Значення слів завжди пристосовуються до певного ступеня розвитку культури.

Г. Пауль

Мова росте елементарно, разом з душею народу і мало dbає на граматичні правила.

І. Франко

*род занятый — праця, професія;
идти напрямик — простувати;
остаток еды — недоїдки; до сих пор — досі;
имущество после отца — батьківщина;
один и тот же — той самий;
сделать однообразным — водноманітнити.*

Аналізовані словники, на жаль, не змогли сповна виконати своєї місії утвердити і поширити українську лексичну норму та очистити мову від російського намулу. Авторів репресовано: С. Єфремова та А. Ніковського засуджено у «справі СВУ» 1929 року на 10 років ув'язнення, В. Ганцова — на 8 років, відтак у 1949—1956 роках відбував заслання у Сибіру і до наукової творчості вже не повернувся; Є. Тимченка заарештовано 1938 року і відправлено у заслання на 6 років, А. Кримського репресували 1941 року і за пів року він помер на засланні. В. Підмогильного заарештували 1934 року і розстріляли 3 листопада 1937 року у концтаборі Соловецького монастиря; Є. Плужник, заарештований 1934 року і засуджений до розстрілу зі зміною вироку на 10 літ ув'язнення в Соловецькому концтаборі, помер 2 лютого 1936 року.

Такою була ціна словникарської праці як матеріялізованого знаку життя і розвитку мови, без чого немислима самодостатня українська держава. Слушно зауважив один із провідних словників ХХ ст. М. Рильський: «...словник — це не тільки механічне зібрання слів, розташованих за алфавітним порядком. Це — явище ідеологічне, явище політичне» [47, т. 16, с. 356]. Позаяк політико-ідеологічне тло ХХ ст. — це терор як форма керівництва державою та ідеологія поглинання націй «великім магучім язиком», — то словники стали відображенням такого способу деградації людини, держави і мовознавчої науки. Це були роки трагедії нашого мовознавства, яка не минула і сьогодні: «...тодішнє мовне лихо є джерелом теперішніх мовних негараздів. Не вивчивши їхнього походження, не дослідивши їхньої еволюції, нам годі сподіватися їх подолати» [28, с. 104].

На жаль, підтверджують цю слушну тезу О. Кочерги нещодавно видані «Російсько-український словник (сфера ділового спілкування)» та «Українсько-російський словник (сфера ділового спілкування)» [ТБ РУС-1996, ТБ УРС-2000], що «збагачує» нашу мову (начебто у навмисному супротиві до ФДМ), такими кальками, як діючий (треба чинний, дієвий,

*На хресті слова
розп'ятий
Цвяхами літер.
Один, —
Яким же криком ще
маю кричати
Крізь історії чорний
вітер,
Страшної епохи син?
Яких ще віршів
вирізувать
З кривавого м'яса днів?
Які породити слова?
Е. Маланюк*

дійовий), існуючий (треба теперішній, такий), регулюючий (поряд із правильним регулювальний), знаходиться (поряд із правильними бути, перебувати, міститися, розташовуватися), явка із позначкою «менее реком.» (поряд із з'явлення, прибуття, присутність); а також узаконює хворобливе мовне роздвоєння через правильність двох словоформ: *завідуючий* і *завідувач*, *керуючий* і *керівник*, *завіряти* і *засвідчувати* (у значеннях «підтверджувати правильність і скріплювати печаткою»); впроваджує до мови кальки *погашати/погасити* (марку, вексель, судимість, заборгованість, платежі, позику — [ТБ РУС-1996, с. 195, 104, 270; ТБ УРС-2000, с. 106, 115, 119, 267] замість *сплачувати, виплачувати; перекреслити, пошкодити гербові марки* — [ФДМ, с. 161]. Ці видання, очевидно, вправно втілюють у життя основну тенденцію радянської і суржикізації нашої мови, про що так схвально висловлено у колективній монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» у задушливий брежнєвський 1983 рік: «Серед продуктивних явищ у розвитку словникового складу української літературної мови пожовтневого періоду не можна не згадати й активізацію закладених у ній можливостей до словотворення за моделями, притаманними сучасній російській мові [вид. — І. Ф.]: так, у радянський час словник української мови інтенсивно поповнюється за рахунок зрослої продуктивності віддієслівних іменників на означення процесів дії: *виводка, закупка, заточка, поставка, обкатка, обрубка, приписка, прописка, прополка, розсадка, розкладка, флюсовка, обрізка тощо, а також іменників жіночого роду типу анатомка, багатотиражка, вечірка (газета), врубівка, електричка, літучка, оперативка, підсобка, рисуwalka, технічка та ін., активних дієприкметників теперішнього часу й відповідних іменників та прикметників на -чий, рідше на -щий: *ведучий, живучий, немеркнутий, організуючий, обслуговуючий, прогресуючий, правлячий, перемагаючий, ростучий, швидкоріжущий, грядущий, звучущий, невмирущий, суущий тощо*» [23, с. 573].*

Жорстока розправа з ученими-мовознавцями впливала зі зміни політичного курсу керівництва УРСР: секретарем ЦК КП (б) України від 1933 до 1937 року став росіянин П. Постишев, відвертий противник українізації у 1923—1930 роках. Він, як зауважує Ю. Шевельов (Шерех), «тріюмфально повернувся, щоб виконати те, що, мабуть, було його власним бажанням, а тепер і офіційним дорученням — розгромити своїх ідеологічних (і особистих) противників: приборкати українців і в пар-

Кожен постійно перебуває в розмові зі своїми пращурами, а можливо, ще більше й потаємніше — зі своїми нащадками.

М. Гайдергер

...і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так
і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх,
що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій [...]
[...] Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки
вивчив
Московської мови.

Т. Шевченко

Мову поновлювати-
муть великі писате-
лі, а не лексикографи:
себо тільки підсусідки
і підпомошники великих
писателів, і без їх пера
нічогісінько не вдіють
цілими академіями.

П. Куліш

Слово — нам голова!
Слово наше рідне
міллю не трачене
і цвіллю не бите
Слово — нам судія!

Л. Голота

тії, і як націю. З ним [...] прибуло близько трьох тисяч працівників з Росії, що мали завдання викоренити будь-які вияви спротиву на Україні» [70, с. 321—322]. Як результат їхньої мовної антиукраїнської діяльності стала «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології» (1934 р.), де низка пунктів присвячена названим словникам, а також усім термінологічним словникам: «У цілому вся дотеперішня словникова продукція ... свідчить про несумісне з поглядами пролетаріату методологічне настановлення деяких наукових робітників, в основі своїй буржуазно-націоналістичне, що виявляється в штучному вигадуванні спеціально для словників нацидемівського типу, тенденційному підбиранні українських слів та цитатного матеріалу, де відбивається ідеологія ворожих радянській країні класів, а також у тлумаченні слів. Наслідки такого методологічного настановлення часто позначаються яскравим націоналізмом, нападництвом і тенденцією штучно відмежувати українську мову від російської, отже, таким спрямуванням, що йде різко проти інтересів пролетарської революції й соціалістичного будівництва в країні Рад і переходять у шкідництво» [61, с. 145]. Відтоді і аж до 80-х років ХХ ст. (!) словники стають «войовничим знаряддям боротьби» з самою мовою. Це був, порівняно з попередніми зовнішніми заборонами й обмеженнями української мови, небачений досі спосіб зруйнувати мовну систему через начебто внутрішньомовні приписи: «саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і позикам, а її діалектну основу зрушено на схід» [70, с. 353].

Це засвідчив наступний «Російсько-український словник» (уклали С. Василевський і Є. Рудницький) [РУС-1937], методологічна основа якого (себто послідовне калькування російської лексики) прямо протилежна засадам творення Словника 1924—1933 років. У нормативному плані його важливим завданням було «очистити українську літературну мову від націоналістичних перекохань і вигадок» [40, с. 228]. Це «очищення» виявилось у впровадженні до нашої мови таких російських слів, як *грузовик*, *чужак*, *пригород*, *рисистий*; униканням багатих українських синонімів, аби «боронь Боже, не творилося враження, що українська мова може бути багатшою на слова й семантичні відтінки, ніж російська», зокрема, слово двір перекладено лише як *двір* без синонімних відповідників *подвір'я*, *обійстя* [69, с. 205]. Однак і цей словник, як і його, очевидно, замовні автори, стали об'єктом розтерзання, позаяк здійснювалася нова хвиля терору 1937 року і, як наслідок, у газеті «Прав-

да» якийсь Д. Вадімов писав: «По указке фашистских агентов Любченко и Хвѣли буржуазные националисты вытравливали из словаря всякое слово, мало-мальски похожее на русское, интернациональные термины, наполнив словарь вражеской галиматъей» [69, с. 207]. Характерно, що об'єктом нападу став український переклад таких російських слів: *управлять* — керувати, *верховный* — найвищий, *батрак* — наймит, *торгаш* — крамар, *благодушие* — безжурність, *безтурботність*, *злонравный* — непутящий, *гонка* — гонитва, *старейшина* — найстаріший, *лом* — брукт, *глиба* — брила, *сюртук* — сурдут, *служебные часы* — урядові години. Працівники Інституту мовознавства визнали лише те, що слово *верховний* слід було ввести до української частини словника [69, с. 206—207]. Таким способом ми отримали усталену кальку в словосполученнях *Верховний Суд*, *Верховна Рада* (Конституція 1936—1937 років запровадила новий урядовий орган, рос. *Верховный Совет*, укр. *Верховна Рада*). Наступив час, коли мовознавчу науку допущено лише «на обслуговування політичних кампаній» [67, с. 25].

Наступним етапом лексичного уподібнення української мови до російської став «*Русско-украинский словарь*» за редакційної колегії Л. Булаховського, М. Калиновича, М. Рильського [РУС-1948], який справедливо назвали *російсько-російським*. Основні принципи його укладання — зовнішня подібність слів, калькування, убогість або відсутність синонімних рядів, відсунення на другу позицію питомих слів, часто з ремарками *заст.*, *діял.*, *обл.*, значна частина вилученої лексики, поданої у словникові 1924—1933 років. Натомість серед кричущих прикладів «збагачення» нашої мови *бариш*, *блокіровка*, *бравий*, *дерзкий*, *добро пожалувати*, *зробити*, *зівати*, *із-за* (у значенні *через*), *етаж*, *керосин*, *кирич*, *комиш*, *кофе*, *лапша*, *лишиній*, *лопнути*, *материй*, *мнимий*, *надругатися*, *обломок*, *озноб*, *резина*, *радіючий*, *салфетка*, *сахар*, *свекла*, *спеціаліст*, *тріумфуючий*, *хникати* тощо. Характерно, що в передмові до перевидання цього джерела 1962 року зазначено, що редакційна колегія «ставила собі за мету відобразити в ньому багатства мови українського народу в їх справжньому, неспотвореному вигляді» [РУС-1962, с. XII].

Чи не чуємо ми тих слів у сучасному мовленні? Запитання риторичне, а відповідне мовлення закономірне, позаяк норма — це матеріальна форма, що її визначає певна соціальна реальність (Л. Єльмслєв). «Словник, — як зауважив І. Світличний, — *це мовний кодекс, мовний*

Дійсно, з мовами відбулося те саме, що з людьми: вихолощення духовного, вимив золотоносних покладів, історичне зубожіння. Ще вчора цербери адміністративної мови перегризали горло кожному ненормативному слову і в прозі, і в поезії, посиляючись на нормативний тритомний російсько-український словник за редакцією М. Рильського.

П. Мовчан

Лунав вирок: тако-
го слова в словнику не-
ма! Отже, йому не жи-
ти! Регламентация мо-
ви відповідала загаль-
нодержавній регламен-
тації життя. Разом
з гнобленням духовного
життя людини відбува-
лося і гноблення мови.

П. Мовчан

Восени всі думки ле-
тять на південь, і в го-
лові стає тихо, порож-
ньо й неприбрано.

закон, обов'язковий для всіх [вид. — І. Ф.], хто користується мовою в суспільно-державних сферах, і всі його вартості, і всі його вади довгі роки будуть для широкого загалу нормою і законом, що формуватимуть мовну культуру народу...» [50, с. 462]. Словник 1948 року (із переви-данням 1955 і 1962 роках) видано небачено великим накладом — 50 тис. примірників — протягом тривалого часу був настільною книжкою кожного літературного працівника в редакціях районних, обласних і республіканських газет, журналів і видавництв. Саме він забезпечував так званий високий рівень нормалізації наукового, публіцистичного, офіційно-ділового стилів, а також газетно-інформативного та інших різновидів стилю масової інформації. «Період розвитку української мови — від кінця 30-х до початку 50-х років, відбитий у цьому словнику, характеризується настановами на сувору, однозначну нормативність, на встановлення у багатьох випадках єдино можливої норми» [40, с. 20]. Отож, цей Словник остаточно завершив роботу, започатковану Словником 1937 року з «очищення лексичного складу української мови від різного роду перекручень і взагалі вигадок окремих осіб» [40, с. 228].

Який був механізм цього «очищення», показує зіставний аналіз лексики РУС-1924—1933 та РУС-1948 як патологічну «відразу до будь-якої лексичної відмінності» [50, с. 472]:

РУС-1924—1933

Благополучие — добра воля, щастя, добробут, гаразд.

Заживать — гоїтися, загоюватися, загоїтися, безл. *затягати, затягнути* (о мног.), *позагоюватися, позатягати*.

Корзина — кошик, (побільше) *кіш*, (узкая с двумя ручками) *кошіль*, *кошелина*, *кошар*, *кошівка*, (из лозы) *лозя(а)ник*, *сапет*, *сапета*, (из лыка) *козуб*.

Охрана — 1) *охорона*, *оборона*; 2) *сторожа*, *варта*, *чата*.

РУС-1948

Благополучие — *благополуччя*, *благополучність*; (счастье, удача) — *щастя*.

Заживать — *заживати*, *зажити*, *загоюватися*, *гоїтися*, *загоїтися*.

Корзина — *корзина*; (ручная — обычно) *кошик*.

Охрана — *охорона* [33, с. 39—41].

Від 20-х років основними центрами вироблення літературної, зокрема лексико-семантичної, норми стали видавництва і відповідна

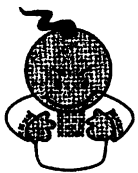

у них практика «мовних нарад» — це «Партвидав України», «Політвидав України», видавництво «Радянська школа», видавництво Держсплану УРСР, «Наукова думка», «Мистецтво», а також редакції газет і журналів, при яких утворилися «свого роду лексикологічні школи» зі своїм головним продуктом — «видавничою нормою». При виборі суспільно-політичних термінів або основних термінів шкільних дисциплін покликання на «видавничу норму» та довголітню практику «Політвидаву» і «Радянської школи» стало визначальним [40, с. 123—124, 129, 131].

Закономірно, що черговим політично керованим здобутком став шеститомовий «Українсько-російський словник» [УРС-1953—1963], про який 1976 р. мовознавець М. Пилинський писав, «що його безперечною заслугою було широке включення до реєстру багатьох пасивних і ряду активних дієприкметників» [40, с. 233]. За такою логікою радянського мовознавця «заслугою» стали, зокрема, такі слова-перли: *танцюючий, тащити, теплушка, теряти, торгуючий, тоскувати, потребувати, трепло, тряпка, тусклий, уборищия, уронити, услуга, утюг, флаг, худо, цвітний, чердак, чаяння, челюсті, четвереньки, чреватий, чревовищатель, шпiон, юбка, ябеда, яд, язва* — і це лише з самого шостого тому... Проблема в тім, що цей здобуток радянського мовознавства «тривалий час був нормативним довідником з різних питань українського слововживання, семантичного навантаження лексичних одиниць та їхнього граматичного оформлення...» [17, с. 147—148]. На обкладинці цього словника зазначено, що головним редактором є І. Кириченко, однак на останній сторінці надруковані прізвища справжніх редакторів — «очей и ух государевых» — Н. Шарапов, Н. Васильев, Л. Лукашкін. На них натякає один із «редакторів» цього словника М. Рильський: «Деякі редактори викреслюють з авторських рукописів слова, яких не знаходять у «зеленому» словнику. З таких слів вони складають свої словники заборонених слів» [71, с. 245]. Натхненний мовознавець і поет М. Рильський розкриває таємницю про «спеціальні списки заборонених слів у редакторів» або «лексичні реєстри заборонених слів», які, очевидно, виникали на основі порівняльного аналізу словників 1924 р. і 1948 років: «Наші надто ретельні законодавці мови, наші літредактори, які мають спеціальні списки «заборонених» слів (не думайте, що йдеться про якісь непристойні слова) бояться як чорт ладану, синоніміки (кожній речі, кожному явищу, на їх гадку, може відповідати тільки о д н о слово), бояться відтінків,

Безконечні зміни правопису, гласні і негласні, виття, зчинене навколо «націоналістичного шкідництва» в мові, боротьба з «полонізмами», якими нібито засмічена українська мова [...] — ніякими засобами і заходами не гребувано. Без довгих розмірковувань викидалося те чи те слово, питоме українській мові, тільки через те, що воно не схоже було на російське. Дійшло до того, що недотепний редактор мови газети «Комуніст» розіслав циркуляр, яких слів не можна вживати. Так, пропонувалося замість прапор вживати флаг, замість галузь — область і т. д.

Ю. Шевельов,
В. Цебенко

Для того щоб виключити найменшу ймовірність виникнення спротиву чи альтернативної думки, влада застосовує військо, таємні служби, тортури, але найбільшого значення надає саме новомові. Її впровадження партія пояснює необхідністю спрощення та максимальної функціоналізації мови, хоч насправді новомова призначена для того, щоб обмежити розуміння реального світу...

С. Шумлянський

шукань і дерзань, сміливого розсування мовних меж, — недобру роблять справу... Багате життя повинна відбивати багата мова» [48, с. 119—128].

Сьогодні частково відтворено список заборонених слів від редакторів — політичних цензорів, серед яких Богові душу невинні слова: *аби, аналіза, бавитись, багацько, бігун* (поліус), *визиск* (експлуатація), *виробничі сили* (продуктивні сили), *витинок* (сектор), *відтак* (потім), *відсоток, водоспад, второпати, годен, горішній, громада* (община), *гуртовий дохід* (валовий дохід), *достеменно, добродій, долішній, завше, заказати* (заборонити), *залюблений, картати, краватка, мапа, лад* (уклад), *мати рацію, набутки, мірило* (масштаб), *обстановка* (обстановка), *осоння* (на сонці, під сонцем), *південник* (меридіян), *позирк* (погляд), *попри* (дарма що), *потурати, причандалля, робітня* (майстерня), *себто, філіжанка, цигарки, часопис, шпиталь* (госпіталь) та ін. [3, с. 16—19; 61, с. 356—399]. Сподіваюся, що нове покоління українських словників не забаром видасть унікальний у світі «*Словник репресованої української лексики*» — і ці слова оживуть, бо

Не люблять кайданів ні слово, ні ідея.

М. Рильський

На основі «*Українсько-російського словника*» (1953—1963), крім низки інших, укладено академічний тритомовий «*Російсько-український словник*» (1968) (голова І. Білодід — ідеолог двох рідних мов) [РУС-1968], який порівняно зі Словником 1948 року мав розширеніший реєстр слів — 120 тис. супроти 80. Збільшуючи лексичний реєстр, він, по-перше, засвідчив тенденцію уникати таких яскравих, зазначених вище словесних покручів, хоч натомість упровадив свої «перли»: *обідняти* (збіднювати), *обездолений* (знедолений), *обіденний* (обідній), *улучати* (вибирати), *самодовліючий* (самодостатній) тощо; по-друге, у багатьох випадках змінено місцями відповідники, перший з яких автоматично стає основним словом: *салфетка, кофе, спеціаліст, комиш* поступилися місцем *серветці, каві, фахівцеві, очерету*, однак *надругатися, благоглупість* залишилися на першому місці. Такі дивогляди, яким узагалі не місце в нормативному словникові, як *озноб, мнимий, кирпич, сахар, хникати, знобити, обломок, зівати, із-за* (у значенні *через*), — залишилися на другому плані. По-третє, словник не всеохопно і не послідовно передавав спосіб перекладу активних дієприкметників (описово чи словами інших категорій), допускаючи до свого реєстру

(хоч і не в першій позиції) такі форми, як: *радіючий, триумфуючий*. Отож, практика уподібнення лексичних систем української та російської мов так глибоко увійшла у свідомість, що в добу непослідовної і суперечливої хрущовської відлиги (на XXII партійному з'їзді 1961 року М. Хрущов оголосив російську «*другою рідною мовою*») на кожній сторінці словника «*бачимо сліди битви, що іноді увінчувалися почесною перемогою, а іноді — лише дипломатичним компромісом чи й зовсім не-виправданою здачею позицій*» [50, с. 472]. Попри немалі досягнення таки відродженого, але зрадянизованого українського мовознавства після доби терору, ідеологічно незмінними zostалися три його постулати — «*благотворний*» вплив російської мови на українську; її визначальна роль у процесах формування спільного лексичного фонду «*братніх*» мов народів СРСР; широке впровадження інтернаціоналізмів [33, с. 53].

Ці постулати лягли в основу творення «*Словника української мови*» в 11 томах (1970—1980) [СУМ] — першого в історії української лексикографії словника тлумачного типу, безперечного поступу в українському словникарстві та «*радіше даниною часові з його умовами, ніж наслідком злої волі його укладачів*» [59, с. 23] (хоч, гадаю, «*злої волі*» тут також вистачало). І в лексичному, і в граматичному планах «*Словник*» позначений тоталітарною марксистсько-ленінською ідеологією та в багатьох параметрах антинауковим підходом. Про це свідчить передусім список його джерел порівняно з відомими прізвищами українських політиків, письменників, учених, засвідчених в «*Енциклопедії українознавства*» (1955—1984, Торонто). Серед джерел «*Словника*» немає знакових праць М. Міхновського, С. Петлюри, Олени Пчілки, В. Липинського, С. Бандери, Д. Донцова, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Чижевського, І. Огієнка, С. Єфремова; грона знаменитих українських письменників XIX і XX ст., найперше доби Розстріляного Відродження та діяспорних письменників, творчість яких не вписувалася у прокрустове ложе тодішньої ідеології та псевдонормативних приписів. Закономірно, що серед лексичних кальок:

баловство — те саме, що *балощі*;

балуватися — пустувати, гратися; «*займатися чим-небудь для розваги*»;

башмак — техн. пристрій (правильно *черевик*);

бувший — з позначкою *рідко* (правильно *колишній*);

відкритка (правильно *листівка, поштівка*);

Скарби народного слова, вживані в народних устах і великою мірою використані в творах [...] Шевченка, Куліша, Лесі Українки, Коцюбинського, Франка та інших, повизбирувані в наших найкращих словниках — Грінченка й Академічному 1924—1933 років, приречено було на забуття. Кожний недолугий газетний борзописець мав право черпати повними жменями російські слова і вирази і, переписавши їх через «і з крапкою», видавати їх за українські.

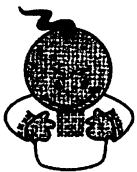
Ю. Шевельов,
В. Цебенко

Потрібно повернути словам їхнє значення, а це можливо лише тоді, коли згори донизу відречуться від брехні як засобу політичної боротьби.

П. Мовчан

Особливо люто нищечно українські військові терміни — в армії більше, ніж будь-де загрозовий був для більшовиків хоч би натяк на щось українське. Тут російські слова запроваджувано поспіль. Чо-та перетворилася на взвод, багнет став штиком, шикуватися замінено на строїтися і т. д. ...

Ю. Шевельов,
В. Цебенко

відношення — у значенні «стосунки, причетність до кого-, чого-небудь» (правильно відносини, взаємини, стосунки, контакти, зв'язки);
ведучий (правильно провідний);
всеперемагаючий — поряд із правильним всепереможний;
в'язучий (правильно в'язкий);
діючий (правильно чинний, дієвий, дійовий);
добавити — у значенні додавати;
відзначати — у значенні «здійснювати певні заходи з приводу свята, події тощо» (правильно святкувати);
заклучний (правильно останній, завершальний, фінальний);
знаходиться — у другому і третьому значенні «бути в наявності; виявлятися», «бути, перебувати, міститися де-небудь» (правильно бути, перебувати, розміщуватися, розташовуватися);
значимість (правильно значущість);
клястися — «те саме, що присягатися; присягати»;
клятва — «те саме, що присяга; присягання, заприсягання»;
обмовитися — у значенні «проговоритися»;
підключати — «за допомогою яких-небудь пристроїв приєднувати до джерела енергії, до чинної електричної, газової, телефонної і т. ін. мережі для введення в дію» (правильно під'єднати/від'єднати);
стакан (правильно склянка);
явка — у значенні «прихід, прибуття куди-небудь» (правильно прихід, присутність);
являтися — у значенні «як зв'язка в складеному присудкові» (правильно становити, правити за, бути, є);
яд — з позначкою рідко (правильно отрута);
язичество (правильно язичництво);
язва — з позначкою рідко, поряд із правильним виразка і безліч інших...

«Словник» уперше в історії словникарства засвідчує вкрай небезпечно явище, назване «девальвацією слова»: подвійна мораль, ідеологічна зашореність, рабське пристосуванство, втрата духово-національних цінностей, абсолютизація псевдоінтернаціональних ідеалів та методичне убивання індивідуалізму призвели до виникнення слів із вихолощеним сенсом. Слова перетворилися не лише в тонкі оболонки втрачених значень — вони стали засобом брехливого переназивання світу. Зокрема, «терміни державна соціалістична власність, колективна власність,

*загальнонародна власність відтворювали наче дійсні та насправді фетишизовані явища, натомість у житті суспільства спостерігалися негативні процеси — відвернення, відособлення, відчуження працівника від засобів виробництва, і, зрештою, втрата, поступове відмирання почуття господаря своєї землі, власного виробництва, в результаті чого спостерігалися занепад, криза, культ дефіциту, усереднення особистості» [17, с. 155]. Власне, прийом «девальвації слова» став основою для виникнення так званого новоязу, або *newspeak* — визначальною мовною характеристикою радянської доби, — де мова перетворилася у беззмислове говоріння-забалакування.*

Реєстр СУМу асимільований і в граматичному плані, що виявлено у визначальних для мови розрядах слів. Передусім — це дієслова пасивного стану на *-ся*, що вільно утворюються від перехідних дієслів. Вони означають дію, яка відбувається над предметом, «причому при цих дієсловах об'єкт дії виступає на першому плані, тобто як підмет, а діяч або джерело дії взагалі — ніби як знаряддя здійснення» [40, с. 273], на зразок «завдання *опрацьовується студентами*; промисловість *відбудовується тру-дядицями*» замість правильного *завдання **опрацьовують** студенти, промисловість **відбудовують** робітники*.

Серед поширених радянських новацій словник подає віддієслівні утворення з суфіксом *-к-а* — переважно технічні терміни, що означають і знаряддя, і результат дії або і саму дію: *добавка, напайка, наклад-ка, постановка, приписка, розробка*. Натомість поодинокі присутність у словникові віддієслівних іменників на позначення наслідків процесу, що утворені з допомогою продуктивного суфікса *-ова-нн-я* від інфінітивів на *-ува-ти* (їх усього 16): *зачудовання, зденерввання, риш-товання*; а також відсутність розрізнення віддієслівних іменників на *-енн-я, -анн-я*, що в українській мові утворюються від дієслів недоко-наного й доконаного виду: *змінювання* (недовершена дія) — *змінення* (довершена дія), *зміна* (наслідок дії); *розв'язування* (недовершена дія) — *розв'язання* (завершена дія), *розв'язок* (наслідок дії). Хибою словника є відсутність напрацьованих способів заміни активних дієприкметників, про що свідчать реєстрові слова *відпочиваючий* (*відпочивальник*), *існую-чий* (*наявний, теперішній, сучасний, сьогоднішній*), *керуючий* (*керівник, керівний*) тощо.

Розвиток мови незалежної держави, очевидно, потребує створення нового академічного тлумачного словника, який би усунув із лексико-

... *вміти правильно говорити... ще не заслу-га, а не вміти — вже ганьба, тому що правиль-не мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скіль-ки властивість кожно-го громадянина.*

Цицерон

Слава Бога в таїн-стві слова, а царів сла-ва — досліджувати Сло-во.

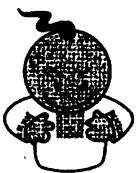
Соломон

Політичне мовлення легко впізнати за красивими («гладенькими») фразами, великою кількістю «розумних слів» та численними штампами.

Політична мова [...] з'являється через запад мови, яка стає «потворною та неточною через те, що наші думки дурні». А вже такий стан мови «допомагає людині мати дурні думки».

С. Шумлянський

Повний словник будь-якої мови — це ідеал, до якого можна лише прагнути і якого ніколи не можна досягнути, бо кожен день і кожна година приносять людям нові поняття і нові для них слова.

М. Рильський

семантичного кодексу не лише всі ідеологічно-політичні нашарування, але й запропонував би норму, мотивовану внутрішньомовними законами. Робота над таким словником триває — заплановано видати двадцятитомовик. Натомість сьогодні серед нових видань — ВТС СУМ (2007), який, попри подвоєння кількості слів (250 тис. супроти 130 тис.), не запропонував необхідної суспільству нової методології та методики укладення матеріалу, а лише в переважних випадках повторив суцільно зрадянзовану мову СУМу: *відношення* (у значенні *взаємини, стосунки*), *ведучий, башмак, башмачний, всеперемагаючий, всесторонній* (у першій позиції подано *всєбічний*), *в'язучий* (із позначкою *те саме, що в'язкий*), *діючий, відзначати* (у значенні *святкувати*), *заключний* (із тлумаченням *завершальний, останній*), *значимість, значимий, підключати* (у значенні *технічного приєднання до джерела енергії*), *правлячий, стакан, явка, язичество* тощо... На щастя, поза цим словником zostалися *бувший, яд, язва*. Але два останні слова реанімує «Новий тлумачний словник української мови» у трьох томах (42 тис. слів, 2001), як і повторює невитравні советизми *стакан, явка, являтися, язичество...* Поряд із тим у передмові автори слушно зазначають, що реєстр СУМу збільшився через численні кальки з російської мови: «Більшу половину томів складає газетний ілюстративний матеріал, просякнутий більшовицькою ідеологією. Просвічується ідеологія прагнення звести фонд лексики українського народу до лексичного фонду партійних періодичних видань та російської термінологічної лексики» [НТСУМ, с. 5].

Поступом сучасної двомовної лексикографії вже став академічний «Російсько-український словник» (160 тис. слів, 2003 рік) за редакцією В. Жайворонка [РУС-2003], що концепційно переглянув лексико-семантичні, словотвірні і граматичні норми, в яких дихає вивільнена від радянського і російськомовного пресу питома українська мова. Йдеться найперше про українську частину словника, що зорієнтована «на актуалізацію традиційних (часто призабутих) українських відповідників, винесення їх на перше місце та уточнення при них ремаркування, наприклад *гонщик — перегінник, перегонець -ниця; гоночний — перегоновий*». Зваживши на поради знаних перекладачів та майстрів слова — М. Рильського, М. Лукаша, С. Караванського, Г. Голоскевича, О. Ізюмова та ін., — поряд із широкоживаними відповідниками-запозиченнями наведено питомі еквіваленти, на зразок: *армия — армія, військо; ате-*

ист — атеїст, безбожник, безвірник; на́личка, на́ліпка (до ярлык), відсебеньки, відсебешник (до отсебятина), самовразливий (до мнительный), роздягальня (до гардеробная), вочевидь (до явь), народовбивство (до геноцид). Повернення до питомої норми засвідчено у словотвірній царині: до російських складних слів зі складниками **-видный, -образный, -подобный** запропоновано відповідники з суфіксами **-уват- (-оват-)**: *гроздевидный — гронуватий; яйцевидный (яйцеобразный) — яйцюватий* тощо. До російських відповідників із суфіксом **-к-а** зі значенням «результат, наслідок, спосіб дії» запропоновано диференційні відповідники: *асигновка (действие) — асигнування; (средство) асигновання; штамповка (действие) — штампування; (изделие) штампівання; шифровка (действие) — шифрування; (текст) шифрвання*. Внормовано передання українською мовою дієприкметників активного стану: *адаптирующий* прич. який (що) *адаптує (приспосовує)*; прил. *адаптаційний, адаптувальний*; *гасящий* прич. який (що) *гасить (тушить)*; прил. *гасильний; лающий* прич. який (що) *гавкає*; прил. *гавкітливий, разг. брехливий и гавкучий*. Категоричне несприйняття викликає синонімний відповідник у дужках до *гасити — тушити*. Не подає словник слів, що не рекомендовані чинними нормами, на зразок *офіціальний* (і похідні), *принципальний* (і похідні), *вищестоящий, нижчестоящий* і слова зі складником *внутри-* у численних складних словах, на зразок *внутрімовний* (правильно *внутрішньомовний*). Ілюстративний матеріал також наповнено знаковими прикладами: *перерезать пополам — переполовинювати; перестать сердиться — пересердитися; переполнить чашу терпения — передати через край, урвати терпець, передати куті меду; ни пава ни ворона — ні пава ні гава, ні пес ні баран, ні рак ні риба* тощо [РУС-2003, с. 143—145]. Цей словник має нормативний характер у системі всіх мовних норм: лексико-семантичних, словотвірних, граматичних, наголошувальних та стилістичних.

Пропоную в табл. 1, 2 порівняльну вибірку лексики зі знакових російсько-українських перекладних словників ХХ ст., що яскраво свідчить про складну синусоїду розвитку питомо української лексики і політичне витіснення її російськими відповідниками.

...літературну мову
творить письменство
— перш за все. А у нас
«мовники» нищать мо-
ву письменника.

Е. Маланюк

Мова — це цвіт уст.
Тим цвітом розквітає
земля квітці неба назу-
стріч.

М. Гайдарреп

Таблиця 1

Російське слово	РУС-1924		РУС-1948 (фото-графічно перевиданий 1962 року)
	1	2	3
баловать		пéстити (-щú, -стиш) когó, пéстувати когó, мáзати когó, пáнькати когó; пелі́нгувати когo (іронич.)	балувати, пестити
банкет		бен(ь)кét, ұ́та, -ный -бен(ь)кétний	банкет
благобразный		гáрний на ві́гляд, лóбий [мі́лий] на врóду, милові́дий, (с изществом) гóжий	благобразний, гожий, вродливий
благополучие		добра во́ля, шáстя, добробу́т, гаразд	благополуччя, благополучність
блокировка		блокува́ння (процесс), блокува́ння (результат)	1. блокування; 2. ж.-д., воєн, блокіровка
кирпич		(соб.) цéгла. Один -пíч — цеглі́на, (ув.-презр.) цеглі́ока. -пíч невъ́жженный — недóпал (-лу), сирі́вка, сирéць (-рщó); (обож́женный) випалена цéгла; (обож́женный до расплавки песку) залі́зняк (-ку); битый -пíч — цегéлля, груз (-зу) -пíч из глины с мякиной или соломой не обжига́емый, а высу́шивае́мый на солнце — лимпáч (-чу), турлúк (-ка) -пíч из навоза для топки́ва — кі́зяк (-ку)	цегла, кирпич
корзина		кóшик, (побольше) кіш (р. коша́), (узкая, с двумя ручками) кошíль (-шеля́), кошелі́на, кошáр (-ра), кошівка, (из лозы) лозя{á}ник, сапéт (-та), сапéта (-ти), (из лыка, ремня) кóзуб (-ба); (только неподвижная, преимущ. для хранения зерна, фруктов и т. п.) кошівни́ця; спеціа́льне: (соломенная) солóм'яник, (из лозы, обмазанная глиной) стúга, стúжка, (для ссыпки зерна) зсы́па	корзина (ручная обычно), кошик
кофе		кава	кофе, кава

1	2	3
<p>маркировать маркировка маркированный</p>	<p>маркировать 1) (в карт., бильярдн. играх) рахувати, нотувати, відзначати (взятки, віграш, удари), сов. порохувати, позанотобувати, повідзначати; 2) (помечать) маркувати, значіти, сов. замаркувати, (о мног.) помаркувати, позначити; 3) агрон. — значіти значником, писати рядкі, сов. позначити, пописати, -вать поле вдоль и попереk — карбувати, сов. покарбувати поле. маркированный 1) рахований, нотований, відзнача́ваний, оконч. порохова́ний, занотований, відзначений; 2) марко́ваний, значений, оконч. за [по]марко́ваний, по́значений; 3) значений, пісаний, сов. позначений, по́писаний, -ться — рахуватися, нотуватися, відзначатися, бути порохованим, занотованим, відзначеним; 2) маркува́тися, значитися, бу́ти за [по]марко́ваним, по́значеним; 3) значитися, писатися, бу́ти позначеним, по́писаним; маркировка 1) (действие) см. Маркирование 1—3; оконч. порохува́ння, відзначення; замаркува́ння; позначення; 2) (знак) за́значка.</p>	<p>маркірувати; маркіровка; (неоконч. дей- ствие — обычно) маркірування</p>
<p>мнимый</p>	<p>на́чебто (якийсь), ніби(-то) (якийсь), (архаич.) мніма́ний, (ненастоящий) неправді́вий, несправжній, нещи́рий, псе́здо-, (воображаемый) уя́вний, (предполагаемый) га́даний, (придуманный) на́думаний, примі́слений, (притвор- ный) уда́ваний, ула́ний, (фигтивный) фі́ктивний; срв.</p>	<p>мнимий; (вообра- жаемый — еще) уявний; (вымыш- ленный) вигада- ний; (притвор- ный) удаваний</p>
<p>обломок</p>	<p>ула́мок (-мка), відла́мок, зло́мок, вло́мок, недо́ломок, окру́- щина. -мок палки, сухой ветки, стебля — цу́рупалок, цу́рпа- лок (-лка)</p>	<p>уламок, обломок, відламок</p>
<p>озноб</p>	<p>1) (состояние) холо́д, моро́з, о́студа; 2) (ознобл. место) о́студа, за́морозень. У него -но́б — його морозить (холодит). Лихора́дочный -но́б — дри́гота (від пропа́сниц), трясця, трясави́ца.</p>	<p>озно́б; хворо́го морозить, у хворо́го озно́б</p>
<p>салфетка</p>	<p>серве́тка</p>	<p>салфетка, серветка</p>

1	2		3
стакан	склянка, кухоль		склянка
етаж	поверх		поверх, етаж
языческий	ідоловірний, ідолахвальний, ідолянський, кумірницький, (языческий) поганський, волхвохвальний		ідоловірний, поганський
язычество	поганство		язичество

Таблиця 2

Російське слово	РУС-1968	РУС-2003
1	2	3
баловать	балувати; пестити, разг. панькати	балувати; пестити; розм. панькати
банкет	банкет, бенкет, учта	ба(е)нкет
благообразный	благовидний; гожий, вродливий, мило-видний	благовидний, гожий, вродливий, мило-видний
благополучие	благополуччя, (обеспеченность — еще), добробут разг. гаразд, -у (счастье)	добробут, гаразд, (счастье) щастя
благополучный	благополучний; (удачный) щасливий, разг. щасний	благополучний, безперешкодний; (удачный) щасливий, безпечний
блокировка	1. (действие) блокування; 2. ж.-д. блокування	блокування
блуждающий	1. прич. який (що) блукає; 2. в знач. блукаючий, мандрівний, мед. блукаюча нирка, блукаючий погляд, блукаючий нерв	прич. який (що) блукає; прил. блукливий, мандрівний, реже блудний; мед. блудна (рухлива) нирка, блукливий погляд, блудний (рухливий) нерв
каток	1. (ледяная площадка) каток, ковзанка, ковзалка; 2. техн. каток; 3. (станок для катанья белья) качальня, (скалка) качалка	1. (ледяная площадка) ковзанка, ковзалка; 2. техн. каток; дорожній каток; 3. (станок для катанья белья) качальня магель; качалка

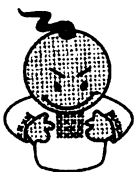
1	2	3
кирпич	1. цеглина (один); собир. цегла; 2. (предмет, имеющий подобную форму) плитка, кирпич , к. хлеба — хлібина	1. цеглина (один, собир. цегла); 2. (предмет, имеющий подобную форму) плитка, разг. кирпич , к. хлеба — хлібина
корзина	кошик, корзина , кошіль, разг. сапет	кошик, корзина , кошіль, кіш, короб, ве-рейка; (из луба) козуб, луб'янець, розм. сапет, сапетка
кофе	кава, кофе	кава, рід. кофе , розм. кофій
маркировать маркировка	1. с.-х. маркірувати ; 2. (ставит клеймо) спец, маркувати;	1. (в бильярд) маркірувати ; 2. (ставит клеймо) маркуватися;
мнимый	мнимий (редко); (воображаемый) уявний; (вымышленный) вигаданий; (притворный) удаваний; (кажущийся) позірний; (ненастоящий) несправжній	(воображаемый) уявний , гаданий; (вымышленный) вигаданий; (притвор-ный) удаваний; (кажущийся) книжн. позірний; (ненастоящий) несправжній; (фиктивный) фіктивний, нереальний
обломок	уламок , відламок, обломок , шматок, цурпалок	у(від)ламок, обломок , шматок, цурпалок
озноб	1. озноб , рідко остуда; 2. хворого морозить, у хворого озноб	озноб , мед. обмороження, реже остуда, разг. дрижаки: хворого морозить, у хворого озноб
салфетка	серветка , сервета (реже), салфетка	серветка , реже сервета
сахар	цукор; разг. сахар	цукор
сахарница	цукорница; разг. сахарница	цукорница , уменш. цукорничка; розм. цукровичка
стакан	склянка	склянка
этаж	поверх	поверх
яд	отрута, трутизна, трута	отрута, трутизна, трута
языва	выразка	виразка
языческий	языческий , поганський, язичницький	язичницький , уст. поганський
язычество	язычество ; уст. поганство	язичництво , уст. поганство

Мова — напрочуд сильний засіб, але треба мати багато розуму, щоб користуватися ним.

Гегель

...дам я вам мову та мудрість, що не зможуть противитись чи суперечити їй всі противники ваші.

Євангеліє від Луки

Подальшу кодифікацію мовної норми вможливило вагомих корпус мовознавчих досліджень, що в 60—70 роки ХХ ст. становили собою яскраве опозиційне мовознавство. Передусім це дослідження Б. Антоненка-Давидовича *«Як ми говоримо»* (1969—1970) та низка його статей з культури мови, зокрема про місце активних дієприкметників у нашій мові; стаття І. Світличного *«Новий словник. Який він?»* (про *«Російсько-український словник»* у трьох томах, 1968 р.), де фактично виписано методологію та методику укладення перекладних словників, та стаття *«Гармонія і алгебра»* (1965) про дослідження мови Т. Шевченка. У доробкові І. Світличного, на жаль, не довершений *«Словник синонімів»*, над яким учений працював упродовж 10 років на далекому засланні. Знаковою постаттю в українській словникарській роботі і в напрацюванні нормативних засад української мови є С. Караванський — *«палкий патріот і несамовитий словесник»* [46, с. 3] та його самотні й неперевершені праці, що повертають мові справжнє обличчя: *«Секрети української мови»* (1994), *«Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я»* (2001), *«Практичний словник синонімів української мови»* (1995), *«Російсько-український словник складної лексики»* (1998) *«До зір крізь терня, або Хочу бути редактором»* (2008). Ці праці могли пробитися до нас з-за океану лише в часи незалежної України. Вони провістили новий етап у розвитку нашої мови: повернення до джерел, перегляд норми, напрацювання і кодифікація питомо українських норм.

Усіх трьох мовознавців — Б. Антоненка-Давидовича, І. Світличного та С. Караванського — об'єднала спільна доля репресованих: Б. Антоненка-Давидовича кинули до концтабору наприкінці 1933 р., де він пробув аж до смерті Й. Сталіна 1953 р.; І. Світличного вперше ув'язнено 1965 р. на 8 місяців, а вдруге — 1972 р. засуджено на 12 років неволі, з якої письменник повернувся хворий і знесилений. Тричі ув'язнювали С. Караванського: 1945 р. його засуджено на 25 років через зв'язки з Організацією Українських Націоналістів. Амністували 1960 р., за 5 років його знову примусили досиджувати 8 років. Після звільнення 1979 року він емігрував до США, де створив свої унікальні мовознавчі праці, що сьогодні живлять нас духом мовної правди. Заратустра говорив: *«Людина Правди величніша від сонця. Людина брехні прямує до сатани. Нічого в світі немає огиднішого, як брехня»* [49, с. 53].

Новий період повернення до джерел, напрацювання й узаконення питомо українських норм творять теперішні «асенізатори» радянської мови — мовознавці, що зосереджені у двох основних центрах формування культури мови: київському та львівському, хоч першою ластівкою культури мовлення у новітній час стала праця чернівецької дослідниці Н. Бабиш «*Основи культури мовлення*» (1990). Основні здобутки київського центру — це із 1967 року міжвідомчий збірник (щорічник, із 1974 року — щопіврічник) «*Питання мовної культури*», з 1970 року — «*Рідне слово*», а з 1976 року і досі «*Культура слова*», а також довідник «*Культура української мови*» (1990) (за редакцією В. Русанівського), дослідження О. Пономарева «*Культура слова. Мовностилістичні поради*» (1999), «*Культура мови на щодень*» (2002) (за редакцією С. Єрмоленко), М. Волощак «*Неправильно — правильно. Довідник з українського слововживання*» (2007), а також нещодавня рубрика «*Мовна мозаїка*» у журналі Інституту української мови НАН України «*Українська мова*» (від 2001 р.), яку провадять відомі мовознавці І. Вихованець, К. Городенська та ін. Львівський центр відомий прикладними працями О. Сербенської «*Антисуржик*» (1994) та «*Культура усного мовлення. Практикум*» (2003), «*Екологія українського слова*» (у співавторстві з М. Білоус) (2005); Д. Гринчишина, А. Капелюшного, О. Сербенської, З. Терлака «*Словник-довідник з культури української мови*» (1996, 2007) тощо. Ці праці покликані наповнити слово правдивим значенням, органічною будовою, притаманною формою і легкою сполучуваністю в текстах та усному мовленні, а відтак упровадити норму як центральне поняття культури мови у щоденну практику мовців. Без культури мови немає жодної іншої культури.

* * *

*Словам,
Як людям і книжкам, химерних зазнавати
Пригод лучається. У подиві лінгвіст
Вивчає долю їх та переміни зміст.*

М. Рильський

Історію людства можна звести до історії стосунків слів та мислення. Усяка переломна епоха супроводжується кризою мови: зненацька втрачається віра в дієвість слів [...]. Кожне суспільство переживало кризу переосмислення значень певних слів. Часто не усвідомлюють, що, як і кожне творіння людських рук, імперії та держави створено зі слів: це словесні факти. У XIII книзі «Анналів» Цу Лу питає Конфуція: «Якщо Повелитель покличе тебе керувати країною, з чого почнеш?» Учитель відповів: «Із реформування мови».

О. Пас

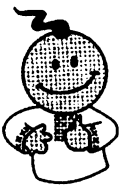
3.2. Інтерференція як засіб лексичного уподібнення

3.2.1. Інтерференція в контексті багатозначності слова

Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

І. Огієнко

Понавішували локші
Аж по вуха під наркоз.
«Нам по-руську
какось льокше!» —
Пнеться з шкіри

малорос.

Л. Танюк

Кожна мова — це окрема національна й інтелектуально-естетична картина світу, і щоб вона була і здійснювалася, мусить працювати така критична маса лексики, що відрізнятиме її від усіх інших. Професор К. Тищенко на основі даних А. Шайкевича, М. Еченіке та ін. уклав схему лексичних відстаней мов Європи. Лексична розбіжність між англійською і німецькою становить 49 %; між українською і російською — 38 % (відповідно — 62 % збігів: 44 % лексики морфемно тотожної і 18 % — морфемно подібної); між чеською і українською також — 38 %; між російською і білоруською — 36 %; між сербською і болгарською — 35 %; між еспанською та італійською — 33 %; між польською та українською, як і між французькою та італійською — 30 %; між російською і болгарською — 27 %; між чеською і польською — 26 %; між еспанською і португальською, німецькою і нідерландською — 25 %; між українською і білоруською — 16 %, як і між норвезькою і шведською та данською; між чеською і словацькою — 15 %; між болгарською і македонською — в межах 10 %; між сербською і хорватською, провансальською і каталонською, данською і норвезькою — 5 % [57, с. 266—267].

Отож, взаємопереклади між останніми парами мов іноді зводяться до фонетичної адаптації. Наш суржик (у старовину цим словом називали мішанину зерна пшениці й жита, жита і ячменю, ячменю і вівса, а також борошно з такого перемішаного зерна — тепер це українсько-російське просторіччя) відходить від будь-якої літературної норми — української чи російської — щонайменше на 10 %, а то й на чверть лексики. Суржик неможливо внормувати, неможливо скласти його граматики — він такий самий безформний, як і сутність обивательської натури. Звідси і суто плебейське — прагматичне і функціоналістичне, чи інструментальне (за М. Гайдеггером) — уявлення про мову лише як засіб комунікації [38, с. 53]. Суржик — це неповномовність. Це брак стилю. Це брак внутрішнього вертикального начала в людині. Невипадково, досліджуючи Донбас, японець Гіроакі Куромія спостеріг, що люди, які спілкуються суржи́ком, зокрема в українсько-російських прикордонних областях, не ототожнювали себе ані з росіянами, ані з українцями — вони називали себе *перевертні* або *перевертиши* [73, с. 5].

Основним механізмом запуску *суржику* у простори мови, а отже, у підсвідомість людини є явище **інтерференції** (від лат. *inter* — між і *ferens* (*ferentis*) — той, що несе, приносить), себто негативний вплив в умовах нерівноправної двомовності однієї мови на іншу — у нашому випадку російської — як мови-загарбниці, окупантки на українську — як мову-жертву і підкорену. У контексті лексичної норми інтерференція породжує *семантичні кальки* (франц. *calque*, італ. *calco* — копія, від лат. *calcare* — давити, тиснути, гнітити, топтати), себто перенесення чужомовного значення в українську фонетичну оболонку. Благодаєтним ґрунтом для *семантичних кальок* є багатозначність слова, і тим більше тоді, коли система значень слів (або семантичних полів) в інтерерованих мовах не збігається.

Наприклад, російське слово *отношение* має такі значення:

1. *к кое-чему обращение, обхождение с кем-чем-либо;*
2. *к кому-чему — касательство, связь;*
3. *мн. ч.: сношения, связи между людьми, обществами и т. п.;*
4. *канцелярская бумага* [РУС-1987—1988, т. 2, с. 396].

Зовсім не дивно, що СУМ буквально переносить ці значення слова до нашої мови:

1. *Стосунок, причетність до кого-, чого-небудь; зв'язок з кимсь, чимсь.*
2. *Взаємозв'язок між предметами, явищами (рідко людьми).*
3. *Заст. ставлення (в 1 знач.).*
4. *Діловий лист, що надсилається в установу або офіційній особі* [СУМ т. I, с. 613].

Тоді як засадниче незамулене джерело ФДМ (1927), знищене московсько-більшовицьким режимом, подає:

ОТНОШЕНИЕ (к кому, чему) — *відносини; стосунки; ставлення до кого, чого; (матем.) — відношення; (канцелярское) — завідомлення; лист.*

Таке саме трактування в Б. Антоненка-Давидовича, який наголошує на термінологічному значенні цього слова: «У математиці, а також у філософії й логіці слово *відношення* є єдиний відповідник російському науковому терміну *отношение*, наприклад: *відношення $a : b = c : a$* » [2, с. 30]. В інших значеннях слід казати:

відношення до нього — ставлення до нього;

у всіх відношеннях — всіма сторонами, з усякого (кожного) погляду, як не глянь, як не подивись, з усіх боків, усебічно, зусібіч, у всіх планах; по відношенню — стосовно, щодо, про [2, с. 30—31].

У переповненому автобусі чоловік проби- вається до виходу. Біля дверей стоїть дівчина. Чоловік:

— Дівчино, ви вихо- дите?

— Виходять тільки заміж!

— Ну, зійдете зараз?

— Сходять тільки з розуму!

— Ну добре. Ви ви- лазите?

— Вилазять, коли на- роджуються.

Уже й зупинка. Чо- ловік, напіраючи своєю масою на дівчину і ви- тискаючи її надвір, ви- бирається з автобуса:

— Ну то з днем на- родження.

Найприємніші для нас ті слова, що дають нам знання.

Аристотель

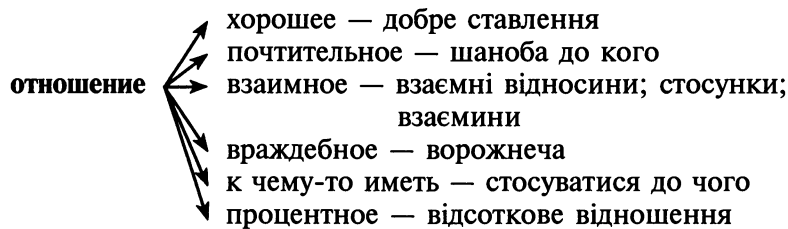
Люди схожі на слова: якщо не поставити їх на своє місце, вони втрачають своє значення.

П. Буаст

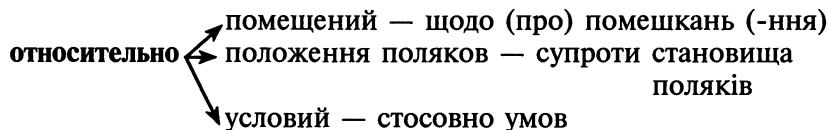
СКАНУВАННЯ
AndriyDM

У джерелах з культури мови 90-х років ХХ ст. спостерігаємо частковий відступ від визначених значень цього слова. Чи не найменший він у напрацюванні львівських учених, які впроваджують до нормативної практики слово «відношення» у другому значенні (якщо не брати до уваги цього впровадження у СУМі) як *Діловий лист: надіслати відношення* поряд із першим значенням — *Взаємозв'язок між предметами, явищами, величинами; аспект, погляд: відношення мислення до буття* [14, с. 60]. Не зрозуміло також, до чого тут «аспект, погляд». У київському джерелі зазначено, що слово «відношення» «виражає взаємозв'язки тільки між предметами, явищами тощо», а далі суцільна алогічна плутанина, в якій сам чорт ногу зломить, а не те що охочий опанувати культуру мови: «Слово *відношення* передає зміст поняття «стосунок, причетність до чого-небудь; зв'язок із чим-небудь»: Він мав відношення до цього випуску, тобто був причетний до цього випуску. Російський зворот *имеющий отношение к кому-, чему-либо* перекладається українською мовою так: який (що) стосується кого-, чого-небудь, стосовний чогось, напр. Вони мають безпосереднє відношення до цього конфлікту (з газ.)» [30, с. 20—21]. Таке враження, що приклади суперечать визначенням або визначення прикладам... Це один із наслідків гвалтування української мови семантичними кальками і піддатливість до цього навіть теперішніх законотворців мови. А можливо, це те, про що писав М. Гайдеггер: «Ніхто не здатний одним стрибком вискочити з панівного кола уявлень — і насамперед тоді, коли йдеться про вже здавна второвані шляхи дотеперішнього мислення, що пролягають у не-примітному» [12, с. 116]. Щоб справді уникнути невмотивованих кальок щодо вживання слова *відношення*, а також його твірної основи *відноситися* та похідного *відносно* — пропоную згрупувати у лексико-семантичну схему валентностей (сполучуваності) українські відповідники з невисохлого і прозорого джерела ФДМ, а також з порад видатного українського мовознавця В. Сімовича:

относится ↗ хорошо — ставитися добре
↗ пренебрежительно — нехтувати кого, що
↗ легкомысленно — легковажити
↗ враждебно — ворогувати, вороже ставитися
↗ как к людям — вас за людей мають

В. Сімович розкриває нам джерело походження російського «относительно»: воно взято живцем із німецького *betreffend in betref* [53, с. 22]. І тим очевидніше в українській не робити подвійного калькування.

Ці приклади з порівнюваних мов засвідчили не лише незбіжність у системі значень слів, але й низку різних українських відповідників до одного, але багатозначного і високовалентного (здатного до сполучення з різними словами), скалькованого з німецької, російського *отношение* та його спільнокоренових. Зрештою, аксіоматичним має бути для філолога перекладацький принцип, який сформулював знавець багатьох мов М. Рильський: «...зовсім не доконечне, щоб кожному слову даної мови відповідало того самого обсягу слово іншої мови. Словник однієї мови ніколи не покривається цілковито словником іншої — і не треба [вид. — І. Ф.]» [47, т. 16, с. 199—200].

Пропоную ще кілька лексико-семантичних схем валентностей, щоб проілюструвати цю поширену модель невідповідності значень, а отже, — відмінності мисленневих процесів кожного народу. Різність називання — це насправді відмінність ознак, покладених в основу номінації. Одна з них — це розмежування значень слів «правильний» («пра-

Нема просто слова. Воно або прокляття, або привітання, або кра-са, або бруд, або квіт-ка, або брехня, або прав-да, або світло, або тем-рява.

Р. Гамзатов

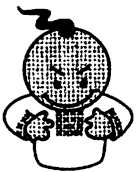
Важко визначити, де зароджується зло — у словах чи у предме-тах, — проте коли сло-ва роз'їдає іржа та їхній смисл стає при-близним, наші вчинки також втрачають сенс. Предмети підтримую-ться власним наймену-ванням і навпаки.

О. Пас

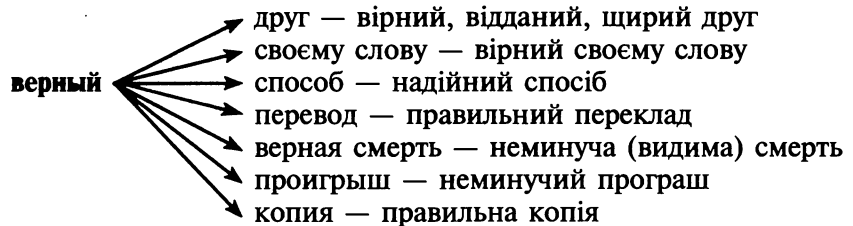
Не використовуючи
сповна своєї мови, тої
національної перетво-
рювальної машини, ці-
лий народ слабіє і пово-
лі дегенерується у всіх ді-
лянках життя.

К. Чехович

І темрява клубочється
зимово,
І душі нам просотує
сльота.
Горнись до мене,
мовенятко, мово,
Неторкана,
гвалтована, свята.
М. Фішбейн

вильно») і «вірний» («вірно»). Під впливом російської мови активізував-
ся прислівник і прикметник *вірно* у невласливому значенні «*правиль-
но*». Щоб уникнути такої інтерференції, звернімо увагу на лексико-се-
мантичну схему валентностей російського *верный* та його українські
відповідники.

Зазвичай виникають проблеми з розумінням значення слова «*за-
йматися*», що насправді яскраво промовляє до нас із вірша Е. Мала-
нюка «*Шевченко*»:

Не поет — бо це ж до болю мало,
Не трибун — бо це лиш рупор мас,
І вже менш за все — «Кобзар Тарас»
Він, ким зайнялось і запалало

або

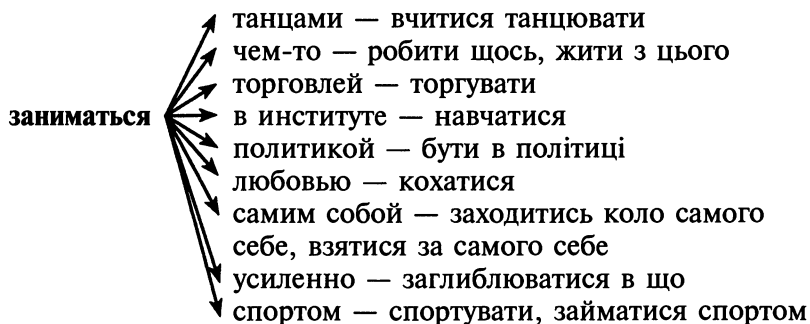
«От з цього часу починає більш розвиднюватися, більш займатися на
світ, починає дніти в горопашному життю генія українського слова»
[27, с. 77].

Значення «загорятися» підтверджене низкою його похідників: *зай-
мистий, займистість, легкозаймистий, незаймистий*. Марно зазирати
з цього приводу до СУМу, бо це той випадок, коли словник гортай,
а свій розум май, позаяк він радше передає російські значення цього
начебто слова-омоніма:

«І. 1. *Робити, здійснювати що-небудь* (із промовистим прикладом
цитати з Леніна: *В Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою проле-
тарської соціалістичної держави*). 2. *Придїляти увагу комусь, чомусь,
виявляти інтерес до кого-, чого-небудь*. II. 1. *Починати горіти, спа-
лахувати полум'ям; загорятися*. 2. *Починати світитися, сяяти*. 3. *пер-
ен. Червоніти, вкриватися рум'янцем, спалахувати від збудження, хви-
лювання, ніяковості*. 4. *перен. Ставати дуже збудженим, раптово
пройматися якимсь почуттям*» [СУМ III, с. 134—135].

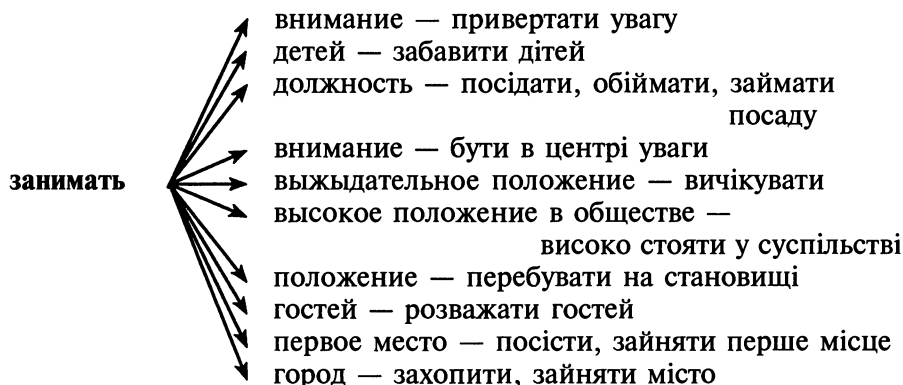
Якщо друге омонімне значення не викликає жодного сумніву, то перше зовсім не українське, а перенесене з російської. Ще свого часу з приводу цього бив у дзвони невгамовний Б. Антоненко-Давидович: «Відповідно до російського дієслова *заниматься* в нас часто кажуть *займатися*, вельми поширюючи значеннєвий масштаб цього слова й витискаючи ним здавна відомі українські вислови» [2, с. 110].

Здавна відомі українські вислови, базуючись на працях С. Караванського, Б. Антоненка-Давидовича, С. Головашука, М. Білоус і О. Сербенської, ФДМ тощо, систематизуємо у схемі [К РУССЛ, с. 153; 2, с. 110; ГРУССС, с. 181; 8, с. 35; ФДМ, с. 96—97]:

я занят — я працюю, нема коли, мені ніколи

Споріднене з цим словом *занимать*, яке теж має у нашій мові вужчий спектр значень, але натомість свої відповідники.

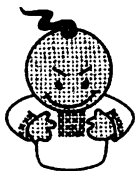
Гарна мова надає пристойної форми навіть дурним думкам.

В. Швобель

Якби совість справді гризла, то вулицями до-сить часто ходили б скелети.

Кожний народ доти народ, доки володіє власною мовою, і в цьому — його культурна суверенність. І тільки-но з тих чи тих причин він втрачає можливість вживати й культивувати свою мову, він перестає бути тим, ким він був і мусить бути.

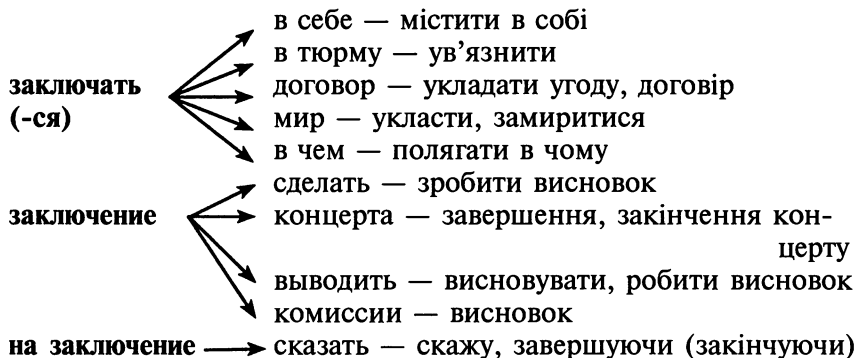
Ч. Айтматов

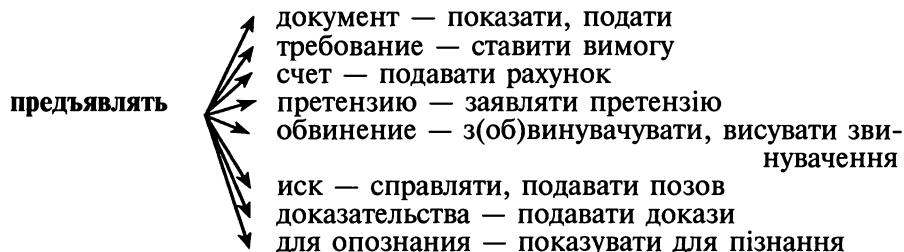
На москалів не зважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх — народ і слово, і у нас — народ і слово...

Т. Шевченко

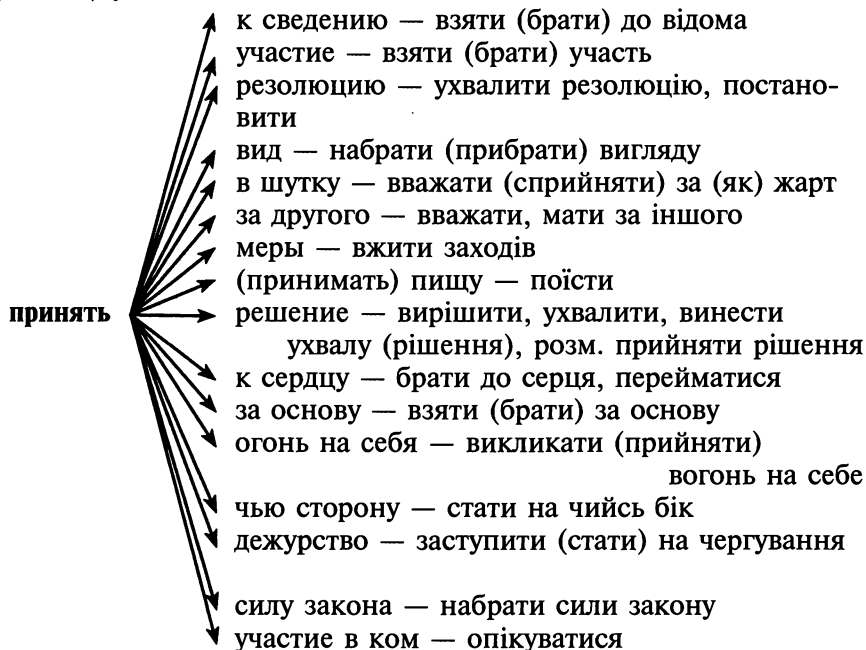
Відрядно, що СУМ не подає часто калькованого дієслова «заключа-ти», однак про асистемність підходів до укладення його реєстру свідчить поміщене *заключний* у значенні «Який завершує що-небудь; останній, завершальний» [СУМ III, с. 150], тоді як у ФДМ — лише «остаточний; кінцевий» [с. 95]. На жаль, промовиста калька перекочувала до нещодавнього «Словника» С. Головашука, де *заключне і засідання, слово, дебати, акорд, баланс* [Г РУССС, с. 177], що применшує надійність кодифікаційної ролі цього вагомого видання.

Виразним церковнослов'янізмом російської мови є дієслово *предъявить* і його похідники *предъявитель*, *предъявление*, які, відповідно до неасимільованих джерел, мали у нашій мові відповідники *показувати, подавати; показувач, показувачка; власник, власниця; показування, показання, виставлення, виставлювання* [ФДМ, с. 176; РУС-1918, с. 352]. Однак СУМ фіксує цю кальку у двох значеннях: 1. *Показувати якийсь документ (звичайно на підтвердження чого-небудь)*. 2. *Заявляти претензії, ставити які-небудь вимоги стосовно когось, чогось* [СУМ VII, с. 531—532]. Пропоную схему лексико-семантичної валентності скалькованого дієслова *предъявити* та його українських відповідників.

Маємо такі слова, що наче перебирають на себе найбільше роботи. Цікаво, що таким роботящим і спільним принаймні для української, англійської, німецької та російської мов виявилось слово *приймати*. Англійське *to take* лише у безприйменниковому вживанні має 51 значення, серед яких *брати, захоплювати, привласнювати, користуватися, розуміти, записувати, діяти, містити* тощо, натомість українське *приймати*, за СУМом, має 18 значень. Б. Антоненко-Давидович зазначає, що слово *приймати* є слухним там, де воно має значення «*одержувати, перебирати*» («*Месники дужі приймуть мою зброю*» — Леся Українка), «*брати*» («*Ну, нема часу балакати, — приймай гроші*» — Словник Б. Грінченка), «*зачислювати до установи, закладу, організації*» («*Приймали там мене в селі до комсомольських лав*» — М. Нагнибіда), «*давати комусь притулок, пригощати*» («*Прийняв його Бородай на зиму за харч та одержу*» — Панас Мирний), «*уважати за когось*» («*То ви мене приймаєте за вітрогонку?*» — І. Нечуй-Левицький), «*забирати*» («*Лаврін прийняв драбину*» — І. Нечуй-Левицький) [2, с. 127]. З огляду на останні джерела культури мови, подаємо це слово (не претендуючи на вичерпність) у такій лексико-семантичній схемі валентностей:

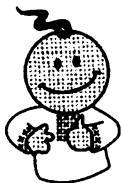

Горить стріха — 101,
потрібна стріха — 102,
іде стріха — 103.

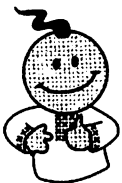

Людина вища за тварину здатністю до мови, але нижча за неї, коли негідно поводить-ся з мовою.

Сааді

Верховна Рада прийняла (ухвалила) новий гімн (славень). У законі зазначено, що той, хто не буде під цей гімн вставати, буде під нього сидіти...

Потішив

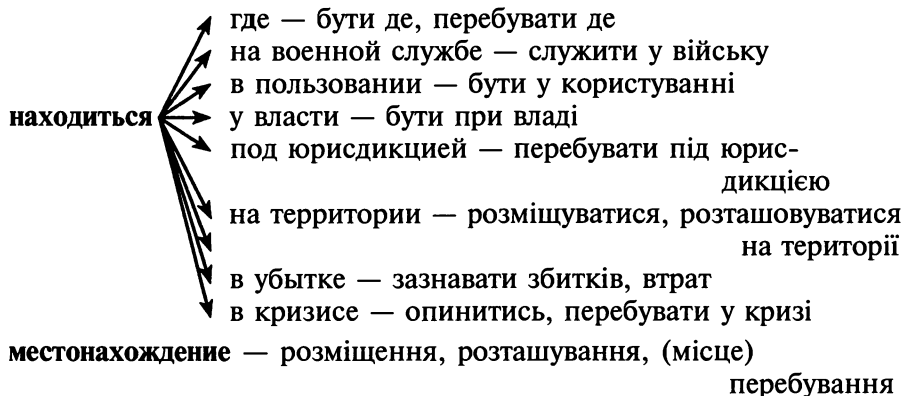
Одна боязлива курортниця, їдучи човном через річку, питає перевізника:

— Скажіть, будьте ласкаві, чи траплялися такі випадки, щоб тут хтось пропав, утопився?

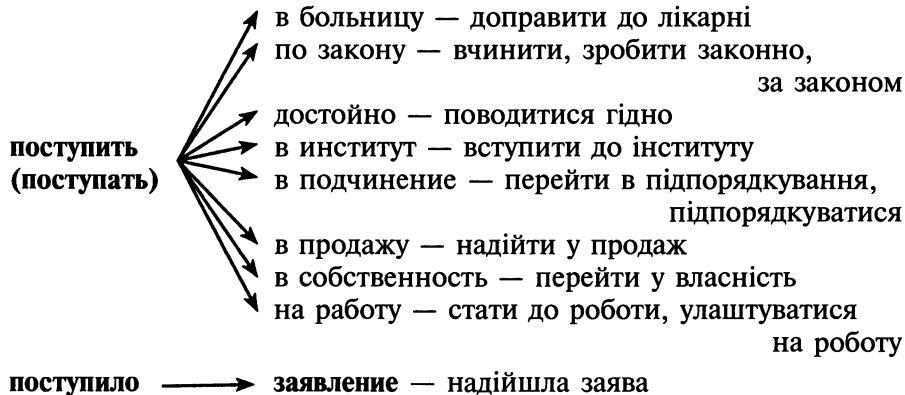
— Ні! У нас ніхто не пропадав. Якщо й утопиться, то ми, хоч на другий день, а все одно його знайдемо.

Багатозначним у російській мові є слово *находиться*, що стало підставою для виникнення у нашій мові незугарної начебто фонетично пристосованої кальки *знаходиться*. Як розпачливо завважив І. Вихованець, «*Стонадцять разів щоднини радіо- й телепередачі затуркують нас висловами на кшталт «Господарство фермера знаходиться неподалік озера», «Будинок знаходиться на пагорбі» [...]*. Таке надуживання словом *знаходиться* наслідуює значеннєві спроможності російського *находиться*. І веде до порушення наших літературних норм. Адже в українській мові дієслово *знаходиться* не вживане у значенні «*бути, перебувати, міститися де-небудь; перебувати в якому-небудь стані*» [10, с. 103]. Гадаю, що ця калька так пандемійно поширилася нашою мовою не без впливу присутності цього слова у СУМі під третім значенням із позначкою *тільки недок., розм.* **Бути, перебувати, міститися де-небудь** та ще й із прикладами з творів І. Нечуя-Левицького, В. Собка, Ірини Вільде, наукового тексту, що вкотре засвідчує — мова письменника не завжди зразок норми, тим більше сучасної [СУМ III, с. 648]. Натомість це дієслово слід уживати за потреби щось шукати: «*Як ножем пробито, то знайдуться ліки, а як закохання — пропала навіки*» (П. Чубинський).

Має це слово і значення «*народитися*» — «*Саме напровесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко*» «*бути в наявності; виявлятися*» — «*...от пани в нас такі знаходяться!*» і для висловлення іронії чи зневажливого ставлення до когось — «*Дивись, знайшовся учитель!*» [СУМ III, с. 648; 2, с. 114]. Отож, ця система значень цілком відмінна від значень російського слова.

Цілком відмінну систему лексико-семантичної валентності має слово *поступити* (*поступати*) у зіставлюваних джерелах ФДМ (1927) і СУМІ (1976). Останнє джерело, крім нормативних значень «ступати» («Ми поступили так, щоб тіні [нашої] з-за берези не було видно» — О. Барвінський), «досягати вищого ступеня, рівня в процесі розвитку» («Поступає світ, нема що казати, тільки не все до доброго» — І. Франко), «те саме, що поступатися» («На чуже очей не поривай. Своє поступи, а чужого не займай» — О. Барвінський), подає також неприйнятні як норму значення з позначкою *розм., рідко*: «влаштовуватися на роботу, ставати членом якоїсь організації, товариства і т. ін.; вступати до складу кого-, чого-небудь»; «діяти певним чином; чинити», «те саме, що надходить» [VII, с. 383—384]. Про їхню неприйнятність свідчить не лише ФДМ, але і РУС-1987—1988 як доопрацьоване перевидання «Словника» 1948 року. РУС-1987—1988 подає переклад російського *поступать, поступить* лише в трьох значеннях: «робити, чинити, поводитися», «вступати», «надходити» [II, с. 777—778]. Із сучасних джерел культури мовлення нормативні значення актуалізовано у працях Н. Бабиц, О. Сербенської та М. Білоус, І. Головащука [4, с. 75; 8, с. 65; Г РУССС, с. 430—431].

Швейцарський мовознавець Ф. де Сосюр зазначив, що роль будь-якого слова визначається його оточенням. Слова — наче люди: вони сповна виявляють себе в стосунках з довкіллям. Тому логічно й розумно добирати відповідного середовища і для себе, і для слів. Це, очевидно, станеться тоді, коли постколоніальне і постгеноцидне

Дзвонить телефон:

— Пробачте, а Катюшу можна?

— «Катюшу»? Так, будь ласка: «Розквітали яблуні і груші, поливли тумани над рікою...»

Розмова на летовищі:

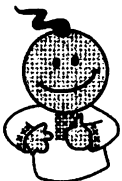
— Як таке могло статися? Ви ж повинні відповідати за багаж, який вам довірили?

— То я вам і відповідаю: ваша валіза загубилася.

У кожного слова своя орбіта і свої сусіди в системі того чи того сузір'я. Завдяки тому й досягається гармонія у мові, де закони, себто синтаксис і граматики, не нав'язані слову, а самим словом зумовлені. Якщо ж слово випадає зі своєї орбіти і переміщується з одного сузір'я в інше — виникає хаос. Хаос мислення, деформація психіки.

П. Мовчан

Бувальщина

Батько купив п'ятирічній дитині великого ведмедика. Дитя захоплено його розглядало і виявило під лапкою етикетку з написом: «МИША». Приголомшене відкриттям, воно побігло питатися в батька, чому великого ведмедика названо мишею...

українське суспільство не житиме роздвоєною підсвідомістю як першопричиною мовної недуги — *шизопсихоглосії* (з грец. *schizó* — «розсікаю», *psyche* — «душа», *glósa* — «мова» — термін норвезького мовознавця Е. Гавгена — автора двотомового дослідження «*Норвезька мова в Америці. Вивчення двомовної поведінки*», 1953), себто співіснування у підсвідомості двомовця (білінгва) двох паралельних картин дійсності та наслідків їхнього злиття. Пропоную вжиті слова у невластивому значенні під впливом багатозначності їхніх російських відповідників.

Встречаться

Зустрілися з наступним — *натрапили на таке, але зустрінуться наступного разу.*

Зустрілися з пропозицією міністерства — *ознайомилися, натрапили на пропозицію міністерства, а зустрілися з другом.*

Следующий

Підтримати наступний запит — *підтримати такий запит, але наступного разу.*

Привернути увагу до наступного — *привернути увагу до такого, а зупинка наступна.*

Считать

Комісія порахувала за необхідне — *комісія вважала, мала за необхідне, але порахувала видатки і прибутки.*

Аптека рахувалася базовою — *аптека була, аптеку мали за базову, але не рахується вже на рахівниці.*

Дело

Справа в тому — *річ у тому (тім), але будинок праворуч або справа.*

Положение

Опинитись у критичному стані — *опинитись у критичному становищі, а стан у дівчини тонкий, стан хворого обнадійливий.*

Така ерозія мови, як зазначає американський мовознавець Дж. Едвардс у своїй монографії «*Мова, суспільство та ідентичність*» (1988), неодмінно призводить до ерозії ідентичності носіїв. Отож, слова зі своїми значеннями — наче люди з власними думками. Позичені і спотворені думки — як позичені речі та зіпсуті дні життя. Хто б цього хотів? І кому потрібна чужа ідентичність?

3.2.2. Межимовна омонімія в інтерферентному аспекті

Межимовні омоніми — це слова різних мов, що збігаються або в основному збігаються (з огляду на фонетико-морфологічні та словотворчі особливості) за звучанням (формою), але відрізняються значенням. Наприклад, російське слово *пытать* колись мало таке саме значення, як українське слово *питати*, тобто «розпитувати». Але з поширенням у Росії практики жорстоких допитів воно набуло значення «катувати» [29, с. 9]. Так слово засвідчило провідну ознаку деспотичного російського суспільства — навіть більше: межимовні омоніми — яскраві ознаки самотності кожної мови. Зокрема, М. Грушевський та А. Кримський використовували їх як свідчення окремішності української мови на противагу до тверджень московських шовіністів, що вважали її «наречієм велікава і магучева»: українське *дурно* — «даремно, марно», російське *дурно* — «плохо, скверно, безнравственно», українське *шар* — «верства, поклад», російське *шар* — «куля» [К СРУМО, с. 390—391]. Попри таку надважливу ідентифікаційну ознаку, саме незнання межимовної омонімії створює кумедні і навіть трагікумедні ситуації, одну з яких описав В. Стус:

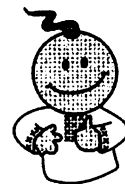
*«Пам'ятаю, як мене «опікали» працівники, які ніколи не розмовляли українською мовою, а пробували мене повчати. Пам'ятаю такий випадок. Помер хтось із співробітників обкому. Помер несподівано, як кажуть наглою смертю. Я спробував так і написати: нагло помер, помер наглою смертю [вид. — І. Ф.]. Мені заперечили. Я наполягав. Тоді мені сказали: завтра буде догана редакторові І. Доманову і нам обом. «Разве так неуважительно можно говорить об умершем?» [55, с. 273—274]. Додамо, що слово *наглий*, крім *раптовий*, *несподіваний*, *непередбачений*, є також синонімом до *невідкладний*, *негайний*, *терміновий*, *нагальний*. Це значення прочитаємо з заголовка львівської газети у 30-ті роки ХХ ст. «Наглий суд».*

Нерозрізнення значень межимовних омонімів призводить до виникнення семантичних калёк — вживання у рідномовній фонетично-морфологічній і словотворчій оболонці чужого значення, на зразок *іти до книжного магазину* замість *іти до книгарні* (книжкового магазину), але *знатися на книжному стилі*, а отже, і порушення законів сполучуваності слів. У житті це провокує ще складніші ситуації, які блискуче описав в оповіданні «Дзвоник» Б. Грінченко. Йдеться про

Даремно готуватись тим до бою, хто рабство виправдовує добою.

І. Драч

Вірменин каже грузинів:

— Рускій язык багаче, чем українській.

— Чем?

— Чем українській!

Вставай і йди.

Співай, ори,

Малюй

І ший —

*І материнська мова чує,
Хто до неї не глухий.*

Д. Чередниченко

*Якщо людина не знає
мови народу, на землі
якого проживає, то во-
на є або гостем, або
окупантом, або не має
розуму.*

Ш. Бернар

українську дівчинку Наталю, яка в школі «ніяк не могла звикнути до панської мови. [...] їй велено вчитися **«прилежно»**, а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, навчаючись, треба **лежати**, коли їй краще сидіти». Уже навчившись читати, вона переказала **«Усердно занялся делом»** як **«У середу занявся дом»**, а вчителька, глузуючи, додала: **«І сгорел?»**. **«...думала вона, що «орать» — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати; або от учора: вона думала, що «рожа» — то квітка така, а їй кажуть, що це — пика... Може, й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї замирала, переставала жити, працювати»** [15, с. 393—394]. Наслідки **«замирання»** своєї думки сьогодні спостерігаємо повсюдно, і трагедія суспільства — у невмінні це бачити й усвідомити. Хоч мова про це кричить!!!

Неправильно

Правильно

Висказати думку — **висловити** думку, а висказати всю правду у вічі.

Відказати у послугі — **відмовити** у послугі, а **відказати** на запитання.

Включити режим голосування — **увімкнути режим** голосування, але **включити (вписати)** до списку.

Доказати свою правоту — **довести** свою правоту (рацію) і когось додому, але **доказати** казку.

Добитися результатів — **домогтися (досягти)** результатів (вислідів), а **добитися** до крові.

Податок на добавлену вартість — **податок на додану вартість**, але **додана вода**.

Добавити до статті — **додати до статті**, а **додати і добавити** до миски.

Заказати номери в готелі — **замовити номери в готелі**, а **заказати (заборонити)** там жити.

Заставити це зробити — **змусити (примусити)** це зробити, а **заставити хату меблями і річ у ломбарді**.

Кінець кінців — **врешті-решт, зрештою**, кінець кінцем, а **кінців** таки не знайшли.

У вашому лиці хочемо подякувати — у вашій особі хочемо подякувати, а **лице** у вас красиве.

Його лишили прав — **його позбавили прав**, а він **лишив права** в машині.

Шість років назад — **шість років тому**, а **назад років** не повернути.

Проблема надоїла — проблема набридла (остогидла, осточортіла), а **надоїти** в корови молока треба.

Це нанесло удару — це завдало удару, але **нанесло** вітром сміття.

Ініціативи направлені — ініціативи скеровано, але **направлено** крісло.

Депутат настоює — депутат наполягає, але **настоює** вдома вишнівку.

Питання у доповіді не відбито — питання у доповіді не відображено, а **відбито** м'яча чи печінки.

Якщо не змінює пам'ять — якщо не зраджує пам'ять, а не змінює він своїх звичок.

Носять рекомендаційний характер — мають рекомендаційний характер, але **носять** одяг.

Виконано бюджет у повному об'ємі — виконано бюджет у повному обсягові, але **об'єм** посудини.

Підняти питання — порушити питання, але **підняти** (збільшити) ціни.

Погашені відсотки — сплатити (виплатити) відсотки, а **погасити** (загасити) пожежу.

Поставити питання — порушити питання, але **поставити** щось на стіл.

Привести у відповідність — привести друзів, але зробити відповідним (достосувати).

Пристаупити до порядку денного — розпочати порядок денний, а **приступити** близько до когось.

Пройшло більше місяця — минуло понад місяць, а **пройшла** повз люди-на більша, ніж я.

На порядок дешевше — значно дешевше, а **порядок** (лад) у хаті.

Проходило засідання — відбувалося засідання, а **проходили** люди.

Президент був зі своєю свитою — президент був зі своїм почтом (н. в. по́чет), але у старовинній свиті.

У тому числі — серед них, а **в тому числі** є помилка.

Складають більше 20 % — становлять понад 20 %, а **складають** більше речей у шафі; лист, подяку.

Терпіти лихо на воді — **азнати** лиха на воді, а **терпіти** біль.

Із політичної точки зору — із політичного погляду, а **точка** геометрична, больова.

Називати по фамілії — називати на прізвище, а **фамілія** (родина) живе багато.

Мова перемагає своїх суперників не завдяки якимось внутрішнім якостям, а тому, що її носії є войовничіші, фанатичніші, культурніші, заповзятливіші.

А. Мартіне

Мова як подих і голос краю переживе всі партії та ідеології, а деякі слова мови, передусім ті, що старші за неї, переживуть саму мову.

В. Радчук

Яких бід у світі не буває. А в Україні «рускоязычників» душать. Із-за кожного рогу ви-скакує гайдамака з шаблюкою:

— Кажи паляниця!

— Па...па...

— Ах, ти ще й батька папою називаєш. Відсічу язика разом із головою.

Є. Дудар

Бувальщина

Якось приїхав до Львова підприємливий француз започаткувати свою справу. Їдучи нашим ліфтом, прочитав: «Вантажопідйомність ліфта 5 чоловік». Знаючи добре українську мову, здивовано перепитав: «А хіба жінки ліфтом не їздять?».

Багато чоловік — багато осіб, людей, а чоловік одружений і щасливий.

Являтися знавцями своєї справи — ми (є) знавці своєї справи, а являємось у снах.

На превеликий жаль, у теперішньому мовленні плутанина міжмовних омонімів (розумій сплутування двох картин світу) не викликає не тільки сміху, але, що найгірше, маємо повне взаєморозуміння між мовцями, на зразок *дурно себе почувати* (замість *погано*), *смутно згадувати* (замість *нечітко, слабо, туманно, ледь-ледь*), *їсти обід з трьох блюд* (замість *страв*), *засідати безплідно у парламенті цілу неділю* (замість *тиждень*), *мішати працювати* (замість *заважати*). Непорозуміння виникають натомість у парадоксальних ситуаціях.

Парадоксальність ще й у тому, що «провокаційна близькість» між слов'янськими мовами нараховує лише 20 % тотожних за значенням слів. Вважають, що таких українсько-російських омонімних пар (чи міжмовних аналогізмів) є понад дві з половиною тисячі. Частину з них фіксує згаданий словник М. Кочергана. У перекладацькій практиці та в культурі мовлення такі словники надважливі: французько-англійський М. Кеслера і Ж. Дерокіньї, еспансько-французький Л. Дюпона, німецько-французький М. Рейнхеймера, російсько-польський Я. Козелевського, російсько-чеський Й. Волчка та ін. [К СРУМО, с. 392]. Очевидно, що прийшов час і для українських словників такого плану, тим більше, що матеріялу для цього предостатньо [5, с. 7].

Приклади українсько-польських омонімів

Польське слово	Українське значення	Українське слово	Польське значення
duma	жанр літератури, думка	дума	гордість, пиха
oskoma	больові відчуття на зубах від кислого	оскома	охота, бажання
warzywo	варіння, страва	вариво	овоч
kant	облямівка; ребро, пруг дошки	кант	шахрайство
charakterny	притаманний, властивий	характерний	відважний, рішучий

Польське слово	Українське значення	Українське слово	Польське значення
groszowy	стосовний до грошей	грошовий	копієчний, дешевий
dzierzawa	країна	державна	оренда землі
grzywna	жіноча прикраса	гривна	штраф
bajda	гуляка; вайлувата жінка; шмат хліба	байда	вигадка, нісенітниця
sielanka	жінка, що мешкає у селі	селянка	легке, безтурботне життя, ідилія
pensja	платня пенсіонера	пенсія	оплата взагалі, платня
pogrzeb	льох	погріб	похорон

Язикова мова

— Потрібні дошки для підлоги.

— Не понимаю... Это на пол, что ли?

— Так.

— Ну, так би і сказали! А то: подлог, подлог. Я испугался даже. Наслушаешься тут раз-наво...

Приклади українсько-чеських омонімів

Чеське слово	Українське значення	Українське слово	Чеське значення
chytry	підступний, лукавий	хитрий	розумний, дотепний
car	володар країни	цар	ганчірка
čichati	зі звуком видихати повітря	чхати	нюхати
dělo	справа	діло	гармата
dobrodruh	товариш	добрий друг	авантюрник
huba	краї рота	губа	рот
socha	жердина з підпорою; знаряддя орати	соха	статуя
palička	зменшене до палиця	паличка	молоток, голівка
holka	металевий тонкий засіб шити	голка	дівчина
biograf	життєписець	біограф	кінематограф
buchta	невелика глибока затока; складена кругом линва; трос	бухта	булочка
čerstvi	несвіжий	черствий	свіжий

До солдатів

Мотайте все це собі на вуса! У кого немає вусів, тоді мотайте на вуха. Виростуть вуса — перемотаете.

Іван та Микола по-
ходжають Мюнхеном.
Іван каже:

— Миколо, а ти
наєш, що всі німці ро-
зуміють нашу мову!

— Та не вірю!

— Закладімося на пи-
во.

— Згода.

Підходять до першого
зустрічного.

Іван:

— Гей ти, німцю, по-
цілуй мене в зад!

Німець перепитує:

— WAS?

Іван:

— Так, і мого друга
пакож.

Характерні омонімні пари і з іншими мовами: укр. *сад* і серб. *сад* «зараз»; укр. *домовина* «труна», хорв. *domovina* «батьківщина»; укр. *вред-нота*, хорв. *vrednota* «надбання»; укр. *булка*, болг. *булка* «молода, наречена»; укр. *смен*, англ. *step* «крок»; укр. *стїл*, англ. *steel* «сталь»; укр. *артист*, франц. *artiste* «художник»; укр. *академік*, нім. *Akademiker* «людина з вищою освітою»; укр. *я*, нім. *Ya* «так» тощо. Своєрідність цієї омонімії в тому, що вона не викликає інтерферентних помилок, і не тільки тому, що серед названих мов є віддалені за походжен-ням.

Жодна з зазначених вище мов не панує в українському інформаційному просторі, хіба — російська. Це свідчить про постколоніальну модель розвитку держави, що не зуміла звільнитися від культурно-інформаційної окупації, а отже, про подальшу загрозу інтерфе-рентних процесів у мові, деякі з яких (аби уникнути) пропоную в таблиці.

Приклади українсько-російських інтерферентних омонімів

Українське слово	Російське значення	Російське слово	Українське значення
1	2	3	4
адрес	місце проживання	адрес	вітальня листівка
закалятися	загартуватися	закалятися	забруднитися
чинний	поважний	чинный	дійовий
богатир	герой билин	богатырь	багач
баня	купол	баня	лазня
мешкати	проживати	мешкать	забаритися
воєнний	стосовний до війська	военный	стосовний до війни
задача	будь-що, що потребує виконання	задача	математичне, фізичне завдання
гадати	ворожити, сподіватися, припускати	гадать	думати, міркувати, мріяти
заказ	замовлення	заказ	заборона
наказати	приказати	наказать	покарати
державний	стосовний до держави	державный	величний, могутній, сильний

Завершення табл.

1	2	3	4
калитка	гаманець	калитка	хвіртка
губити	занапастити	губить	загубити, втратити
злодій	вор	злодей	лиходій
путати	одягати пута	путать	плутати
лишитися	залишитися	лишиться	позбутися

Воюють 1918 року українці з росіянами. Надійшла свята вечеря. Українці припиняють стрілянину, сідають до святої вечері. А в москалів запаморочення від приготованих страв. От один із них каже: «Пойді к нім. Попросі что-то поєсть, но не забудь сказать по-іхне-му: «Христос народи́д-ся».

Поплівся голодний москаль до українсько-го штабу та й каже: «Христос народився». А у відповідь: «Славіте його». А він у ноги. Прибігає до своїх і пере-страшено каже: «Со-біраємся. Уходім. Бис-тро. Оні сказали: «Сла-віте его».

Чому однакове таке водночас різне? Почасти тому, що кожне слово кожної мови виростає з власного кореня, а відтак вростає у спорідне-не, національне словесне оточення, набуває свого ланцюга асоціатив-но-мотиваційних зв'язків — і тоді народжуються правдиві тексти і своя мова — «оселя буття». Г. Вайнрих зауважив, що перекладені слова завжди брешуть, але перекладені тексти — ніколи, хіба що переклад кепський. Отже, межимовні омоніми — це однакові ключі, що відми-кають зовсім різну дійсність. І коли чийсь «язи(ы)к запльовує нам мову» (Б. Стельмах) — розумій саме життя, — то ти не тримаєш ключа від власного дому... Ти за межами мови своєї, і до чужої не прибився.

3.2.3. Паронімія в інтерферентному аспекті

Пароніми (з франц. *parole* — «слово» і грец. *опута* — «ім'я») — слова досить близькі за будовою і звучанням, але різні за значенням. Найчас-тіше вони відрізняються лише суфіксом, префіксом, закінченням. Інтер-ферентна паронімія охопила низку українських паронімних пар. Це зумовлено наявністю у російській мові тотожних або приблизно одна-кових слів за звучанням, але відмінних за значенням або ж наявністю у російській мові одного багатозначного слова і натомість кількох з різними значеннями в українській мові.

Відпуск — відпустка

За приклад цього слугує паронімна пара слів *відпуск* — *відпустка*. Слово *відпуск* інтерферентно асоціюється з російським «отпуск», і навіть більше — СУМ містить, хоч і з позначкою рідко, це слово у значенні «відпустка» (що аж ніяк не є нормою), крім ще двох значень: «дія за значенням відпускати: відпуск товарів; термічна обробка сталі» [СУМ, I, с. 625]. Відома суперечка з приводу доречності цього слова у зна-

Ліза Мейтнер — перша в Німеччині жінка-фізик — змогла одержати вчений ступінь на початку 20-х років. Назва її дисертації «Проблеми космічної фізики» якомусь журналістові здалась неможливою, і в газеті було надруковано «Проблеми косметичної фізики».

Із записів
І. Долі-Попова

Говорю себе:
товариш москаль,
на Україну
штуку не скаль.
Разучите
эту мову
на знаменах —
лексиконах
алых, —
эта мова
величава і проста:
«Чуєш, сурми
загнали,
час розплати
настав...»
В. Маяковський

ченні «дія за значенням відпускати: відпуск товарів» між Б. Антоненком-Давидовичем і М. Пилинським. Письменник і мовознавець Б. Антоненко-Давидович, спираючись на народне мовлення, підкреслював, що народ наш ніколи не казав: «Мені в крамниці відпустили чоботи, — а писали, казали й казатимуть, — продали чоботи». Тому в такому контексті правильно вживати слова *продаж*. Б. Антоненко-Давидович допускав уживання слова *відпуск* (хоч і «канцелярсько-неоковирного») лише в офіційно-діловому стилі, економічній та технічній термінології: *відпуск (продаж) товару, відпускні ціни* [2, с. 199].

Хресний — хрещений

Інтерферентні процеси спостерігаємо в паронімній парі *хресний — хрещений*, з якої під впливом російського «крестный» (*крестный отец*) витіснено українське *хрещений* (батько) і натомість хибно розширено значення слова *хресний*, що насправді в нашій мові має лише одне значення «страдницький»: *хресна дорога*. Отже, *батько хрещений*, а *дорога хресна*, тобто «стосовна до хреста» [СУМ XI, с. 139]. Звідси логічні похідники: *хрестатий, хрестець, хрестик* тощо. *Хрещений* — це дієприкметник минулого часу до *хрестити*, тоді як *хрещений* — це той, «який був підданий обряду хрещення, який прийняв християнство»; «стосовний до обряду хрещення, пов'язаний з хрещенням» [СУМ XI, с. 143], звідки похідники: *хрещення, хрещенський мороз, Водохреще, хрещена дочка (хрещениця), хрещений батько, хрещений син (хрещеник)*.

Духовний — духовий

Під російським впливом фактично зруйновано українську паронімну пару слів *духовний — духовий*. *Духовний* стосувався тільки церковно-релігійного життя, а *духовий* — світського: найвищих вартостей духу — філософії, культури, мистецтва, внутрішнього морального світу людини. Про це свідчить увесь пласт української літератури XIX ст., зокрема монографія О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (т. I, 1898 р., т. II, 1901 р.), де автор понад 40 разів уживає слово *духовий* і не більше як 10 разів — *духовний*:

«Така-то велика, така міцна сила рідного слова! Воно, наче горячим духом огню, розтоплює, немов віск той, навіть заскориніле серце; чистим мотилем обмиває на душі бруд антинаціональний і попсований організм *духовий* лагодить і гоїть, а на *духові* і моральні виразки впливає незримою ціркою цілющого бальзаму животворного! О велика-превелика вага і міць рідного слова!»

або:

«Помилявся Тарас, сподіваючись, що призвичаїться жити, нічого не читаючи: як без хліба, без їжі матеріальної, так і без корму *духовного* не можна жити людині освіченій, тим паче людині з таким великим духом, яким природа наділила нашого поета» [27, с. 135, 339].

Слово *духовний* вжито лише в значенні «релігійний» у словосполучах «духовна семінарія» або:

«Сказавши се, пішов до своєї келії спасатися, а грішник взявся до роботи. Минуло скільки там літ, схимник вже й забув про свого сина *духовного*» [27, с. 376].

Зміст понять *духовий* і *духовний* відповідає таким самим поняттям у польській, англійській, французькій та італійській мовах, зокрема в німецькій *geistlich* — «духовний, церковний», *geistig* — «духовний, нематеріальний, ментальний». Аналізуючи творчість поета Г. Тракля, М. Гайдеггер промовисто розмірковує над наповненням цих слів: «Але ж поет міг би, якщо він уже не має на увазі «*духовне*» *духівництва*, те, що стосується Духа, назвати просто й чітко «*духовим*» і говорити про *духові сутінки*, *духову ніч*. Чому він уникає слова «*духовий*»? Бо «*духове*» називає протилежність матеріального. Ця протилежність представляє відмінність двох сфер і називає, говорячи по-платонівсько-європейсько-му, *прірву між надчуттєвим і чуттєвим*» [12, с. 60]. Українській мові судилося фактично втратити це розрізнення між «*надчуттєвим і чуттєвим*» із тієї причини, що російська мова має лише одне слово для позначення цих антонімічних понять — *духовный мир человека, духовный отец*.

Причинний — причиновий

Ця пара слів зазнала втручання в їхні гармонійні паронімічні стосунки: *причинний* (від *причинна* (*ий*)) — «*божесвільний, несповна розуму*» і *причиновий* (від *причина*). Значення слова *причинний* штучно перенесено до нашої мови з російської (не без впливу перекладів творів В. Леніна), що мало на меті якнайбільше уподібнити лексику української до російської мови [41, с. 103—104].

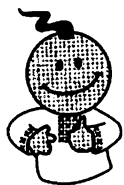
Національний — націоналістичний

У часи радянського поневолення ці слова зазнали чи не найбільшого спотворення значень, позаяк асоціювалися з державницькими прагненнями вільних українців. В основі цих паронімів латинське слово *нація* (народ), яке українські пам'ятки в цьому значенні фіксують із кінця XVI ст.

Великий сумнів
Казав колись письменник
Винниченко,
Що Україна лиш тоді
постане,
Коли усі злодюжки
і повії
По-українськи
говорити стануть.

Ні, пане класику.
На жаль, не буде
того.
Не встане із колін
Вкраїна вбога.
Ні-ні — повії, може,
і загомонять.
А от чинуші наші, —
то навряд.
О. Степаненко

Дама — продавцеві риби:

— А риба свіжа?

— Моя мила, якщо я зараз зроблю цій рибі штучне дихання, то вона попливе.

Слова у словниках — це можливі значення, але вони нічого не кажуть: слово є словом лише тоді, коли воно кимось комусь мовлене...

Х. Ортега-і-Гасет

Національний — 1) той, що стосується нації, пов'язаний з нею або належить їй; 2) державний, наприклад, національний прапор.

Націоналістичний — стосовний до націоналізму, політичної ідеології, що заснована на активній національній свідомості і боротьбі за незалежну державу та утвердження її у всіх царинах суспільного життя.

* * *

Помилки в паронімічних відношеннях між словами необов'язково зумовлені інтерферентними явищами. Часто вони виникають через незнання значень слів, на зразок:

нема гривен — треба *нема гривень*, бо *гривна* — це металева шийна прикраса у вигляді обруча: *розкішна гривна*;

напря́м руху — треба *напрямок руху*, бо *напря́м* у мистецтві: *напря́м класицизму*;

виборна кампанія — треба *виборча кампанія*, бо *виборний* той, якого визначають, обирають голосуванням на якусь посаду або для виконання певних обов'язків: *виборний орган*, *актив*, *особа*, *посада*;

жилий фонд — треба *житловий фонд*, позаяк *житловий* — це стосовний до житла, пристосований для життя людей. Натомість *жилий* означає «заселений, залюднений», отже, *житловий будинок* — це *призначений для життя*, *жилий будинок* — *той, де живуть люди*; заселений [41, с. 89—90];

ігровий автомат — треба *гральний* (від *грати* + *-льн-*), бо це той, що призначений для того, аби ним чи за його допомогою грати: *гральні карти*, натомість *ігровий* (від *ігри* (*гра*) + *-ов-*) має значення стосунку до певного об'єкта позначуваного іменником: *ігровий майданчик*, *ігрова кімната* [24, с. 107];

доповідати далі́ше — треба *доповідати далі́*, бо *далі́ше* — це вищий ступінь порівняння прислівника від *далеко*: *жити далі́ше, ніж він*.

Не є паронімами слова:

духівництво і *духовенство* — правильно лише *духівництво*;

жертвонний і *жертвенний* — правильно лише *жертвонний*;

язичницький і *язичеський* — правильно лише *язичницький* (а краще — *поганський*);

бенкет і *банкет* — правильно лише *бенкет*, звідки *бенкетувати*;

увічнення і *увіковічення* — правильно лише *увічнення*;

надалі і *в подальшому* — правильно лише *надалі*.

3.2.4. Синонімія в інтерферентному аспекті

Синоніми — це слова, що по-різному називають те саме поняття, але відрізняються відтінками значень, стилістичним та емоційно-експресивним забарвленням. Багатство синонімів, на думку М. Рильського, «одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці, — невід’ємна прикмета хорошого стилю, доконечна риса справжнього майстра» [47, т. 16, с. 430—431]. З допомогою синонімних розсіпів, наче пензлем художника, О. Кониський змальовує внутрішній портрет юного Тараса Шевченка:

«Тарасів портрет на 6—7 років здається мені більш-менш от яким: білявий, оклецьковатий, меткий, непосидячий; хлопчик цікавий і допитливий; босоногий, часто замурзаний; обірваний; пустотливий, але розважливий, розумний, перейнятливий і добрий. Небавом в характері його спостерігаємо упертість, риси неслухняності, задирливості, хитрощів і замкненості в самому собі» [27, с. 36—37].

Із плином життям цей портрет уяскравлювався новими барвами:

«Рухи його були поважні, голос м’який, симпатичний; говорив він виразно, плавно, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом... Читав він виразно, з експресією, з почуттям...» (зі спогадів пані Ускової) [27, с. 347].

Синонімія як багатство смислових відтінків існує на різних мовних рівнях (словотвірному: *виховник, вихователь*; морфологічному: *йти по полі, по полю, полем*; синтаксичному: *прийшовши додому..., коли я прийшов додому* тощо), але найяскравіша вона на лексичному рівні. Цей рівень через найбільшу відкритість до зовнішнього втручання і суспільно зумовлену змінність найперше сигналізує про здоров’я мовного організму, а отже, — і суспільства. Інтерферентна синонімія — це впровадження до синонімних відношень насправді не синонімних слів, одне з яких зазвичай занесене з російської мови. Такі інтерферентно посталі синонімні пари ділимо на дві групи:

група А, де в першій позиції розміщено гадано синонімні слова, що взагалі не вживаються у нашій мові, на зразок *справка — довідка* (від дієслова *довідатися*);

до **групи Б** належать слова, що мають насправді інше значення, ніж їм під впливом російської мови помилково приписують, на зразок *інтерес — цікавість*.

СЛОВО ПРО УКРАЇНУ

Триптих I

Безсила, гнана,
полонена,
Знедолена, сумна,
нужденна,
Мовчазна,
Чорна, гола, боса,
Розхристана,
простоволоса,
Сліпа, розділена,
закута,
Осиротіла, непочута...
Повсталала, вперта,
героїчна!
Непорядкована...
Трагічна.
Фальсифікована,
облудна.
Голодоморена, підсудна
І репресована!
Проклята.
Слабка, обдурена,
розп’ята,
Німа, зацитькана,
покірна,
Радянська, скорена,
сумирна,
Слухняна, тиха,
без’язика,
Русифікована, безлика.

II

Прозріла, прокинулась,
встала, згадала,
Обурилась, скинула,
віддвоювала!
Хворіє, будується, знає,
уміє,
Одужує, дужчає,
прагне, воліє,
Страйкує, пручається,
жде, галасує,
Йде, помиляється,
аналізує.
Живе, опирається,
дише, простує.
Вивчає, бере,
винаходить, працює.

III

Ласкава, сонячна,
грайлива,
Прекрасна, дужа,
гомінлива.
Вишнева, чиста,
росяниста,
Легка, щаслива,
промениста.
Осяйна, зоряна,
безмежна,
Неподолання,
незалежна!
Шевченкова, моя,
Франкова,
Вербова,
дивно-калинова.
Велика, горда,
неповторна.
Свята. Єдина.
Соборна.
Г. Савенкова.
м. Єнакієве
Донецької області

Група А

Неправильно — правильно

Банкет — **бенкет** (синонім *учта*) потрапило в нашу мову з французької *banguet*, буквально «лава, сидіння» і стало твірним для поширеного *бенкетування*, а не *банкетування*, через що нема жодної потреби зберігати його французьку основу на противагу до пристосованої похідної української форми: *урочистий бенкет*. Незасимільовані лексикографічні джерела подають лише форму *бенкет* [РУС-1918, с. 16; РУС-1924—1933; 2, с. 231], на відміну від РУС-1948 і РУС-2003, які фіксують дві форми як нормативні.

Виключно — **винятково** існує в синонімічному ряді *дуже, надзвичайно; тільки, лише: винятково* (синоніми *дуже, надзвичайно*) *відповідальний працівник; допомогу надаватимуть винятково* (синоніми *тільки, лише*) *тим, хто потребує*.

Виручка — **виторг** походить від дієслова *виторгувати*: *добрий виторг*.

Взамін — **натомість** існує в синонімічному ряді *взаміну, намість, замість того*; утворено способом складання слів *на те місце: натомість отримали товар*.

Завірити — **запевнити** існує в синонімічному ряді *твердити, переконувати, забезпечувати, гарантувати: запевнити у перемозі*.

Казна — **скарбниця** існує в синонімічному ряді зі *скарбівниця, скарбівня, надбання, казна, каса, сейф*. Слово *казна* тюркського походження і потрапило до нашої мови через російське посередництво [41, с. 72—73]. Витіснення ним в офіційно-діловій царині слова *скарбниця*, на зразок теперішнього *державна казна, державне казначейство*, — яскравий інтерферентний вплив російської мови. Натомість українські похідники переконливо спростовують потребу вживати цю чергову кальку: *казначей* — *скарбник, скарбівничий*; *казначей* — *скарбівниця, скарбівничий*; *казнохранилище* — *скарбниця, скарбівня; казнохранитель* — *скарбівничий* [РУС-1918, с. 152].

Лишній — **зайвий** існує в синонімічному ряді *вільний, невживаний, незайнятий, завалящий, надмірний, додатковий, даремний, непотрібний: зайвий квиток, зайві клопоти*.

Любий — **будь-який** існує в синонімічному ряді *всякий, абиякий, який-будь, перший-ліпший: будь-яке рішення*.

Оптовий — **гуртовий** від **гуртувати** і низка похідників, на зразок **гурт**, **гуртом**, **гуртування**, **гуртуватися**, **гуртожиток**: **гуртом продавати**, **гуртовий продаж** [ФДМ, с. 181]. Упровадження до вжитку слів **оптовий**, **оптом** (**оптовий продаж**, **збут оптом**) є очевидною калькою, що не має жодного підґрунтя, щоб існувати у нашій мові, попри те, що це слово містять деякі джерела [СУМ II, с. 197, V, с. 732; Г РУССС, с. 356—357].

Переписка — **листування** походить від дієслова **лиштуватися**: **листування між партнерами**.

Пред'явити — **показати** існує в синонімічному ряді з **подати**: **покажіть (подайте) документ**; **звинуватити**, **виставити** звинувачення.

Роковий — **фатальний** походить від лат. *fatís* — «наперед визначений долею»: **фатальна помилка**.

Ущемлювати — **утискати** існує в синонімічному ряді з **пригнічувати**, **гнобити**, **переслідувати**, **обмежувати у правах**: **утискати в національних правах**.

Співпадати — **збігатися** — багатозначне слово, що виявляє себе в таких зв'язках: **збігаються думки**, **збігається білизна**, **збігаються люди на подію**.

Толковий — **тямущий** походить від дієслова **тямити** (синоніми **розуміти**, **усвідомлювати**): **тямущий банкір**. Слово **толк** у нашій мові має такі синонімічні відповідники: **тмя**, **глузд**, **розум**;

без толку — **без пуття**;

толком — **до пуття**;

взять в толк — **добрати** (розуму);

сбиться с толку — **збитися з пантелику**; **затуркати кого**;

идут толки — **по́голос**, **погові́р**, **поговоро́ри** [ФДМ, с. 220; РУС-1918, с. 467].

Група Б

Бік — сторона

Ці два слова в російській мові відтворюють одним багатозначним **сторона**, що провокує стирання значень між обома різними словами.

Бік — це якась частина тулуба від плеча до стегна або ж у значенні родинних взаємин: **болить правий бік**, **тітка з татового боку**; синтаксична конструкція з **одного боку**, з **другого боку**, а також похідне **однобічний**, **двобічний рух** (а не **односторонній рух**).

— Офіціанте! Можна мені кави?

— А Бог тебе знає, можна тобі кави чи ні.

Слово не дане осліві,
Дано йому лиш крик.

Топчеться брудно
по мові
Рідна орда недорік.

Жайвора пісня — вічна,
Вічний і крик ослів.
Тільки людина калічить
Мову своїх батьків.

В. Гей

Ми збагатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у москалів не було. Тепер треба взяти своє з лихвою, не вважаючи на те, що хазяйнував на нашому добрі Пушкін і інші.

П. Куліш

Сидить гуцул у колибі,
Важко зажурився.
— Шість годочків
мій синочок
На лікаря вчився.
Возив йому до Києва
Печене й варене.
Геть розтратив
усі гроші,
Що були у мене.
А він тепер листа пише:
«Здравствуй,
мій милий папа!»
Нащо ж я стільки
тратив,
Щоб мати кацапа...
П. Глазовий

Сторона синоніміне до іменників *край, вітчизна, батьківщина*, а також особа (група осіб, організація), що протиставлена іншій особі (групі осіб, організації): *потерпіла сторона* і похідне звідси *двостороння угода*.

Вираз — вислів

Вираз — це вияв настрою, почуттів на обличчі: *радісний вираз обличчя*.

Вислів — це фраза, мовний зворот: *майстер влучних висловів* (афоризмів).

У російській мові ці поняття відтворюють одним словом — *выражение*.

Вияснити — з'ясувати

Дієслово *вияснити* (*вияснити, вияснювати*) має значення «робити ясним, яскравим, чистим; робити що-небудь ясним, зрозумілим; з'ясувати» [СУМ I, с. 548]. Такі класичні джерела, як ФДМ і РУС-1918 *вияснити, з'ясувати, витлумачити, з'яснити* подають як синонімі: *для вияснення чого — доки виясниться, з'ясується; по виясненні — вияснивши, з'ясувавши* [ФДМ, с. 56; РУС-1918, с. 72]. Деякі з теперішніх джерел з культури мовлення в офіційно-діловому мовленні рекомендують уживати форми *з'ясувати*: *выяснение истины — з'ясування істини; справу вияснено — справу з'ясовано* [Г РУССС, с. 115; 11, с. 105].

Інтерес — цікавість

Інтерес — це вияв корисливого зацікавлення; це слово вписано у синонімічний ряд зі словами *корість, зиск, вигіда, хосен*: *бізнесовий інтерес, партійний інтерес*.

Цікавість — входить до синонімічного ряду зі словами *допитливість, зацікавлення, привабливість, захопливість*: *мати цікавість до цієї людини*.

У російській мові слово *интерес* багатозначне.

Заступник — замісник

Слово *заступник*, попри те, що воно входить до синонімічного ряду *оборонець, захисник, опікун, протектор*, означає назву юридично обумовленої посади: *заступник директора*.

Замісник — це той, хто тимчасово працюватиме замість когось. Про це свідчить походження цього слова, зокрема твірна основа *замість*. Тому нема потреби розширювати значення цього слова під впливом багатозначного російського *заместитель*.

Підписка — передплата

Іменник *підписка* має значення «письмове зобов'язання або потвердження чогось», тоді як *передплата* — це попередня плата за щось, зокрема: *передплата преси на рік*.

Поліпшення — покращання

Правильне вживання цих слів впливає з їхнього походження. Іменник *покращання* і його твірне дієслово *покращити* сягають твірного слова *кращий* — вищого ступеня прикметника *красний* [2, с. 238]. Це означає, що слова *покращити*, *покращання* вживають тоді, коли йдеться про красу: *вона покращала*. Натомість умови життя можуть *поліпшуватися* чи *погіршуватися*. Плутанина значень цих слів зумовлена тим, що російське слово *улучшение* РУС-1948 подає як *поліпшити*, *покращати*, не зазначаючи межі ними значеннєвої різниці. У нещодавній праці С. Головащука подано правильні відповідники до російських словосполучень: *улучшатъ, улучшить работу* — *поліпшувати, поліпшити роботу*; *улучшенная порода скота* — *поліпшена порода худоби* [Г РУССС, с. 593]: *поліпшувати* (покращувати) якість продукції (РУС-2003, с. 1259).

Скласти — становити

Дієслово *скласти* входить до синонімного ряду *збирати, згортати, класти* тощо. Тому неправильно вживати його як калькований переклад одного зі значень російського *составлять*: *эффект составляет 5 миллионов гривен* — правильно: *ефект становить* (а не *складає*) *5 мільйонів гривень* [41, с. 73].

Трапитися — статися

Межі цими словами існує суттєва значеннєва відмінність. *Траплятися* вживають тоді, коли йдеться про дію, неозначену в часі: *траплялися (були) добрі пропозиції*. *Статися, ставатися* уживають, коли якась подія чи лихо відбулися нещодавно: *сталася (скоїлася, вчинилася, зчинилася) біда*.

Являтися — бути (є)

Дієслово *являтися* було колись синонімне до *з'являтися* (*виринати, витикатися, появлятися, показуватися* тощо). У сучасній літературній мові його слід уживати лише у значенні «*ввижатися у сні, під час марення*» і як застаріле, вимагаючи після себе давального відмінка (кому?): «*Чого являєшся мені у сні?*» (І. Франко). Використання цього

*Нахабно лізе суржик,
мов пирій,
Вкорінює бридоту
кривороту.
Ми ж до Європи
прагнем, у котрій
Шанують слово
кожного народу.
А. Бортняк*

*Путін із Кучмою
був доброзичливим
І визнав бідаку
«русскоязычным»,
Щоб «зек» і «язык»
як слова-близнюки
Відродили в Росії минулі
віки.
П. Осадчук*

— О мій бідний, бідний чоловік!

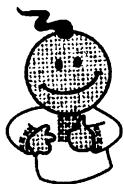
— Як? А що з ним трапилось (правильно сталося)?

— Та нічого. Він справді бідний.

Глибокі води — слова вуст людини.

Соломон

— Лікарю, скажіть, що у мене таке? І не по-латині, а так, просто.

— Ви ледар і п'яниця.

— А тепер напишіть, будь ласка, це по-латині, щоб мені дали відпустку через хворобу.

дієслова у ролі зв'язки в складеному присудкові (під впливом російської мови) ненормативне: *вибух являється першопричиною* треба *вибух — це (є) першопричина* [14, с. 364; 30, с. 98; 65, с. 20].

Гадаю, окремого коментаря потребують на перший погляд синонімі слова *народ*, *етнос*, *нація*, що набули особливої частотности вживання. Однак їхні семантичні поля не збігаються, хоч усі вони виростили з одного значеннєвого пучка і набули значення не завжди однаково тлумачених політичних термінів.

Семантично найширшим та українським з походження є слово *народ* (від *народити* — *родити* — *рід*).

Народ — це історично змінна спільність суспільних груп, станів прошарків, що беруть участь у суспільному розвитку.

Етнос (від грец. *ethnos* — «народ, плем'я») — це найдавніша природна людська спільнота, об'єднана спільним походженням, мовою, культурою, історичними традиціями, самосвідомістю та окреслена неповторним етнізмом. Етнос — це індивідуальний, унікальний і неповторний феномен, що складає основу нації.

Нація (від лат. *ratio* — «народ») — тип етносу, духовна і соціально-економічна спільнота людей з певною психологією й свідомістю, виникнення яких історично зумовлене і державно оформлене.

Існує політична теорія *нації*, що трактує останню насамперед як державницьку спільноту, вихолощуючи первісну сутність нації як **ядерного етнічного кровного духового типу**.

Із наведених начебто синонімічних пар очевидно, що слова вичерпно наповнюються значенням, сполучаючись з іншими словами. Вони, мов люди, що сповна виявляють себе через стосунки межі собою і довкіллям. І лише правдиві стосунки у власному середовищі вможливають розширити коло спілкування і життя. Так і зі словами — нема логічної потреби вживати їх у чужих значеннях і розчиняти коло свого життя у чиемусь.

3.3. Запозичення: збагачення мови чи її заміна?

Серед понад 6 тисяч мов світу (власне європейських близько 225) немає «чистих» мов, як і «чистих» етносів. Як зауважив професор К. Тищенко, *«Реальна, а не символічна історія — це не один шлях, не один вектор, не один коридор. Справжня історія — складна, щомиті*

різноаспектна, щомиті різновекторна, багатомовна, мозаїчна, строка-та історія. Вона складається з поєднаних сходами часових поверхів (тобто певних історичних періодів). Кожний поверх заселений не суцільно, а строкато, вибірково і має власний етнокультурний і етномовний стиль» [58, с. 44]. Одна з найпоширеніших мов світу — англійська — містить у своєму лоні життя 350 мов і близько 60 % французьких запозичень. Академік О. Трубачов, спираючись на етимологічний словник російської мови німця М. Фасмера, з 10 779 слів власне російських називає всього лиш 93 слова, себто 0,9 % лексики; у польській мові, за етимологічним словником Ф. Брюкнера, знайдено 91 шире польське слово; а в чеській, за словником Голуба-Конечного, 177 власне чеських слів [44, с. 4; 46, с. 6].

Українська також не зосталася у незайманих паннах і прийняла до себе ще у так званий дописемний час **іранізми**: бог, див, хвала, синій, муж, волос, гадати, бачити, заради, топір, ватра, дощ, хорт, ящірка, хата; **кельтизми** (ірландська, валлійська мови): будинок, борошно, сало, пекло, ліки, полуда, влада, владика, нетяга, Галичина, цебро, чинбар; давні **германізми** готських часів: князь, меч, вал, тин, млин, вага, хліб, лихвар, Полтва, полк, скло, котел, дошка, щирий; **грецизми**: левада, океан, лиман, мак, ідея, економія, архів; **латинізми**: кум, корона, юрист, прокурор, нотаріус, адміністрація, документ, резолюція, інструкція; **старослов'янізми**: жертва, благодать, вождь, грядущий, глашатай; **тюркізми**: гайдамака, козак, кайдани, каторга, яничари, базар, моголиць, кинджал, серед яких найдавніші **монголізми** аварських часів: хоругов, теліга; **арабізми**: борг, кат, кава, хабар, шана, шановний, раса, цифра, алкоголь, бензин, мафія; **полонізми**: уряд, міщанин, мешкання, забавка, вирок, поєдинок, керувати; **чехізми (богемізми)**: праця, ганьба, гасло, наглий, власний, вагатися; з **балтійських** мов: баюра, блазень, надра, лайдак, шлунок, бузько, мешти; **росіянізми**: самовар, чиновник, начальник, община, указ, завод, підрядчик, нагідки, рубильник, духовка; **французькі запозичення (галлізми)**: режим, асамблея, парламент, департамент, бюро, дебатити, прем'єр, шеф, кар'єра, бюлетень; **фінські запозичення**: шука, сом, дуб, сауна, хміль, пельмені; з **давньогебрайської**: паска, субота, амінь, алілуя, сатана; з **угорської**: гайдук, гуляш, черінь, глевкий; **англізми**: бюджет, мітинг, чек, трамвай, яхта та ін. [23, с. 697—707; 34, с. 36—44; 72, с. 201—209].

Прапорщик на огляді в лікаря-окуліста. Лікар, перевіряючи його, переконується, що той не може назвати жодної букви з таблиці. Питає:

— Так ви що, взагалі цих літер не бачите?

— Розумієте, я їх бачу всі до однієї, але не можу згадати, як вони називаються.

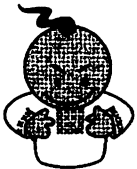
Визначте значення слів, і ви звільните людуство від половини його помилок.

Р. Декарт

Не гнівайтесь за чужоземні слова: я стою не на тому, щоб ні в кого не позичати не то тютюню, та й іскорки на люльку не позичити. Люлька же таки буде наша. Та й народи, що поділились грециною й римляниною, побудовали собі мови, так само як і оселі, з грецької та римської руїни [...]. Мусимо дбати найбільш про те, щоб Духа творчого в своїм народі підняти. Тоді будівля, хоч би і з чужої цегли чи мармору, була б наполовину споруджена, здається, благородною і самостійною.

П. Куліш

Найпоказовіша ознака провінціалізму — неперебірливе перевдягання в чуже.

Б. Олійник

Прикметно, що, мабуть, більшість із наведених слів ми зовсім не усвідомлюємо як чужі, навіть навпаки — «як підкреслено національно своєрідні». Ю. Шевельов зазначає, що в часи УНР для створення національної адміністративної та військової номенклатури широко використовували термінологію козацької держави XVII ст., попри те «тюркське походження значної частини цих термінів не мало значення» [74, с. 193].

Збагатила наша мова також своїх найближчих сусідів, зокрема польську мову, словами (в адаптованих фонетико-морфологічних варіантах): *жнива, гречка, крашанка, розлука, галас, яр, череда, ватага, гуляти, господар, годувати; російську: чрезвичайний, повстанці, пасіка, пасічник, знахар, бондар, підполковник, чумак, корж, аж, хата, дівчата, хлібороб, неможливість, самостійник, косовиця, горілка, цигарка, ділянка, житниця, керманич, порожняк; білоруську: мозок, сокира, охороняти, рясний, тітка, прохати, страхатися, бучний, зволікати, калатати, облік; угорську: череда, редька, самостріл, стріха, галушка, досить, пантик; литовську: тривати, гуляти, вечеряти, окрайчик, стріха, діжка, куріпка, онук; румунську: драниця, гриб, кожух, крупи, ясла, тато тощо.* У прадавній дописемний час, як довів В. Мартинов, 14 слов'янських, зокрема українських слів, увійшло до прагерманського словника: *поділ, хвацький, нетин* (себто *небіж*), *сочити* «звинувачувати», *тіло, тин, вогор, молитися, полотно, плуг, сідло, скопєць, скот* [23, с. 575; 56; 58, с. 4, 9, 14; 72, с. 203].

Постає запитання, чи ця повинь різномовних запозичень не затопить ґрунту власної мови? Як і де спорудити греблю, щоб зберегти мовну самобутність? Адже аксіоматичним є твердження про запозичення як показник культурно-політичного напрямку розвитку країни. Корисність запозичень, як зауважив Л. Булаховський, несподівано може перетворитися у свою протилежність. Через невинний тиск шалених запозичень у носіїв мови-вбирача занепадають власні мовотворчі сили та не розвиваються або слабшають стосунки з прямими носіями рідномовної стихії. Сила рабського запозичання в певних суспільно-історичних умовах, незалежно навіть від того, що запозичають саме «культурні» слова, може призвести в середині народу або суспільної групи до шкідливого й небезпечного для її цілісності розпаду. І не дивно, отже, що деякі народи проти цього енергійно борються і знаходять

у цій боротьбі красномовних захисників права народів бути щодо цього самими собою [9, с. 270].

Українська мова на початку ХХІ ст. опинилася між Сциллою і Харіброю російських та англійських запозичень, які, попри однаково навальне вторгнення, мають суттєві відмінності. Засаднича відмінність зумовлена плетивом позамовних і внутрішньомовних чинників. Вторгнення російських елементів, маючи для цього найсприятливішу суспільно-політичну основу: перетворення України впродовж трьохсот п'ятдесятьох років у колонію спершу царської, відтак комуністичної Росії — призвело до створення окремої проміжної недовомови, за Ю. Андруховичем, «*кровоозмісного дитяти білінгвізму*» — **суржик**. Суржик із власне лінгвістичного боку — це невмотивовані запозичення, що виникли внаслідок інтерференції; з соціолінгвістичного боку — це спотворена форма підлеглої мови щодо мови-окупантки, і ця підлегла мова — перехідний етап до повного виродження українства або нетривалий спосіб затримання спотвореної поневоленої мови (як, зокрема, тепер у південно-східних областях нашої країни); із психолінгвістичного боку — це модель пристосуванської поведінки слабшого і підкореного до мови соціально сильнішого, себто криза національної самотності. Отже, це безвідповідальне позичання, наслідок якого — банкрутство, і набагато тяжче від економічного — банкрутство морально-духове і національне. Яскраво свідчить про це діалог у шинку між матір'ю та сином-жовніром, який описав О. Потебня, аналізуючи **українсько-німецький суржик**, що виник в умовах панування Австро-Угорщини на Західній Україні.

Мати, підносячи синові чарку горілки, просить:

— *На! Напийся, синок, горілоньки та розвесели душу! Ти-то, бувало, всім перед ведеш.*

— *Никс Бромфен (brantwein)! Я тепер цісарська дитина, цум Тейфель! Коби зайдель вайн, то але: як то ми в Штайермарку, або в Бельскім краю с фрейкою підем собі штайера і польки, то, сакрамент инайн, аж абцаси з-під гнучів (schuh) відлітают; а тут, що за фрейд танцювати з кмайн менш такой пауер-танц?*

— *Ох, побила мене лихая доля, побила! Понімечили мою дитиноньку, понімечили: і язык перекутили, і в німецьку барву перебрали!... Пропав мій рідний син на віки вічні, пропав!*

Зовсім не дозволялося мати українській мові слова, запозичені з західноєвропейських мов, якщо вони відсутні в російській мові. Страйк був замінений на стачку чи забастовку, парасолька на зонтик і т. д. Якщо іншомовне слово виступало в іншій звуковій оболонці, ніж у російській мові, то ця форма проголошувалася «вульгарною».

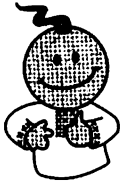
*Ю. Шевельов,
В. Цепенко*

...від надмірного апетиту до запозичень розладнується саме травлення.

В. Радчук

Суржик — це суміш морозива та мила. Ні з їсти, ні помитися.

М. Петровський

Підручник був написаний такою важкою мовою, що школярам за-рахувували читання його за переклад з іноземної.

Анонім

Втручається в цей діалог і великий О. Потебня, роз'ятрюючи материнську трагедію:

«...пропав твій син на віки вічні. Він уже не твій, не ваш, він не русин! Він уже запізнав західної цивілізації. Він — царська дитина і на команду якогось капрала готовий вас різати, колоти, стріляти. Ви для нього вже не рідня, ви у нього «кмаїне пауер, каналь!» [42, с. 68—69]. Так мова стає світоглядом і моделлю поведінки.

Пропоную окремі суржикізви-варваризми (від грец. *barbarismos* — «властивий іноземцеві», себто іношомовні слова та звороти, що не стали загальнозживаними і повністю не засвоїлися в мові), почуті в усному офіційно-діловому мовленні (під час сесій Верховної та обласної ради та колегій державної адміністрації тощо) теперішніх державних чиновників та політиків. Їх легко можна змоделювати у подібний текст, почутий від О. Потебні у шинку наприкінці XIX ст.:

беушне обладнання — уживане обладнання

біжучий рік — поточний рік

біжучий рядок — рухомий, плинний рядок

бувших у використанні тракторів — уживаних (використаних) тракторів

в даному селі — у цьому селі

в послідуєчому породили ряд порушень — надалі зумовили (спричинили) ряд (низку) порушень

в частності хвилює оце — зокрема, хвилює оце

високопоставлений чиновник — достойник

до сих пір — досі, до цього часу

до слідуєчого голосування — до наступного голосування

дохідна і розхідна частина бюджету — прибуткова і видаткова частини бюджету

з довідки слідує — з довідки впливає

завідома ухвалюється — наперед ухвалено

завірити вас — запевнити вас

загруженість кадрів — завантаженість кадрів

застопорилося питання — загальмовано питання

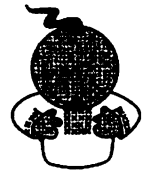
зачим три заступника — для чого три заступники

іменно з цього запитання — саме з цього запитання

каждий депутат — кожен депутат

круглодобово — цілодобово

лікування за рубежем — лікування за кордоном
 має подопльоку — щось закулісне, приховане, таємне
 мало того — навіть (ба) більше
 малоїмущі — незабезпечені, зубожілі
 мене було завірено в цьому — мене запевнили у цьому
 наоборот — навпаки
 на послідньому місці — на останньому місці
 наблюдати — спостерігати
 не є упрьоком — не докір
 не соізволили приїхати — не забажали приїхати
 не хватає часу — не вистачає часу
 основоположна тема — засаднича, основна, головна тема
 перелиставши доповідь — погортавши доповідь
 питання в слідуючому — питання (проблема) у такому
 по крайній мірі — принаймні
 підвишена зарплата — збільшена зарплата
 показники заложено — показники закладено
 получається пропозиція — виходить пропозиція
 получить гроші — отримати, одержати гроші
 правомочний — правочинний, правосильний, судоправний
 приділити увагу — надати увагу
 протириччя — суперечність
 процедура слідуюча — процедура така
 розкріпостити — розкріпачити
 скомкано прийняли — ухвалили зібгано (жужжом)
 співпали думки — збіглися думки
 спірне питання — суперечне, дискусійне, контрверсійне питання
 станція спасіння — станція порятунку
 стягнення, які понесли керівники — стягнення, яких зазнали керівники
 тим не менше — проте, а втім, однак, а все-таки, попри це
 трошки зацепити тему — торкнутися теми
 у противному випадку — в іншому разі
 у совокупності вирішує — разом (сукупно) вирішує
 увіковічення — увічнення
 учбово-спортивний корпус — навчально-спортивний корпус
 ущемлювати в правах — утискати права, пригнічувати

Папір лише символ життя, але він і тінь істини, а не хамська вигадка чиновника. Папір, викладений по суті і належним чином оформлений, є продуктом надвисокої цивілізації. Всюди повинен бути документ і потрібний загальний порядок.

А. Платонов

Я визнаю тільки одне духовне надбання як не-обхідну частину освіти чоловіків і жінок. Я маю на увазі точне і вишукане вживання рідної мови.

Ч. Еліот

...секрет поліпшення стилю [...] полягає в тому, щоб уважно читати художні книги та вивчати їх. Перш ніж скласти список найкращих книг, дозвольте собі вивчити дві — Біблію і Шевченка. Пийте з цих двох джерел. Пийте довго і часто.

Якщо дотримуватися тих порад, то поступово, непомітно, але неминуче ваша манера мовлення та виклад думок на папері стануть красивішими, витонченими та стилістично грамотними [...].

— Скажи мені, що ти читаєш, — зауважив Гете, — і я скажу тобі, хто ти.

А. Зосимов, В. Голік

фонарі — ліхтарі

хочу відмітити — хочу зауважити (відзначити)

чуть-чуть пізніше — децю, трохи пізніше

шістсот з лишнім тисяч — понад шістсот тисяч

що поставляється їм — що постачають їм

я відказався — я відмовився

я їй не завидую — я їй не заздрю

якщо получать — якщо отримують.

Ці «перли» — це живосилом перенесені і здебільшого фонетично пристосовані до української мови росіянізми-варваризми (росіянізми з огляду лише на сучасний стан російської мови), потреба в яких цілком безглузда:

- вони не передають нових значень чи відтінків значень;
- не називають не притаманних для українців реалій;
- не є засобами стислого способу вислову думки;
- не виконують функцій вузькофахових термінів.

Про естетику такого мовлення і не йдеться... Отже, ці слова мають статус шлаків у людському організмі, що тривалий час, з огляду на поневолене існування, перебував у стані почасти неусвідомленої психосоціальної хвороби — примусового або мимовільного відчуження від власної мови і самого себе. Як вилікуватися від цієї хвороби поневолення? На складні хвороби немає простого рецепта. Однак дуже слушним у цьому буде порада від Ю. Шевельова, який зауважив, що мовець може захотітивилучати лише те, *«що він відчуває як чужорідне. Але при такому відчутті треба орієнтуватися на нормального, а не двомовного мовця. Тільки мовець, що не говорить по-російськи, може елімінувати [вилучати. — І. Ф.] з мови русизми, тільки мовець, що не говорить по-польськи, може вилучати з мови польонізми, або, кажучи це саме, словами А. Кримського: «Україна може служити міркою польонізмів (а Галичина, зі свого боку, міркою квазімоскалізмів)»* [66, с. 57].

Другий фронт окупації сучасної української мови, зокрема офіційно-ділового і наукового стилю, пов'язаний з англomовним наступом. Позамовна своєрідність та відмінність цього наступу в тому, що Україна ніколи не була колонією Англії, але, на жаль, ще не запанувала у власному домі (може, тому, що хіба в майбутньому часі співає про це у національному славні чи, не дай Боже, гімні). Гадаю, що англійські запозичення прорвали греблю нашої мови не так з огляду на процеси

глобалізації, чи інтернаціоналізації світу, як через невіднайдення сили у самій собі — себто мові. У подібному ключі розгортає думку мовознавець П. Селігей: «Якщо раніше своєрідності української наукової мови найбільше вадили політичні перешкоди й заборони, то сьогодні на заваді стоїть якась упереджена, зашкарубла невіра мовної спільноти в її творчі можливості» [52, с. 29]. Хоч ці творчі можливості насправді очевидні й дуже активні. Про це свідчать нещодавно видані «Словник-довідник. Нове в українській лексиці» (2002 р.), «Словники лексико-словотвірних інновацій», (2004, 2007 рр.) та окремі наукові статті з цієї проблематики (ще один зайвий англiзм *innovation* (чому б не *новотвори?*), що виник як мовознавчий термін на означення нових явищ переважно в морфології, а тепер він розширив своє вживання на різні сфери життя). Значна фактична частина цих джерел — питомий лексичний матеріал чи власні словотворчі засоби: *аморальщина*, *бартерувати*, *бездержавник*, *боївкар* (особа, що входить до боївки), *бруднописи* (письмові тексти, де викладено спотворені факти, себто вилито бруд на когось), *верховнорадець*, *ветувати*, *виборчиня* (жінка-виборець), *вислужень* (особа, яка вислужується), *виступовець* (особа, що виступає), *голоснути* (голосувати водночас, несподівано, швидко), *депутований* (ознака за завершеною дією — набуття депутатства), *державотвориця* (жінка-державотворець), *новинар*, *новиннар*, *новинневік* (спеціалізація праці журналіста з добору, підготовки та поширення новин) [25, с. 9; 32; 36].

Попри це, причиною навалного вторгнення англiзмів стали також нові умови розвитку нашого суспільства, що поволі та болісно після сімдесятилітнього перебування в прокрустовому ложі тоталітарної системи входить до іншого, певною мірою відкритого світу. Надмірна затисненість зумовлює надмірну відкритість до сприйняття умов, здавалося б, у всьому позитивних. Невимушено до цього приєднується індивідуально-психологічний чинник, адже взаємодія мов і суспільств — це взаємодія між людьми. **Ментально розпружена людина після тривалого затиснення психологічно нерівнозначна.** Не усвідомлюючи стану справ, на ейфорійній хвилі злиття з новим світом така людина вбирає в себе поряд із потрібним і зовнішній полиск, відображений у привнесених варваризмах, що нічого не додають нам у пізнанні світу; врешті, не утверджують нас самих у собі, що чи не найважливіше в час творення держави. Вживання англiзмів-варваризмів у мовленні

Напис на приладі українською мовою:

«Високоенергетичний лазер». Напис англійською: *High Power Laser*.

Транскрипція (по-англійському українськими буквами):

«Хай повилазе!»

Відомий фізик Лео Сциллард робив свою першу доповідь англійською мовою. Після доповіді до нього підійшов фізик Джексон і спитав:

— Послухайте, Сцилларде, якою, власне, мовою ви робили доповідь?

— Зрозуміло, угорською, хіба ви цього не помітили?

— Звичайно, помітив. Але навіщо ви напхали в неї стільки англійських слів? — відказав Джексон.

Із записів
І. Долі-Попова

Чим краще володіє мовець (перекладач) цільовою, якою ми її називаємо, мовою, тим нетерпиміше він ставитиметься до еквівалентної заміни висловів, на які натраплятиме в так званих перекладах.

Г. Гадамер

Вживання іноземних фраз — справа щасливого випадку. Інколи щастить сказати правильно.

Ю. Туєм

таких «інтегрантів» робить їх у власних очах утвердженими і гадано вільними, а в очах інших — вторинними. Л. Толстой про псевдоліберальну інтелігенцію сказав, що вони *«лише повторюють те, що Європа сказала, самі своїм розумом не думають»*, один із сучасних російських мовознавців В. Журавльов зауважив: *«Інородний елемент самодостатня мова відкидує так, як живий організм відкидує інородний білок»* [51, с. 14; 19, с. 81].

Пригадую свої трагікомічні відчуття, як на одній із колегій державної адміністрації почула з уст найвищого місцевого чиновника кошталий варваризм у невинному українському реченні: *«Тоді до нас прийдуть девелопери»*. Орієнтуючись в англійській, я окинула зором переповнену сільськими головами і керівниками районних держадміністрацій залу. Їхні обличчя були кам'яні, непорушно вмонтовані у якусь відсутність... *«Боже, хто ж це до нас прийде, — іронізувалось мені, — і для чого прийдуть саме вони — девелопери — до нас?»*. Згадалися слова геніяльного і свавільного, зовсім не ліберального Шевченка, погруддя якого у цій самій залі також почуло про прихід *девелоперів*:

«Російські люди, а між ними й нижегородці, багато дечого позичили в європейців; позичили і слово «клуб». Але се слово не до лиця російській людині. Ліпше було б їм позичити подібне слово у китайців чи японців, таке слово, мабуть, є в китайській мові. А то покинули своє рідне слово «посиделки», а воно тимчасом як не треба ліпше підходить до російських дворянських зібрань. В європейців клуб має велику вагу політичну, а в російських дворян се навіть не громадські сходи, а просто «посиделки». Вони сходяться посидіти за ломбертними столами, помовчати, попоїсти, випити і, якщо трапиться щаслива нагода, то й по пиці один одного мазнути» [68, с. 137].

Англійське слово *develop* — багатозначне: 1. розвиватися; 2. відбуватися (хоч недоукраїнський перекладний словник [АУС, с. 371] подає замість *відбуватися* *проходити, протікати*, хоч *проходити* може людина, а *протікати* бочка); 3. виявляти; 4. удосконалювати; 5. розробляти, добувати, конструювати; 6. проявляти (про світлини); 7. розповсюджуватися, поширюватися (це аж ніяк не абсолютні синоніми: *епідемія поширюється, а журнали розповсюджують*); 8. військ; розвивати (атаку); 9. викладати, висловлювати, розкривати (мотиви, аргументи);

10. з'ясовувати(ся), виявляти(ся), ставати очевидним. Дванадцять значень має і похідник *development*, а *developer* лише одно, але зовсім не те, в якому вжив його чиновник — це *проявник* (фотоплівки), позаяк у зазначеній вище розмові йшлося про початковий етап будівництва, на якому розробляють архітектурні проекти.

Чесно кажучи, надто багато значень мають слова *develop* і *development*, щоб ставати архітектурно-будівельними термінами, а понад то набувати такого статусу в нашій мові. Тому поділяю думку П. Селігея, який зазначає, що терміносполуку *engineering development* правильно перекладати як *конструкторська розробка* (гадаю, що такі *розроблення*), а *housing development* — *житлова забудова*, а звідси *developer* передаємо не як варваризм *девелопер* (чого *припер?*), а *збудовник, розробник* [51, с. 13].

Серед намулу англізмів у нашій мові найпоширеніші ті, що стосуються економічної царини і мають українські відповідники. Яскравий приклад цього родово поняття *торговий агент*, яке конкретизовують запозиченнями:

брокер, маклер — посередник

дилер — торговець

дистриб'ютор — розподілювач

комісіонер — представник

ріелтер — торговець нерухомого майна

трейдер — гуртовий торговець, гуртовик, спекулянт [51, с. 8].

Безперешкодно, наче нафтові плями у керченській протоці, покрили мову і суспільство *менеджери* (майже омонімне до *мене жерли*), себто *управління, керівники, адміністратори, завідувачі* та похідник від цього слова *менеджмент* — *організація, керування, управління*. Іронія долі в тому, що фундаментальний внесок у становлення наукової галузі, яку нині в Україні заходилися називати *менеджментом*, зробили вчені з наших теренів (з Галичини), зокрема Є. Слуцький (1880—1948), О. Малиновський (Богданов) (1873—1928), Е. Гавсвальд (1868—1942), називаючи її «*Організація і управління*» [13, с. 11]. Тож престижна тепер спеціальність «*адміністративний менеджмент*» — це не що інше, як *керувальне управління* або *управління керувальниками*, позаяк з лат. *administratio* — «управління» — беззмистовна тавтологія, на зразок *обмінний бартер* чи *народно-демократична партія* (з грец. *demokratia* —

Оголошення вздовж пляжу біля Одеси: «У зв'язку з наданням українській мові статусу державної крики про допомогу іншими мовами не розглядатимуть».

— Який поганий переклад! Чи не знаєте, хто переклав цього роману?

— Ніхто. Це оригінал.

Демократія — це недолугий жарт лінгвістів. Демос — це народ, кратія — то влада. Влада народу — це нонсенс. Народ ніколи і ніде не володарював. Народ завжди був об'єктом володарювання. Тому коли кажуть слово «демократія», то кажуть, щоб приспати нашу свідомість, а потім обіграти нас до нитки.

Ю. Ілєнко

Учися чужого розуму, та свого не загуби.

Народна мудрість

«народовладдя»). То чи не тому в такому занепаді наша економіка, себто господарка, що через незрозумілість слів унеможливлена будь-яка дія. Конфуцій казав: *«Якщо мова неправильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблене те, що має бути зроблене»*, а звідси логічно випливає, *«...що всі впадуть у стан безладу»* [21, с. 208].

Сучасна мова, крім уже звичних *тренінг* (вишкіл), *лідер* (провідник), *імідж* (образ), *іміджмейкер* (творець образу), *міні-шоп* (крамничка, магазинчик), *маркетинг* (збут, вивчення ринку), *провайдер* (постачальник), *екзитпол* (опитування на виході), *біг-борди* (у народі слушно названі *бігмордами* — великі рекламні дошки, стенди), *рейтинг* (оцінка, показник), *ситилайти* (світлова реклама) тощо нещодавно «збагачена» дуже частотними *месидж/месідж/меседж* (повідомлення) навіть із оцінним словотвірним похідним *месага* («Скинув *месагу* я їй у приват: *Давай десь зустрінемось...*» — із сучасної пісні) та *он лайн/он-лайн/онлайн* (на лінії, в постійному спілкуванні) з перевагою останнього варіанта з огляду на появу прикметникового похідника *онлайновий режим, спілкування* [25, с. 4; 36, с. 70].

Не відкидаючи виправданої потреби в запозиченні англійської лексики (про це свідчать вмотивовані групи англізмів у політико-економічній, технічній, культурно-історичній діяльності та спорті впродовж XIX—XX ст.: *бізнес, чек, бойкот, джемпер, клуб, комфорт, спорт, футбол, баскетбол* тощо [62, с. 150—157]), природно застерегтися від цілковитого схиляння перед усім англо-американським. З огляду на це, нам, мабуть, варто збільшити вживання англізму *сноб*, що означає людину, яка беззастережно схиляється перед модою, манерами, смаками — перед усім минушим, якому надано значення константи. Можливо, тоді збагнемо весь трагізм ситуації, коли рідне стає другорядним, а чуже першорядним і визначальним. До речі, українська мова не створила абсолютних відповідників до англізмів *сноб, снобізм* (ми тлумачимо їх описово) й, очевидно, через те, що такі явища не були засадничо властиві нашому способові думання і пізнання світу. На жаль, як свідчить значна частина теперішньої лексики, українське суспільство не змінюється на краще (хоч має для цього умови), а класично *снобістським* стає політикум, молода українська родина, дитячий садок, початкова школа з обов'язковими іноземними мовами, так ніби тим чадам

уже зараз слід проводити переговори з ЕС, США чи вже відтепер готувати себе для дешевої робочої сили по начебто обітованих землях. Не йдеться, звичайно, про потребу методично вправного навчання чужих мов у середній та вищій школах. Мовознавець В. Радчук змодельовав українсько-англійську недовому, вклавши її до уст, очевидно, випускників таких «престижних» гореанглійських шкіл [45, с. 37]:

— *Гадаєш, піпл буде без бонусу й пресингу толерувати інвазію офшорних брендів у прайс-листах наших маркетів і на біг-бордах? — зі смайлом на фейсі проартикулював бой-френд іміджмейкер офіс-менеджерці за бізнес-ланчем з брендів й чикен-кіїв у снєкбарі фітнес-центру, коли диск-жокей міняв рімейк синглу модерної хедлайнерки-суперстар на коктейль з гітів попси, мікс гар дроку, арт-готіку, репу — харитативний ексклюзив для фанів брейк-дансу й рекреаційного секонд-хенду.*

Англоманія вирує не лише в українському мисленні та мові. Щонайменше вона охопила всі країни ЕС, де, попри позірні гаразди, наростає і вже відбувається гострий удар між двома протилежними прагненнями: інтернаціоналізацією (глобалізацією) та націоналізацією. Аби запобігти негативним наслідкам від впливу мови-експансіоністки — англійської, у межах ЕС мови всіх країн-членів визнано офіційними та чинними мовами (параграф 217 Римських договорів) [6, с. 102], хоч на практиці це не так безхмарно. Лише цим політичним позамовним чинником греблі не укріпити, тому кожна самодостатня країна (розумій: мова) вдається до інстинктивного і продуманого захисту через внутрішньодержавні рішення за діяльного залучення мовознавчої спільноти.

Французьке міністерство економіки і фінансів оголосило, що відтепер французьким урядовим службовцям заборонено використовувати в офіційній мові загальноновживані англійські ділові та комп'ютерні терміни. Замість англійського слова *e-mail* чиновникам наказано вживати французьке «електронна пошта». Зазначено також, що ще 1999 року міністерство економіки і фінансів створило декілька комітетів для того, щоб визначити найвідповідніші французькі лексеми для слів англійського бізнес-сленгу. Кожен громадянин Франції може подати до суду на газету за вжите без потреби англійське слово — і в разі виграшу судового процесу видання зазнає чималих фінансових збитків.

Від 2001 року у Польщі, як і Франції, офіційне вживання кожного іншомовного слова, а зокрема англізму, визначає спеціальна комісія

Начальниками були комісари, вони керували, бо мали на те *мандати*, вони видавали *декрети*, вони здійснювали *реквізиції* й *конфіскації*, вони жадали миру без *анексій* і *контрибуцій*. Самі робітники навіть стали *пролетарями*, а їхні *клясові вороги* були *буржуазія* й *поодинокі буржуа*. У програмі була *реконструкція* країни, щоб *збудувати соціалізм* і *комунізм*, *знищивши капіталізм* і *рештки феодалізму*. [...] По-буржуазійському *нівелюючи* весь *триб життя* до *найнижчого рівня*, ця *інтелігенція гіпнотизувала безграмотне* або *півграмотне населення* *принадою незрозумілих слів*, *провіщуючи майбутнє* *постання нової еліти...*

Ю. Шевельов

Хоч же б і всі ви по-робились письменними і, як там кажуть, просвіщенними; хоч би книжки німецькі почитували, а проте своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люде як слід — тоді з вас буде громада шановна, і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить.

П. Куліш

Одна з ознак інтеграції емігранта в суспільство іншої країни — коли він замість звиклого з дитинства «блін» починає говорити «упс»...

з тридцятьох провідних мовознавців. За забруднення мови англізмами або іншими термінами чужого походження з винних можна стягнути штраф до 30 тис. доларів. Закон зобов'язує замінити польськими всі іноземні слова на рекламних носіях, у вуличних вітринах, назвах крамниць, кафе, інструкціях для користування товарами і на їхньому упакованні та в інших документах. Передбачено також штрафувати депутатів польського сейму за публічну лайку.

Нові мовні правила впроваджено 1999 р. і в Німеччині. Сотні слів переважно іншомовного походження, передусім англізми, змінили своє написання в бік більшого онімечення. Звучатимуть «кетчуп», «майонез», «кенгуру», «телефон», як і раніше, зате на письмі матимуть онімечений вигляд. Крім того, група німецьких мовознавців та літературознавців, розпочавши кампанію «За чистоту німецької мови», запропонувала на засіданні Німецької академії мови і літератури відмовитися від уживання 4000 англізмів у царині поп-музики, реклами та комп'ютерів і замінити їх німецькими. Тою самою проблемою неабияк стурбована Королівська академія еспанської мови. На думку академіка А. Самора Вісенте, варто запозичувати лише ті англізми, що не мають відповідників у рідній мові [31, с. 3; 37; 43; 60; 62, с. 156].

Лавина англізмів наводнює і чеські офіційно-ділові документи, що зумовлено вступом Чехії до ЕС. Крім великого напливу англізмів, що мають статус інтернаціоналізмів, поширених у багатьох європейських мовах, чеські документи насичено навіть не пристосованими до чеської фонетико-морфологічної системи питомими англійськими формами: *management, broker, market, run, truck, dumping, futures* тощо. Поряд з тим існує виразна, хоч і не завжди вдала пуристична тенденція заміни англізмів на чеські відповідники, про що свідчать переклади документів ЕС чеською мовою. Чи не найбільше тривожить «надмірне та необґрунтоване використання іншомовних слів як вияв моди, мовного снобізму, коли іноземна мова-еталон і відповідна культура цінуються вище за рідну мову і культуру» [6, с. 101–102].

Серед найпоширеніших груп запозиченої лексики в офіційно-діловому стилі — латинізми. Це зумовлено особливим і тривалим статусом латинської мови (щонайменше до XVI ст.) як мови політичних перемовин, науки, мистецтва і навіть державотворення. Зокрема, у Польщі латинська мова була літературною до XVII ст. Із 14 автентичних актів

Галицько-Волинського князівства, що збереглися в оригіналах і списках оригіналів, 12 написано латинською мовою і два — руською (давноукраїнською). Поняття латинської Русі, себто навчання і творення літератури латинською мовою, було наскрізною ознакою XIV — першої половини XVI ст. Потребу вивчати латинську мову блискуче сформулював видатний діяч українського державотворення, який, до речі, категорично відмовився присягати московському цареві на Переяславській раді, С. Косов: *«Найголовніша потреба в латинських школах та, щоб бідолашну Русь нашу не називали дурною Руссю. Поїде сердешний русин на трибунал, на сейм або на сеймик, до повітового міського суду або земського — bez łaciny płaci winy! Ні судді, ні урядовця, ні розуму, ні посла. Дивиться тільки то на того, то на іншого, вирячивши очі, як шуліка»*. У відповідь на протести киян щодо запровадження до програми Києво-Могилянської академії латинської мови С. Косов доводив, що латинська є мовою міжнародної дипломатії, ділових кіл, мовою літератури й науки, мовою викладання в університетах, тобто ключем до європейських знань і світової культури, і вивчення її в Україні зовсім не означає відходу від батьківської віри. *«Ти, сповнений святині народє руський, — звертався С. Косов до співвітчизників, — проси, як милості, щоб тобі не забороняли манни вільних наук»* [63, с. 95].

Однаке проблема того часу (і теперішнього також) полягала в тому, щоб зберегти самобутність у вирі чужих, хоч і прогресивних культур і як зберегти *«свіжість народного чуття і не засвоїти разом з «латинською наукою» тих понять, що чужі були народному духові»* [18, с. 26]. Дотепно латинізацію суспільства спародіював у знаменитій *«Енеїді»* І. Котляревський, написавши кілька строф латинсько-українським суржиком:

*Енеус ностер магнус панус
І славний Троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус
Ад те, о рекс! прислав нунк нас.
Рогамус, доміне Латине,
Нехай наш капут не загине
Пермітте жити в землі своєї,
Хоть за пекунії, хоть гратіс,
Ми дяковати будем саміс
Бенефіценції твоєї.*

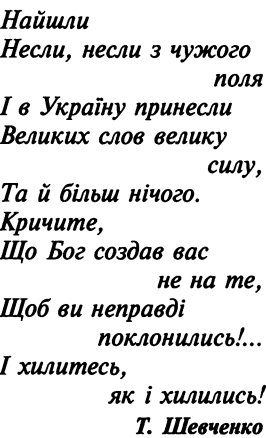
Замість питомих українських і гармонійно давно пристосованих іншомовних слів береться чужорідне немілозвучне слово *«регіон»*. З *«регіонами»* пісень не створиш. Лиш одне слово, а як воно збіднює українську мову. Саме такі слова І. Огієнко назвав скорпіонами.

В. Вітенко

Суть проблеми не в тому, чи можуть варваризми взагалі стати в пригоді, а в тому, наскільки вони доречні, тобто чи сумірна користь від них із користю від збереження цілісності мовної системи.

В. Радчук

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Таблиця. Латинізми та їхні синоніми українські відповідники

Латинізм	Питомий синонім	Латинізм	Питомий синонім
1	2	3	4
абсолютний	цілковитий, повний	інтенція	намір, задум
авангардний	передовий	кардинальний	суттєвий, істотний, основний, головний
автентичний	справжній, непідроблений	компенсація	відшкодування, зрівноважування
автохтонний	корінний, місцевий	комплікація	ускладнення, плутанина
авторитетний	впливовий, поважний, вагомитий	комунальний	побутовий
агітувати	перекопувати, спонукати, закликати	констатувати	стверджувати, відзначати, засвідчувати
агресивний	напасницький, загарбницький, войовничий	концентрувати	скупчувати, зосереджувати
адаптовувати	приспосовувати	координувати	погоджувати, узгоджувати
адекватний	відповідний, тотожний, достеменний, рівнозначний	легалізація	узаконолення
адміністрація	керівництво, провід, провідники, зверхники, управа	ліквідація	припинення, знищення
активний	діяльний, неатомний	окупація	засарбання, поневолення
актуальний	сучасний, злободенний	опозиція	протидія, заперечення
акумулювати	нагромаджувати, зосереджувати	опонент	супротивник
акцентувати	наголошувати, підкреслювати	оптимальний	найсприятливіший, найкращий
аналогічний	відповідний, схожий	організовувати	створювати, засновувати
апелювати	звертатися	офіційний	урядовий, службовий; перен. діловий, стриманий
асигнувати	виділяти, призначати, видавати	паритетний	рівний, рівноцінний
вето	заборона, недозвіл	потенційний	прихований, можливий
дезорганізація	розлад, розрух, непорядок, безлад, безладдя	превалювати	переважати
дебати	обговорення, суперечки	превентивний	запобіжний
делегат	представник, обранець, посланець	прем'єр-міністр	голова уряду
демагогія	облуда, словоблудство, оказамлювання	преференція	переваги, пільги

Завершення табл.

1	2	3	4
диктувати	наказувати, приписувати, верховодити	пріоритет	першість
		провокація	підбурювання, розпалювання
директива	настанова, вказівка	промоція	просування
експансія	просування, поширення	публічний	привселюдний, гласний, відкритий
експлуатація	визиск, гноблення	радикальний	найдійовіший, докорінний, рішучий
електорат	виборці	ратифікувати	затвердити
еліта	провідники, верховоди	реалізувати	здійснити, втілити
ідентифікувати	ототожнювати, упізнавати	реальний	дійсний
ідея	думка, задум, засада	регіон	область, район, терен
індустріяльний	промисловий	результат	підсумок, вислід
ініціатива	почин	санкція	дозвіл, схвалення; засоби впливу
інституція	установа, заклад	стабільний	сталий, незмінний, стійкий
інструкція	вказівка, настанова	стимулювати	заохочувати, спонукувати
інтенсивний	напружений, посилений	тотальний	всюсяжний, всеохопний, повний
інцидент	випадок, подія, пригода	унітарний	єдиний, об'єднаний, соборний, неподільний
інвестиції	вкладення	фальсифікація	спотворення, викривлення, підробка
інвестор	вкладник	фіктивний	несправжній, вигаданий, підроблений

Уникнути запозичень неможливо, як і контакту з зовнішнім світом. Але можливо втілити в життя кодекс самодостатності власної мови. Він ґрунтується на усвідомленні первинності і невичерпності ресурсів своєї мови, потужне і неспинне задіяння яких — запорука її розвитку. Це наче машина: якщо нею не їздити, вона стане металобрухтом. Друга засада кодексу самодостатності власної мови полягає в умінні пристосовувати чуже слово до фонетико-морфологічних і словотвірних законів власної мови. **Мова сильна не тільки власними ресурсами, а й здатністю перероджувати слова, змінюючи для них батьківщину.** Так гадана шкода стає зручним набутком. Третій чинник впливає з уміння віднайти потрібного донора: що далі він мешкає, то безпечніше для здоров'я мови. Запозичення з віддалених мов, порівняно зі спорідненими чи сусідськими, мають набагато менше шансів призвести до народження потворної недовомови — суржику (не дозволено ж бо шлюбитися родичам!!!). Отож, як казав польський майстер афоризму С. Лец: **«НЕ ЧУ-ЖОСЛОВ!»**.

3.4. Тавтологія і плеоназм як порушення норм культури мовлення і стилістичний прийом

Відомий учений Б. Паскаль у листі до К. Маркса написав: *«Я вам пишу так багато тому, що не маю часу написати коротко»* [26, с. 37]. В. Стефаник, творячи новели, днями-годинами вимордовував запитаннями прототипів своїх творів і списував купи паперу. Врешті, геть знеможений, він залишав на чистому аркуші *«сам мнекуш»*, що вражав стислою довершеністю і легко переважував видані фоліанти. Стислість не лише надає мові сили — вона творить простір для глибини думання і збуджує почуття. Майстер слова О. Гончар зауважив: *«Роман, як ракета: десять зайвих грамів — і не полетить»*. Теперішня словесна зайвина не дає польоту цілій країні: за зайвими словами — порожнеча думок: **бесіди багато, а розуму мало**. Порожнеча думок породжує неправду, яку ховають в оболонки мертвих десемантизованих слів. Такий стиль мислення і мовлення виробився у час СРСР і отримав від Дж. Орвелла назву *новоязу (newspeak)*, суть якого не лише у надмірі слів за відсутності думки, а в брехливому переназиванні світу. Дж. Фулер зауважив, що в московському словнику всі слова обернені навиворіт: *правда* називається *брехнею*, а *брехня* — *правдою*; *неволя* називається

Наркоман у ресторані запитує офіціанта:

— *Чим сьогодні годуюте?*

Офіціант, розгортаючи меню (стравоспис по-нашому):

— *Момент...*

Наркоман:

— *Тоді два тюбики.*

Короткі думки гарні тим, що вони примушують серйозного читача самого думати.

Л. Толстой

Найдосконаліша мова та, що висловлює найбільшу кількість понять найменшою кількістю слів.

П. Буаст

Мова завжди була супутницею імперії; вона настільки слідувала за нею, що вони разом виникали, зростали, розцвітали, а потім разом зазнавали занепаду.

А. де Небрихі

волею; поліційне залякування — демократією; загарбання — визволенням... [71, с. 323]. Така **політична антонімія слова** процвітає досі, що виявлено, зокрема, у протиставному понятті «**рабство — свобода**»: примусове злиття й асиміляція націй — це «**спільність економічних (а раніше класових) інтересів**»; ствердження національної окремішності — це «**перешкода неминучій благодатній глобалізації**»; переписування підручників української історії на догоду імперській Москві — це «**узгодження навчальних планів**»; російщення української освіти — це «**підвищення рівня викладання російської мови**»; любов до своєї землі — це «**націоналізм**» (одне з тих «**новомовних**» слів, які призначалися не на те, щоб відображати, а щоб убивати значення); знищення Української греко-католицької церкви — це «**добровільне возз'єднання з православ'єм**»; примусове вивчення російської мови — «**засіб прилучення до світової цивілізації**»; вилучення питомої української лексики (діалектизмів, архаїзмів тощо) — це «**боротьба за чистоту і культуру української мови**»; руйнація основ національних мов — це «**вільний взаємобогачувальний розвиток національних мов**»; творення безрідної засимільованої рабської маси — це «**нова історична спільність — радянський народ, а тепер — європейці**»; згубний, спричинений терором білінгвізм українського населення — це «**соціальна адаптація і толерантність**»; оволодіння російськомовним населенням українською мовою — це «**соціальний конформізм, що призводить до падіння суспільної моралі**»; цілковита суспільна сваволя — це «**демократія**»; посягання криміналітету та яничарів на державний лад — це «**стабільність**»; творення злиднів через інфляцію — це «**добробут**»; одвічний ворог Росія — це «**стратегічний партнер**». Слушно зазначив Дж. Орвел: «**Політична мова створена для того, щоб брехня звучала правдиво, а вбивство пристойно, і щоб надати вигляд твердості цілковитому вітру**» [64, с. 13].

Таке спотворене переназивання відбувається лише за найзагрозовішої морально-духової кризи — і мова, як «**найнебезпечніше благо з усіх благ**», — дає про це найгучніший сигнал. Носіїв такої морально-духової кризи Д. Донцов назвав «**смердофілами**», себто плебеями і голотою. Саме вони «**почали звати трусість — гуманністю, мужність — жорстокістю, відвагу — забіяцтвом, стоїцизм — монахоманією, неблаганність у поборюванні зла — ексклюзивністю, прислужництво — реалізмом, вірність ідеї — фанатизмом, безпринципність — об'єктивністю, нерішучість — розважністю, отарність — солідарністю,**

буденну працю — героїзмом, **героїзм** — авантюризмом і романтикою, **вірність засадам** — доктринерством, **хамелеонство** — швидким розумом, **дряблість** — шляхетністю, **безформність** — красою, **хохлацьку хитрість** — державною мудрістю. Це був кодекс вартостей навіть не здорової народної маси, а **кодекс вартостей плебей**» [16, с. 92].

* * *

На тлі такої «оберненої» мови легко проростають явища тавтології і плеоназму. **Тавтологія** (грец. *tautologia*, від *tauto* — «те саме», *logos* — «слово») — це повторення вже сказаного, але в іншій формі без називання чогось нового (*меморіяльна пам'ятка*); **плеоназм** (грец. *pleonasmus* — «надлишок, надмірність, перебільшення») — це багатослів'я; вживання слів, зайвих не тільки для повноти змісту, але і для стилістичної виразності (*форсувати будівництво прискореними темпами*).

Зазвичай тавтологія виникає через поєднання запозиченого і питомого слова, що передають те саме значення:

адміністративний менеджмент замість **керівництво** чи **управління** (лат. *administratio* — «управління», англ. *management* — «керування, організація»);

акцентувати увагу замість **наголошувати, зауважувати** або **акцентувати** (лат. *assentio* — «наголошувати», перен. — «підкреслювати, звертати особливу увагу»);

відтінок нюансів замість **відтінок** або **нюанс** (франц. *nuance* — «відтінок, ледве помітна різниця в чому-небудь»);

вільна вакансія замість **вільне місце** або **вакансія** (франц. *vacance* з лат. *vacans vacare* — «бути вільним»);

захисний імунітет замість **захист** або **імунітет** (лат. *immunitas* — «звільнення від чогось»);

інша альтернатива замість **інший спосіб** або **альтернатива** (лат. *alternare* — «чергуватися, вагатися»; *alter* — «один з двох»);

колеги по роботі замість **колеги** (лат. *college* — «товариш зі спільної служби, навчання; особа того самого фаху»);

конкретний адресат замість **одержувач, адресат** (нім. *Adressat* — «той, кому адресоване поштове чи телеграфне повідомлення»);

найбільш оптимальний замість **найкращий, найліпший** чи **оптимальний** (лат. *optimus* — «найкращий»);

народно-демократичний замість **народний** або **демократичний** (грец. *demos* — «народ» і *kratos* — «влада»);

Словесне пересичення — одне з найшкідливіших пересичень.

В. Сухомлинський

Коротко та ясно, тому і прекрасно.

Народна мудрість

Де слів багато — думка глухне.

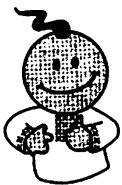
Народна мудрість

Як маса листя захо-
вує дерево, так надмір
слів — істину.

І. Федорович

В Лаконії, області
Давньої Греції, жите-
лі вирізнялися мовчаз-
ністю. Одного разу до
них з офіційним візитом
приїхали представники
острова Самоса і про-
голосили довгу й химер-
ну промову, на що одер-
жали відповідь: «Те, що
ви сказали спочатку, ми
забули, тому що це було
давно, а кінець нам не
зрозумілий, оскільки ми
забули початок». По-
між тим, слово «лако-
нічний» походить від
назви цієї області в
Греції.

А. Зосимов, В. Голік

обмінний бартер замість *обмін* або *бартер* (англ. *barter* «товарообмін»);
основний лейтмотив замість *головна думка* чи *лейтмотив* (нім. *leitmo-
tiv* — «основна тема, думка»; *leiten* — «вести, супроводити, керувати»
і *motiv* — «мотив»);

пам'ятний сувенір замість *пам'ятка* або *сувенір* (лат. *subvenio* — «при-
ходжу»);

потенційна можливість замість *можливість* (лат. *potentia* — «сила»);
прейскурант цін замість *цінник* або *прейскурант* (нім. *Preiskurant:
prix* — «ціна», *courant* — «поточний, теперішній»);

промислова індустрія замість *індустрія* або *промисловість* (лат. *indust-
ria* — «діяльність, стриманість, працьовитість»);

справжні факти замість *правда, дійсність, правдиві дані* або *факти*
(лат. *factum* — «зроблене» — реальність, дійсність; те, що об'єктивно
існує).

* * *

Ще один різновид тавтології зумовлений повторенням тих самих
питомих або запозичених слів у різних граматичних формах:

взаємостосунки (*стосунки, взаємини* — синоніми, що передають
поняття відносин між людьми, через що форма *взаємостосунки* має
надлишковий складник) — *взаємини* або *стосунки*;

є присутній; голова не є присутній; був присутній на цій сесії — *при-
сутній* або *є (був)*;

завершитись до кінця — *завершитися* або *закінчитися*;
конкретніше конкретизовувати — *переконливо конкретизовувати* або
конкретизовувати;

на сьогоднішній день — (*сьогодні* утворено способом злиття займен-
ника *сього* та іменника *дня*) — *сьогодні, зараз, на цей час, на цю пору*;

свій власний внесок — *свій* або *власний внесок*;

своя особиста думка — *моя думка* або *особиста думка*.

* * *

У художньому та публіцистичному тексті тавтологія є свідомим сти-
лістичним прийомом, спрямованим на посилення ознаки чи явища.
Видатний український мовознавець О. Потебня вважав: «...ми, щоб
висловити краще нашу думку, нагромаджуємо слова, які означають при-
близно одне і те саме» [39, с. 12].

Традиція «тавтологічного відтінювання» (вислів Ф. Колесси) сягає язичницьких часів та найяскравіше виражена у народній творчості, зокрема

піснях:

*Старі люди судочку судять,
радочку радять* первовічну.

*Коня сідлає,
Гадку гадає;*

думах:

*А третій піший — пішаниця,
Що як він чужий — чужаниця,
За кінними біжить — підбігає.*

«Втеча трьох братів із города Озова»;

у тавтологічних фразеологізмах:

*криком кричати,
поїдом їсти,
пропади воно пропадом,
чужа чужаниця,
гори воно вогнем,
вольная воля,
дивне диво;*

у прислів'ях та приказках:

*лепетень лепоче, а дурень слухає;
верзи, верзице, поки верзеться;
говори, говори, до чогось договоришся;
що там говорити, коли нічого і балакати;
думала мовчать, та не мовчиться;
бував я у буваличах і видав видаличі;
і не страши мене, бо я страшків син;*

у колоритних українських прокльонах:

*бодай тебе луп облупив;
щоб тебе різачка попорізала;
щоб тебе хапун ухопив;
щоб ти горів ясным вогнем;
щоб ти їв і не наїдався;*

*Невгамовна спрага
знайти потрібне сло-
во — це, власне, те, що
живить мову і лежить
в основі її сутності.*

Г. Гадамер

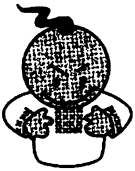
*Коли польського пись-
менника-сатирика Ста-
ніслава Єжи Леца запи-
тали, чому він пише так
коротко, стисло, він,
усміхаючись, відповів:
— Мені бракує слів.*

Із записів
І. Долі-Попова

У розмові, як у запозиті, — менше слів — менше позовів.

Б. Грасіян

Мистецтво писати полягає, власне, не в мистецтві писати, а в мистецтві... викреслювати погано написане.

А. Чехов

у давньоукраїнських пам'ятках:

*«Вам Бог тако веліл... в правду суд судити»;
«Уже нам своїх милих лад ні мислю змислити,
ні дуюмо здумати».*

«Слово про похід Ігорів», «Повість минулих літ»;

у творах українських письменників:

*Коли ж орда про тебе брехні меле,
Ти на дурну дурноту мовчки плюй.*

П. Куліш

*В промові ділом був мудрець,
В промові словом —
мертвий мрець.*

П. Куліш (про мову Г. Сковороди)

*А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! Волі!
Братерства братнього.*

Т. Шевченко

*Бодай ви пропали, синочки,
Були б ви здорові,
У пеклі запеклім,
У райському раї страшнім.*

В. Стус

Плеоназм як словесна надлишковість охопив усі стилі та форми мовлення: усного і писемного. Один із прикладів — оголошення, яке я побачила на львівській залізниці:

*При неспівпаданні прізвища або
з виправленим прізвищем пасажир
являється безквитковим зі всіма
звідси витікаючими наслідками
згідно правил перевозки.*

Можна поспівчувати пасажирам: годі продертися їм не лише крізь мотлох лексичних помилок (*неспівпадання, являється, витікаючими, перевозка*), але і взагалі зрозуміти це безформне громаддя слів.

Серед типових плеоназмів маємо:

в лютому місяці — у лютому;
в скорому майбутньому — згодом, незабаром, на майбутнє;
вийшла економія по цьому — зекономили на цьому;
висказані депутатами зауваження — депутатські зауваження;
відноситься в розряд національної безпеки — належить до національної безпеки;
вона є дуже важка процедура — це дуже важка процедура;
давайте задавати питання по суті питання — запитуймо по суті;
з точки зору — з погляду (на погляд);
зросли вимоги у справі навчання та виховання — зросли вимоги щодо навчання та виховання;
має місце проблема — є проблема;
не несе собою інформаційної нагрузки — не подає інформації;
нормалізувати цю норму — це нормалізувати;
питання наступного роду — таке питання;
під час конфлікту, що мав місце — під час конфлікту;
проводилася значна робота в напрямі підготовки — проведено значну роботу щодо підготовки;
розмову почали говорити — почали розмову;
справа стоїть у національній безпеці — проблема національної безпеки;
тривалий період часу — тривалий час;
у своїх намірах ми відступили назад — ми відступили у своїх намірах;
хотів би провести уточнення — хотів би уточнити;
ці аргументи не були прийняті до уваги — ці аргументи не взято до уваги;
ці роботи можуть почати проводитися — можна розпочати ці роботи;
чи це збіг оставин чи це просто співпадіння? — чи це збіг обставин?;
що-небудь конкретно зробити — щось зробити.

Почутий вислів факт недовершений, майже на виході — вершина плеонастично-алогічної майстерності, яку ніяк не замінити...

Можливо, лаконічна і багатозначна відповідь на теми думи чи ради у цьому анекдоті (див. на полях с. 179) не лише потішить нас, а відкриє усвідомлення того, що слова — це не мідяки, якими не шкода розкидатися. Слова — це валюта, а пуста мова не варт доброго слова.

Зустрічається депутат російської Думи та української Ради. Москвин каже:

— Вот я не пойму, почему у вас парламент называется «Рада»? Почему рада?

— Та тому рада, що не дума...

Балакуча людина — це розпечатаний лист, який всі можуть прочитати.

П. Буаст

Надмір породжує пересит, пересит — нудьгу, нудьга ж — душевну тугу, а хто хворіє на се, того не назвеш здоровим.

Г. Сковорода

Література

1. *Антисуржик* / За заг. ред. О. Сербенської. — Л., 1994.
2. *Антоненко-Давидович Б.* Як ми говоримо. — К., 1991.
3. *Антонів Ю.* Репресовані слова // Урок української. — 2003. — № 7.
4. *Бабич Н. Д.* Основи культури мовлення. — Л., 1990.
5. *Беднаж М. А.* Польсько-українська міжмовна омонімія: Автореферат ... канд. філолог. наук. — К., 2000.
6. *Безулик О. М.* Іншомовні терміни сучасної чеської ділової мови // Мовознавство. — 2007. — № 4—5.
7. *Білецький А. О.* Про мову і мовознавство. — К., 1997.
8. *Білоус М., Сербенська О.* Екологія українського слова: Практичний словник-довідник. — Л., 2005.
9. *Булаховський Л. А.* Загальне мовознавство: Вибрані праці у п'яти томах. — К., 1975. — Т. 1.
10. *Вихованець І.* Мовна мозаїка. Не знаходиться!!!// Українська мова. — 2002. — № 3.
11. *Волощак М.* Неправильно-правильно: Довідник з українського слововживання. — К., 2007.
12. *Гайдеггер М.* Дорогою до мови. — Л., 2007.
13. *Гончаренко В.* Хелп! Пардон. Гвалт, рятуйте, або Ой, мамо, шикидим! // Час. — 1997. — 28 серпня — 3 вересня.
14. *Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О. та ін.* Словник-довідник з культури української мови. — Л., 1996.
15. *Грінченко Б.* Поезії. Повісті. Оповідання. — К., 2002.
16. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991.
17. *Жайворонок В. В.* Лексикологія та лексикографія // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. 1930—2005. Матеріали до історії. — К., 2005.
18. *Житецький П.* Нарис історії української літературної мови XVII століття // Вибрані праці. Філологія. — К., 1987.
19. *Журавлев В. К.* Язык, языкознание, языковеды. — М., 1991.
20. *Загнітко А. П.* Сучасні лінгвістичні теорії. — Донецьк, 2007.
21. *Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — Дрогобич, 1994.
22. *Іванишин П.* Із спостережень над поетичною мовою Петра Скуня // Урок української. — 2002. — № 8.
23. *Історія української мови.* Лексика і фразеологія. — К., 1983.
24. *Кагал О.* Про гральні автомати та ігрові кімнати // Українська мова. — 2005. — № 3.
25. *Карпіловська Є.* Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. — 2007. — № 4.
26. *Коваль А.* Слово про слово. — К., 1986.

27. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. — К., 1991.
28. Кочерга О. Мовознавчі репресії 1933 року — джерело теперішніх мовних проблем // Мова німєї країни // Журнал «І». — 2004. — № 35.
29. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К., 1999.
30. Культура мови на щодень / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 2002.
31. Літературна Україна. — 2001. — 14 червня.
32. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. — Л., 2002.
33. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. — К., 2004.
34. Мовні свідки формування українців. Інтерв'ю-презентація в редакції «Дивослова» нової праці відомого мовознавця професора Костянтина Тищенка «Мовні контакти: свідки формування українців» // Дивослово. — 2007. — № 7.
35. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983— 2003): Словник. — Х., 2004.
36. Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004—2006): Словник. — Х., 2007.
37. Німецька мова стала ще складнішою // Тиждень. — 1999. — № 32. — 5—11 серпня.
38. Окара А. Полтавський суржик та духовне плебейство // Слово і час. — 2000. — № 12.
39. Пахолок З. Така непроста «найпростіша» стилістична фігура // Дивослово. — 2002. — № 9.
40. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976.
41. Пономарів О. Культура слова. Мовнотилістичні поради. — К., 1999.
42. Потєбня О. Проблема денационализации // Мысль и язык. — Х., 1913.
43. Поступ. — 2000. — 16 березня; Літературна Україна. — 2001. — 14 червня.
44. Радчук В. Ефект обрамлення // Урок української. — 2002. — № 4.
45. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Дивослово. — 2005. — № 6.
46. Радчук В. Українська мова в колі інших на зорі третього тисячоліття: перспектива розвитку // Дивослово. — 2003. — № 9.
47. Рильський М. Т. Зібрання творів: У 20 т. — К., 1983.
48. Рильський М. Як парость виноградної лози. — К., 1973.
49. Романюк В. Орда у храмі. — Стрий, 2003.
50. Світличний І. Новий словник. Який він? // Серце для куль і для рим. — К., 1990.
51. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? // Українська мова. — 2007. — № 3.
52. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? // Українська мова. — 2007. — № 4.
53. Сімович В. Про «москвофільство» в українській мові // Урок української. — 2001. — № 8.
54. Сковорода Г. Сад пісень. — К., 1983.
55. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. — К., 2004.

56. *Тищенко К. М.* Мови Європи. Календар на 2001 рік (За матеріалами Лінгвістичного навчального музею Київського національного університету). — Л., 2001.
57. *Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. — К., 2000.
58. *Тищенко К.* Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів // Урок української. — 2002. — № 5—6.
59. *Ткаченко О.* До концепції нового «Словника української мови» (Перевидання з додатками чи новий словник?) // Українська мова. — 2002. — № 1.
60. *У Польщі забороняють іноземні мови* // Тиждень. — 1999. — № 28. — 8—14 липня.
61. *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду* / За ред. Л. Масенко. — К., 2005.
62. *Фаріон І.* Англomовний наступ в українській дійсності // Сучасність. — 2000. — № 3.
63. *Фаріон І.* Мова — краса і сила: суспільно-креативна роль української мови в XI — середині XIX ст. — Л., 2007.
64. *Фаріон І.* Мова як засіб спотворення світу / Волинський державний університет імені Лесі Українки // Психологічні перспективи. — 2006. — Вип. 8.
65. *Чак Є.* Плекаймо слово // Дивослово. — 2003. — № 7.
66. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Львів; Нью-Йорк, 1996.
67. *Шевельов Ю.* Портрети українських мовознавців. — К., 2002.
68. *Шевченко Т.* Щоденник. — К., 2003.
69. *Шерех Ю.* Так нас навчали правильних проізношень // Пороги і Запоріжжя. — К., 1998.
70. *Шерех Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус // Пороги і Запоріжжя. — Х., 1998. — Том III.
71. *Штена П.* Московство. — Дрогобич; Л., 2003.
72. *Юшук І.* Українська мова. — К., 2003.
73. *Яворівський В.* Донбас очима людини з країни сонця // Слово Просвіти. — 2007. — 20—26 грудня.
74. *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. — К., 2000.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

- АУС** — Англо-український словник / Під заг. кер. Гороть Є. І. — Вінниця, 2006.
- ВТС СУМ** — Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2007.
- Г РУССС** — Головашук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. — К., 2001.

Гр. — Словарь української мови / Упоряд. з додатком влас. матеріалу Грінченко Б. — К., 1907—1909. — Т. 1—4.

ІСУЯ-1930—1932 — Історичний словник українського язика / За ред. Тимченка Є. — В. 1, 1930; В. 2, 1932.

К ПССУМ — Караванський Святослав. Практичний словник синонімів української мови. — К., 1995.

К РУССЛ — Караванський Святослав. Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998.

К СРУМО — Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. — К., 1997.

НТСУМ — Яременко В., Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. — К., 2001.

ОУСС — Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924.

РУС-1918 — Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. — К., 2006.

РУС-1924—1923 — Російсько-український словник / За ред. Кримського А. — К., 1924 — Т. 1.; — К., 1929—1933; — Вип. 1—3. — Т. 2. / За ред. Єфремова С. — К., 1927—1928. — Вип. 1—2. — Т. 3.

РУС-1937 — Російсько-український словник / Укл. Василевський С., Рудницький Є. — К., 1937.

РУС-1948 — Російсько-український словник / Гол. ред. Калинович М. Я. — М., 1948.

РУС-1962 — Російсько-український словник / Гол. ред. Калинович М. Я. — К., 1962.

РУС-1968 — Російсько-український словник: В 3 т. / За ред. Білодіда І. К. — К., 1968.

РУС-1987—1988 — Російсько-український словник: В 3 т. / За ред. Білодіда І. К. — К., 1987—1988.

РУС-2003 — Російсько-український словник / За ред. Жайворонка В. В. — К., 2003.

УРС-1953—1963 — Українсько-російський словник: У 6 т. / За ред. Кириченка І. — К., 1953—1963.

СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К., 1970—1980.

ССУМ — Словник синонімів української мови: В 2 т. / Бурячок А. А., Гнатюк Г. М., Головашук С. І. та ін. — К., 2006.

ТБ РУС-1996 — Тараненко О. О., Брицин В. Н. Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / Заг. ред. Тараненка О. О. — К., 1996.

ТБ УРС-2000 — Тараненко О., Брицин В. Українсько-російський словник (сфера ділового спілкування). — К., 2000.

ФДМ — Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови / Улож. Підмогильний В., Плужник Є. — К., 1927.

Розділ 4

ГРАМАТИЧНІ (МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНІ) НОРМИ

ЯК ОЗМІСТОВЛЕНА ФОРМА

Якийсь учений, подорожуючи пароплавом, запитав моряка:

— Чи знаєш ти граматику?

— Ні, — відповів моряк.

— Тоді ти загубив половину свого життя.

Раптом здійнявся вітер, розбурхалося море і пароплав розгойдало. Матрос запитав ученого:

— Чи вмієш ти плавати?

— Ні, — відповів він.

— Тоді ти загубив усе своє життя.

Із записів
І. Долі-Попова

Як у годиннику пружина чи якийсь інший механізм рухає стрілки, так і мову приводить у рух граматика.

І. Вихованець

Слова без граматики* — це наче тіло без хребта. Сила граматики в тому, що вона виструнчує мову, групуючи нескінченну кількість слів в обмежене коло класів, що творять абстрактні граматичні категорії, наприклад роду, числа, відмінка, дієвідміни тощо. Саме «*граматика робить теоретичні знання нашим практичним умінням*» [9, с. 13]. «*Практичне уміння*» втілюється через застосування норми.

Морфологічні норми — це правильний вибір форми слова, тобто утворення відмінкових форм іменників: *багато солдатів* (а не *солдат*), підписання *Акту* Злуки (а не *Акту Злуки*), укладено *договори* (а не *договора*); визначення граматичного роду іменників: *є в продажу* (а не *в продажі*); визначення числа іменників: *вартість упакування* (а не *вартість упакувань*); утворення ступенів порівняння прикметників: *найвищі* досягнення (а не *самі вищі* досягнення); відмінювання числівників: *шістдесятъох (-и)* гривень (а не *шестидесяти* гривень); утворення особових форм дієслова: *борються за свободу* (а не *бoryтьcя за свободу*); утворення наказового способу дієслова: *звернімося до Верховної Ради* (а не *давайте звернемося до Верховної Ради*) тощо. Граматична форма — наче одяг на людині, припасований до її статури, а не щось недбало чи незугарно кинуте на плечі.

* Граматика (з грец. *grammatike* від *gramma*— «літера, написання») — розділ мовознавства, що вивчає зміни та утворення форм слів певної мови (морфологія), а також словосполучень і речень (синтаксис).

Не випадково на першій сторінці підручника «Арифметика» (XVII ст.) славного українця Л. Магніцького надруковано гравюру: на троні сидить цариця *Граматика*, оточена обслугою — *Арифметикою*, *Риторикою*, *Діалектикою*, *Геометрією*, *Астрономією*, *Музикою*. Не випадково Ю. Цезар за найважливіше своє завдання вважав виробити єдині норми латинської мови і прагнув усунути варіантність, боровся проти зайвих запозичень та архаїзмів і навіть винайшов термін для п'ятого відмінка — *ablativus*. Не випадково (позаяк незліченна армія слів лише під керівництвом граматики стає боездатним військом) Цицерон, на протипагу Цезареві, вимагав не ліквідовувати варіанти, а вміло їх використовувати. Брався до написання граматики німецької мови і Карл Великий. Петро Перший став автором десекуляризації російської мови та створення правописної «гражданки». Один із перших декретів В. Леніна поряд із «Декретом про мир», «Декретом про землю» був «Декрет про орфографію».

Серед українських урядовців, що розмірковували над внутрішньомовними проблемами, був міністр освіти М. Скрипник, який своїм підписом надав державної чинності Правописові 1929 р. Саме він звернув увагу на явище невідповідності між належністю до національності та рідною мовою. Відповідно до перепису 1926 р., 1 800 000 громадян визнали, що їхня національність українська, а рідна мова — російська; 200 000 громадян визнали, що їхня національність російська, а рідна мова — українська; серед жидів такий рівень відступництва ще вищий: «70 % єврейського населення визнали, що їх національністю є єврейська національність, а рідною мовою не єврейська, причому з таких громадян на Правобережжі своєю рідною мовою визнавали здебільшого українську мову, а на Лівобережжі — російську мову, у містечках визнавали рідною мовою українську» [52, с. 59]. За переписом 1930 р. таких українців, що назвали російську рідною, було — 1 300 000 (порівняймо: з огляду на перепис 2001 р. таких українців із російською рідною мовою — 14,8 %, себто близько 5 мільйонів). М. Скрипник зазначив, що це «наслідок трьохсотрічної влади російських поміщиків і капіталістів, коефіцієнт русифікаційної політики царату [вид. — І. Ф.]» і зауважив на надважливому внутрішньомовному процесові: мова, якою говорить цей мільйон, «вельми неоднорідна». Зрозуміло, що йдеться про продукт русифікаційної політики — **суржик**: «...мішана й ламана мова русифікованої української людности є показник безгрунтовности, нежиттєвості

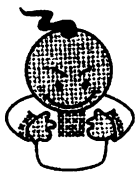
*Граматика — це во-
рота до безсмертя, ці-
лющий засіб від забруд-
нення мови, освітлювач
усіх знань.*

Бхартрихарі

*Очевидно, така мова,
яке життя, а життя
таке, яке серце.*

Г. Сковорода

Система граматичних правил аж ніяк не досконаліша за збірник законів, який хотіли б зробити абсолютно праведним.

Г. Гадамер

...словом рубали,
словом жалі,
словом замки ламали,
в пику поталі
плонувши!

Слово наше,
Яке ж ти гаряче...

Л. Голота

і тому невпевненості навіть часткової успішності тої русифікаційної політики царату» [52, с. 84]. Не в «цараті», правда, суть, а в імперсько-му менталітеті росіян як нації.

Й. Сталін також (праця «Марксизм і питання мовознавства») «теоретизував» на теми граматики, порівнюючи її високу абстрактність із геометрією. Однак це «теоретизування» перетворилося для української мови в безпрецедентну конкретику нищення її питомих граматичних форм, що відображено у двох політичних документах: *Постанові Народного Комісара Освіти УСРР від 5-го вересня 1933 р. про «Український правопис»* і *Резолюції Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній* (1933 р.). В останньому документі зауважено: «Грама́тичне оформлення мови (синтаксична структура, фразеологія), як і всі сторони функціонування мови в країні пролетарської диктатури й будованого соціалізму, мусить бути скероване в класових інтересах пролетаріату, відповідати історичній місії пролетаріату в створенні нової соціалістичної культури», а доцільність функціонування граматичних явищ має бути обумовлена «мовною політикою пролетаріату» [45, с. 151 — 152]. «Пролетарська політика» призвела до спотворення морфологічних норм, що виявлено через такі, досі чинні (або частково чинні) найосновніші асиміляційні з російською мовою ознаки:

1. Іменники жіночого роду третьої відміни в родовому відмінку однини набули закінчення *-і* замість уживаного до цього часу *-и*: *радо́сті* замість *радос́ти*, *Русі́* замість *Руси́* — і це тоді, коли діалектологічний Атлас української мови свідчить про переважне вживання закінчення *-и*, як і використання цих форм у творчості українських письменників з різних теренів країни:

Пошли тобі Матер Божя
Тії благодати,
Всього того, чого мати
Не зуміє дати.

Т. Шевченко

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови.
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

І. Франко

2. Іменники IV відміни однини з вставним суфіксом **-ен** у непрямих відмінках (на зразок *ім'я — імени*) набули в родовому відмінку однини закінчення **-і** замість уживаного до 1946 р. (того року поглиблено «реформу» українського правопису у бік наближення його до російської мови) *імени, племени, тімени*.

3. Запозичені іменники з кінцевим **-о** після приголосного, на зразок *табло, кіно, авто* під дулом автомата Правопису 1933 р. перестали змінюватися, всупереч умотивованій споконвічній практиці відмінювання: *на табло, у кіно, їхати авто, валюта в євро* замість логічного *на таблі, у кіні, їхати автом, валюта в єврах*. Змінюваність таких форм зумовлена не тільки відмінюваністю аналогічних питомих іменників, на зразок *село, відро — у селі, у відрі*, але і відмінюванням цих слів-форм в інших слов'янських мовах: польській, чеській, словацькій, сербській, хорватській — за винятком російської, яка скопіювала незмінюваність цих іменників із французької мови. За чинним правописом, що є фактичним продовженням політичного втручання у мову 1933 р., чомусь лише два іменники мають право змінюватися: *пальто, блюдо — у пальті, на блюді*.

4. Зміна «статі», як відомо, проблематична..., але не для граматично-політичних реформаторів: задля уподібнення української мови до російської змінено рід низки іменників іншомовного походження. Насильно «очоловічилися» вживані досі в жіночому роді іменники: *клас (класа), оркестр (оркестра), бензин (бензина), зал (зала), кооператив (кооператива), генезис (генеза), візит (візита), літр (літра)* тощо [68, с. 84—85]. Відрадно, що деякі з них сьогодні жіночого роду: *зала, генеза, теза, оаза, адреса, криза*.

5. Вилучено форму числа **двоїни**, яку вживали, коли йшлося про парні предмети, а також після числівників *два, дві, обидва, обидві*, за аналогією і після *три, чотири*. При цьому іменники жіночого і середнього роду набували закінчення **-і**: «Мудрій голові досить *дві слові*» (зі збірки М. Номиса). Тодішній заступник міністра освіти А. Хвиля так тлумачив це вилучення: «За старим українським правописом в українську мову вносилися низка архаїчних форм та провінціалізмів, які відривали українську літературну мову від живої української мови і вбивали клин між українською та російською мовами. Треба було говорити й писати «*дві книзі*», «*три вербі*», «*три квітиці*» і т. ін. Комісія визнала за потрібне зліквідувати таку форму в українській літературній

Діалект, а ми його
надишем
Міццю Духа і вогнем
любви.
І нестертий слід його
запишем
Самостійно між
культурні мови.
І. Франко

Ми бідні не тим, що
нічого не маємо, а тим,
що нічого не знаємо.
Народна мудрість

Завдання граматики не давати вказівки, як треба утворювати слова, а описувати, як ці слова утворюються і змінюються.

Р. Раск

У граматиці мені чужі загальнологічні поняття. Вони, як видається, несуть із собою суворість і чіткість у визначеннях, але заважають спостереженню, яке я вважаю душею дослідження.

Я. Гримм

мові, й зараз вже не будемо писати й казати «*дві слові*», а будемо писати «*два слова*», не будемо писати й казати «*дві відрі*», а «*два відра*» [46, с. 17].

6. Поступово, починаючи від Правопису 1933 року і закінчуючи Правописом 1960 року, кличну форму (відповідно до Правопису 1990 року — це вже відмінок) трактовано як варіантну до форм називного відмінка, зокрема у звертаннях на ім'я та по батькові: *Петро Іванович* та *Петре Івановичу*; у звертаннях, що складаються із загальної назви і прізвища, закінчення кличної форми набуває лише загальна назва, а не прізвище: *друзе Максименко*; а також в іншомовних іменах, що закінчуються на г, к, х: *Людвіг — Людвігу*, *Жак — Жаку* [61, с. 30, 32; 62, с. 32; 63, с. 73; 64, с. 84—85].

7. Паралельні відмінкові закінчення *-ові*, *-еві/-у*, *-ю* у давальному відмінку іменників другої відміни чоловічого роду назв істот, на зразок *директору*, *Петру* поряд із *директорові*, *Петрові* — узаконив зовсім не Правопис 1933 року і його наступні розгорнуті версії 1946 і 1960 років. Цю граматичну форму «прописав» до нашої мови Правопис 1990 року, автори якого (голова В. Русанівський) у передмові слушно зазначили, що цей правопис «є органічним продовженням першого (1946) і другого (1960)» [65, с. 4]. Однак ця праця «перевершила» попередні редакції тим, що до неї додано вирішальний рядок про іменники чоловічого роду другої відміни давального відмінка (подано гамузом назви істот з не-істотами: *будинкові*, *Петрові*), які начебто «*приймають і закінчення -у (-ю): будинку, відмінку, директору й т. д.*» [65, с. 76]. Натомість у Правописах 1929 (друге вид. 1930), 1936 (перевид. Правопису 1933), 1946 і 1960 років читаємо:

1. а) майже всі іменники (крім пункту 2. б)) чоловічого роду мають закінчення *-ові* (тверда група), *-еві* (м'яка і мішана група): *Петрові*, *Ігорові*; *кущеві*, *росві*, *куріві*;

б) зрідка іменники середнього роду, головним чином живих істот на *-к-о*: *ягняткові*, *немовляткові*.

2. *-у (-ю)*

а) іменники середнього роду: *місту* (зрідка *лихові*, *серцеві*);

б) іменники чоловічого роду на *-ів (-їв)*, *-ов*, *-ев (-єв)* та іменники прізвища на *-ин*, *-ін (-їн)* у називному відмінку: *Харків — Харкову*, *Гаршин — Гаршину* (форми на *-ин*, *-ін (-їн)* додано щойно до Правопису 1946 року);

в) іменники чоловічого роду, коли їх уживають поряд з іншими, що мають закінчення **-ові, -еві, -єві**. Отже, уникаючи однакових закінчень, слід говорити і писати: *товаришеві Петру* або *товаришу Петрові*.

Іменники чоловічого роду, що означають предмети (переважно неістоти, абстрактні поняття), поряд зі звичайним закінченням **-ові, -єві** вживають також із закінченням **-у (-ю)**: *дубові і дубу; пневі і пню, розумові і розуму*;

г) паралельні закінчення **-ові, -у** мають іменники середнього роду з суфіксом **-к**, що означають істоти: *дитяткові і дитятку*» [61, с. 35—35; 62, с. 30; 63, с. 70—71; 64, с. 80—81].

Отже, якщо Правописи 1946, 1960 років роблять акцент на тому, що **неістоти** також приймають закінчення **-ові, -еві**, то Правопис 1990 року, навпаки, запроваджує норму закінчення **-у (-ю)** у назвах істот. Повторює узаконену інтерферентну форму й останнє видання Правопису 2007 року (за редакцією того самого В. Русанівського), правда, у прикладах змінюючи *товаришеві бригадиру* на *добродієві бригадиру...* [66, с. 87].

О. Синявський, голова Правописної комісії 1929 року, у знаменитих «*Нормах української літературної мови*» (Львів, 1941) писав: «... нормальне закінчення в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду **-ові в твердій групі, -еві в мішаній та м'якій (-єві після голосних та апострофа): братові, батькові...». «Тільки в деяких випадках іменники чоловічого роду приймають тут закінчення **-у (-ю)**, а саме завжди іменники з закінченням **-ів, -їв, -ов**: *Львів — Львову, Стеблів — Стеблеву. Зрідка трапляється воно і в інших іменниках, напр., у старовинних виразах, як «козацькому роду нема переводу», при збігові однакових закінчень: товаришеві вчителєві Гавришу тощо*» [49, с. 50]. Ю. Шевельов зазначає, що збереженню кличного відмінка в іменниках та форм давального відмінка чоловічого роду на **-ові, -еві** Україна завдячує неоціненним галицьким впливам [73, с. 145]. Надто сильний був російськомовний тиск на поневолену Велику Україну, аби у повній силі зберігати визначальні ознаки своєї морфологічної системи. Щодо **-ові, -еві** у давальному відмінку, то це найголовніша морфологічна риса, якою українська мова відрізняється від російської і частково білоруської, тим самим виявляючи спільність із західнослов'янськими мовами [72, с. 260].**

8. Правопис 1960 року узаконював низку спільних із російською мовою граматичних форм у родовому відмінку множини: *солдат, парти-*

Грамота — не хвороба, літ не збавить.

Народна мудрість

Справу лінгвіста виконано, коли він виявив у мові гру соціально-історичних сил і взаємодії.

Ж. Вандрієс

Помилково думати, що ми можемо цілком усвідомити дійсність, не вдаючись по допомогу до мови, або що мова є побічним засобом вирішення окремих проблем комунікації і мислення. Насправді, «реальний світ» значною мірою несвідомо складається на підставі мовних норм певної групи... Ми бачимо, чуємо і сприймаємо так або так ті чи ті явища головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства подають таку форму вираження.

Б. Ворф

зан поряд із *солдатів, партизанів*. Відповідно до чинних норм маємо *солдатів, партизанів* і чомусь паралельність форм *там (тамів)* — усе для того, щоб роздратувати користувача. Чинний правопис повторює винахід Правопису 1946 року: *сім чоловік* замість правильного *сім осіб* [22, с. 100—102; 48, с. 146; 49, с. 55; 63, с. 75; 64, с. 86; 66, с. 91].

9. При відмінюванні числівників *п'ять — десять, одинадцять — дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят — вісімдесят*, а також *кільканадцять, стонадцять, кількадесят першою* (починаючи з Правопису 1946 року) запроваджено давню, але спільну з російською формою на *-и* (у родовому, давальному та місцевому відмінках) поряд із питоною формою *-ьох, -ьом*: *сімдесяти — сімдесятьох, сімдесятьом, на сімдесятьох*. У Правописі 1929 року ця форма мала позначку «іноді». У чинному правописі збережено першою формою на *-и*: *п'яти*, відтак *п'ятьох*, а також, починаючи від Правопису 1990 року, у дробових числівниках з першими складниками *два, три, чотири* форма другого складника, замість колишнього родового відмінка (*дві п'ятих*), набуває тепер називного відмінка (*дві п'яті*). Така зміна вмотивована аналогією до моделі побудови словосполук з числівником і прикметниковим (займенниковим) означенням «два — чотири + прикметник у формі називного відмінка множини + іменник (*два високі дуби*)» [22, с. 100—102; 48, с. 146; 49, с. 55; 63, с. 75; 64, с. 86; 66, с. 91].

10. Вилучено вживання числівника *дев'ятдесят*, що 1929 року був поданий поряд із формою *дев'яносто*.

11. У складних прикметниках перший числівниковий компонент *два-, три-, чотири-* за аналогією до російських *двух-, трёх-, четырёх-* передано у формі родового відмінка *трьохповерховий* замість називного *триповерховий* (але *трьохатомний*, позаяк друга частина слова розпочинається на голосний). З цього приводу В. Сімович зауважив: «Неорганічними для нашої мови, чисто московськими творами є сполука головних числівників: *два, три, чотири* з іншим ім'ям (іменником, прикметником) у формі родовика, якось: *двохтижневик* [...]. В нашій мові обов'язує тут загальний закон про зложені слова, і то при *два й чотири* сполучний звук *-о* (*двозначний* [...]), при *три-* ніякого сполучного звуку немає, як у всіх зложених словах, де перша частина зложення кінчається на *-и*, пор. *межигір'я, межиусобиця* (отже: *тризуб, трискладовий, трикутник*)».

12. Зведено нанівець уживання форм наказового способу дієслів другої особи множини: *послухаймо, ходімо, почнімо!* Натомість культивовано російські форми *Послушаем! Давайте заспіваєм! Почнемо!*

13. Уперше Правопис 1933 року четвертим пунктом подає форми активних дієприкметників на *-чий (-аючий, -уючий)*: *бажаючий, чекаючий, меншовикууючий, конкуруючий, працюючий, виростаючий* і т. д. [62, с. 53], які у Правописах 1946 і 1960 років перебираються на першу позицію, правда, із заувагою «зрідка». Від цього більшовицького подарунка «братньої мови» (через посередництво церковнослов'янської) ніяк не може відмовитися і чинний правопис, «збагачуючи» мовлення нехарактерними лексико-словотвірними похідниками: *виконуючий, зростаючий, мобілізууючий, організуючий, перетворюючий, працюючий* [62, с. 98, 111; 66, с. 116]. Натомість у найновішій академічній граматичній праці І. Вихованця та К. Городенської «Теоретична морфологія української мови» з покликанням на О. Курило зазначено: «Найголовнішу ознаку дієприкметників становить те, що в українській мові не вживані так звані активні дієприкметники теперішнього часу» [28, с. 147]. Не подано їх і в новому академічному лексикографічному джерелі — «Російсько-українському словникові» за редакцією В. Жайворонка [РУС-2003].

Так Правописи 1933, 1946, 1960 і 2007 років стали основним інструментом зміни морфологічних норм української мови: «Урядове втручання взагалі, — а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, — у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати української мови прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «класичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфографічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови» [75, с. 360].

Я сиджу,
відпочиваючи,
У своїй опочивальні,
То який я *отдыхаючий*,
Коли я —

відпочивальник!
Як, скажімо,
в санаторії

Хтось гука:

«*Відпочиваючий!*»
То сиджу побіля моря,
Геть уваги
не звертаючи.

А гукне мені хтось,
кволому:

«*Йдіть до нас,
відпочивальнику!*»
Я ту ж мить втрачаю
голову

І біжу в самім
купальнику.

В. Маснюк

Першорядна мета науки — упорядкування і спрощення.

К. Тищенко

Син. Є три роди: чоловічий, жіночий і середній...

Батько. І більш нічого?

Син. Нічого.

Батько. А рід людський, каналія. Для тебе він, значить, не існує?...

Тепер під граматиною розуміють збір законів, які є в якійсь мові. Мова — річ жива, і все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа.

В. Сімович

4.1. Граматичні норми категорій іменника

4.1.1. Нормативність категорії роду

Інтерферентність у категорії роду

Граматичний рід — незалежна та абсолютна власність іменника [9, с. 153], з побутуванням якого рід теж може змінитися, як, наприклад, це сталося з іменником *міль*, що тепер належить до жіночого, а не чоловічого роду. Порушення норм роду найчастіше має інтерферентну основу, а тим більше між українськими та російськими родовими характеристиками, які попросту протистоять одні одним, на відміну від спільности роду українських іменників у західнослов'янських та сербській і хорватській мовах:

укр. *омана, пара, лука, тополя* — жіночий рід;

ступінь, біль, напис, полин — чоловічий рід;

серб. і хорв. *обмана, пара, лука, тополя* — жіночий рід;

ступан, бол, натпис, пелен — чоловічий рід [72, с. 261].

Зіставна форма роду іменників в українській та російській мовах:

українська мова

чоловічий рід

біль

дріб

живо́пис

запис

кір

літо́пис

машино́пис

надпис

опис

перéкис

пиль

підпис

полин

поступ

російська мова

жіночий рід

боль

дробь

живопись

запись

корь

лётóпись

машинóпись

надпись

опись

пéрекись

пыль

подпись

по́лынь

пóступь

продаж
пропис
розсип
руко́пис
Сибір
стен
ступінь
ступінь
толь
тюль
ярмарок

продажа
пропись
россып
рукопись
Сибирь
стен
ступень
ступень
толь
тюль
ярмарка

Запозичений із церковнослов'янської мови іменник *путь*, на відміну від **чоловічого** роду в російській мові, в українській належить до **жіночого** роду.

* * *

Завжди величніша
путь на Голготу,
ніж хід тріумфальний.

Леся Українка

* * *

Запам'ятаймо: до **чоловічого** роду належать *нежить*, *псалтир*, *рояль*, *розпач*, *тунель*;

до **жіночого** — *антресоль*, *бандероль*, *вермішель*, *мігрень*, *розкіш*, *ретуш*.

Водночас у **чоловічому** та **жіночому** роді вживають: *ганж*, *дрож*, *купіль*, *фальш*, *жужіль*, *кужіль*, *харч*.

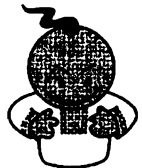
Існує низка іменників, що, з огляду на нульове закінчення та закінчення **-а**, мають паралельну форму роду:

абрикос — *абрикоса*
банкнот — *банкнота*
вольєр — *вольєра*
жираф — *жирафа*
зал — *зала*
змій — *змія*
кахель — *кахля*
клавій — *клавіша*
ковил — *ковиля*
оазис — *оаза*

...граматика нічого не приписує, вона самовільно нічого не творить, сама не укладає, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбирає, звідкіля що взялося та куди належить — словом: із усього цього матеріялу, що в мові є, складає закони й більш нічого!

В. Сімович

Будь-яка граматичність щось символізує.

В. Живов

Вплив законів московської граматики видно в наших авторів і на відміні чужих слів. Я маю тут на думці власні іменники на -о. Закінчення -о в іменників для московської мови — неорганічне [...], тим-то москалі лишаять їх невідмінними; не відмінюють вони й українських прізвищ на -о, бо це закінчення для їхнього вуха чуже. Воно річ зрозуміла для московської мови, але ж зовсім таки незрозуміла для української, що знає іменники на -о й одміння їх (тато, Дніпро, Винниченко).

В. Сімович

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

пантофель — пантофля

парасоль — парасоля

сусід — сусіда.

Ці слова не слід плутати з тими, де закінчення -а змінює значення слова:

адрес «вітальна листівка» — адреса «місце проживання»

віл — віла «русалка»

вольт — вольта «тканина»

девіз — девіза «вексель, чек»

жовтобрюх «змія» — жовтобрюха «пташка»

кар'єр «місце добування копалин» — кар'єра «просування в діяльності»

криз «медичний термін» — криза

меліс «сорт цукру-піску» — меліса «рослина»

округ «територіальна одиниця» — округа «навколишня місцина»

рік — ріка.

Рід невідмінюваних іменників іншомовного походження

1. Назви предметів та явищ належать до **середнього роду**: *замовне таксі, цікаве інтерв'ю, передбачуване дежавю.*

2. Назви істот до **чоловічого** або **жіночого** роду відповідно до статі: *поважний маестро, міс підійшла, нічний порт'є.*

3. Назви тварин — до **чоловічого роду**: *маленький поні.*

4. У словах іншомовного походження — географічних назвах рід визначають за словом, що позначає родові поняття:

зелений Капрі (острів), зелене Сочі (місто), зелений Сочі (курорт), глибока Міссісіпі (ріка), Чилі (державна) уклала договір.

Примітка: Рід незмінюваних аббревіатур визначають за основним словом: *ОУН — Організація Українських Націоналістів* — жіночий рід.

Частина незмінюваних іменників змінила родову належність відповідно до родової ознаки тематичного слова:

чоловічий рід: *сироко, памперо, майстро, грего* («різновиди вітрів»), *сулугуні* («сир»), *бефстроганов* («страва»), *шимі* («танець»);

жіночий рід: *авеню* («вулиця»), *бере* («груша»), *кольрабі* («капуста»), *саямі* («ковбаса»), *бері-бері* («хвороба»), *страдиварі* («скрипка»), *альма-матер* («мати-годувальниця»), *цеце* («муха»), *івасі* (риба);

жіночий і середній рід: *есперанто* («штучна мова»);

жіночий і чоловічий рід: *колібри* («пташка»);

чоловічий і середній рід: *статус-кво*, *бренді*.

Щодо нової грошової одиниці *євро*, то за чинними приписами цей іменник незмінюваний і належить до **середнього** роду: *надійне євро*. З огляду на Правопис 1929 р., якого ми дотримуємося, — це так само змінюване слово, як іменник типу *село*: *валюта в єврах, нема єврів*, тому очевидно, що належить до середнього роду.

У запозичених змінюваних іменниках із кінця 80-х років XX ст. спостерігаємо тенденцію уживати їх у **жіночому** роді: *зала, генеза, оаза, візита, бензина, папіроса, оркестра* (поряд із нормативними в радянські часи і зараз *зал, генезис, оазис, візит, бензин, папірос, оркестр*, але не *кризис*, хоч із словотвірно нелогічним похідним прикметником *кризисний* поряд із правильним *кризовий*). Конкуренція форм чоловічого і жіночого роду зумовлена в основному їхнім запозиченням через посередництво або **польської** (у жіночому роді), або **російської** (у чоловічому роді) мов. Якщо західнослов'янські мови орієнтувалися при запозиченні відповідних слів на їхній граматичний рід за їхніми формальними (фонетичними) ознаками в **німецькій** або **грецькій** мовах, то в російській мові їх оформляли в чоловічому роді за формальними (фонетичними) ознаками **французької** або **грецької** мов. Слушно вважає І. Огієнко, що в XVII — на початку XVIII ст. посередником при запозиченні іншомовних слів російською мовою була саме українська [57, с. 87].

Рід іменників в офіційно-ділових документах

Офіційними, основними назвами професій, посад, звань слугують іменники чоловічого роду. У ділових документах їх уживають незалежно від статі особи: *академік доповідала, доповідав; прем'єр-міністр скасувала, скасував засідання; секретар РНБО запізнилась, запізнився*. Така граматична форма вмотивована позамовним чинником: зазвичай зазначені професії, посади, звання обіймали чоловіки. Очевидно, що зі зміною гендерної політики офіційно-діловий стиль поповнюватимуть словоформи, позначені суфіксами жіночого роду: *прем'єрка, президентка, завідувачка, директорка*, як це ми вже спостерігаємо в публіцистичному, художньому та розмовно-побутовому мовленні: *допові-*

Одним з найвидатніших німецьких математиків ХХ століття була Еммі Нетер — творець загальної алгебри. Незважаючи на її загально визнані наукові заслуги, багато років їй відмовляли в приват-доцентському званні. Основним формальним приводом для відмови була *стать кандидата*:

— Як можна допустити, щоб жінка стала приват-доцентом? Адже ставши приват-доцентом, вона може стати професором і членом університетського сенату! Чи дозволено, щоб жінка увійшла в сенат?!

На це славетний математик Давид Гільбер зауважив:

— Але, панове, сенат не лазня, чому ж жінка не може увійти туди?

Із записів
І. Долі-Попова

Грамотний — видю-
щий і на все тямущий.

Народна мудрість

дача, лікарка, редакторка тощо. Гадаю, що в резерві такий продуктивний суфікс, як **-ин(я)**: *продавець — продавчиня, кравець — кравчиня*, який, можливо, доєднається до твірних основ *нотаріус, хірург, мер* тощо. Ненормативними є утворення з оцінними суфіксами **-ш(а), -их(а), -ис(а)**, на зразок *генеральша, прокурориха, директриса*, тим більше, що дві перші форми можуть називати дружину того, хто за посадою *генерал* чи *прокурор*. Іноді, як завважає А. Капелюшний, лексичні значення спільнокоренових слів — назв осіб чоловічої та жіночої статі — не збігаються: *друкар — друкарка, машиніст — машиністка* [22, с. 92].

Якщо іменник чоловічого роду вживають на позначення жінки й імени особи тоді не називають, то узгоджене означення і присудок ставлять у формі чоловічого роду: *наш керівник захворів*. Словосполучки, на зразок *мер Василевська, директор Лугова* вимагають, щоб присудок мав форму жіночого роду, натомість означення набуватиме форми чоловічого роду: *досвідчений мер Петрівська вирішила; щойно обраний директор Лугова доповіла*.

4.1.2. Нормативність категорії числа

Ненормативне вживання форм числа

Крім однини і множини, низка іменників має форму лише однини (збірні поняття: *каміння*; назви речовин: *паливо*; назви дій, якостей, почуттів: *голосування, безвідповідальність, хода*) і лише множини (назви предметів, парних за будовою: *двері*; деякі збірні назви: *меблі*; назви дій, станів, почуттів: *заздрощі, жнива*; географічні назви: *Черкаси*). Проблема полягає в тому, що помилково від іменників **тільки однини** утворюють форму **множини**, а від іменників **тільки множини** — форму **однини**.

1. Утворення форм однини від іменників тільки множини:

Саме тоді він отримав децю з *вищезгаданої мебелі* (замість *меблів*) як сюрприз від співробітників. *Увесь дріт і пиломатеріал* (замість *пиломатеріали*) були на базі. *На рибній консерві* (замість *на рибних консервах*) не зазначено дати придатності.

2. Утворення форм множини від іменників тільки однини:

У кіоску продавали сувеніри з *символіками* (замість *із символікою*) чемпіонату. Ярмарок вражав *асортиментами* (замість *асортиментом*)

Не кожен іменник ви-
магає прикметника. Не
кожен прикметник ви-
магає прислівника. Не
кожен автор має що ска-
зати.

Р. Капрон

продукції. Просимо зазначити вартість **упакувань і транспортувань** (замість **упакування і транспортування**). Багато **гіль** (замість **гілля**) зрубно. У продаж надійшли **канцелярські приладдя** (замість **надійшло канцелярське приладдя**).

3. Іменники, що позначають узагальнену назву дії як багаторазової, так і повторюваної, не визначеної ні за кількістю циклів, ні за обсягом, ні за тривалістю, — треба вживати **тільки в однині: прилади для вимірювань** (замість **для вимірювання**); **для багаторазових згинань** (замість **згинання**). Натомість терміни-іменники на позначення завершеного процесу можна вживати в множині, якщо обсяг подій визначено: **кілька визначень напрямку** [11, с. 37].

Деякі зіставні форми числа іменників в українській та російській мовах:

українські	російські
волосся	волосы
двері	дверь
листя	листва
ліки	лекарство
меблі	мебель
похорон	похорони
чорнило	чернила

4.1.3. Нормативність категорії відмінка

Називний відмінок

1. Називний відмінок у складеному іменному присудку зазвичай уживають тоді, коли йдеться про незмінну ознаку: **Він був керівник підприємства. Історія — порадиця життя.**

* * *

*Був молодий та дурний, а став
старіший та ще дурніший.*

Народна мудрість

Якщо йдеться про несталу або тимчасову ознаку, то надають перевагу формі орудного відмінка: **Він був депутатом, поки не перейшов на іншу роботу.** Народна творчість пропонує форми з орудним відмінком без огляду на сталість чи несталість ознаки.

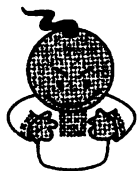
Тільки граматика робить теоретичні знання нашим практичним умінням.

І. Вихованець

І Куліш, і Старицький, і Грінченко, і Самійленко, і Леся Українка не докінчували «курсу», і Кониському було до цієї справи ніколи. І багато-багато гарних і добрих письменників, мова яких дуже гарна, граматики з книжок не проходили, хоч дуже гарно писали, і з їх творів доводилося витягати закони для граматики. Для них граматикою було вуха та ще почуття, що те, що вони писали і як балакали, правильно по-українському.

В. Сімович

Де грамотні люди,
там біди не буде.

Народна мудрість

Можливо, наша бай-
дужість до власної мо-
ви — це лише провісник,
перша ознака життє-
вої імпотенції і наступ-
ної деградації, виро-
дження її в «населення»,
біоетнічний субстрат
для поживи більш пасі-
онарним націям.

В. Пасько

* * *

Самотнім не є той, хто вміє думати.

* * *

*Між малими будь малим, між старими старим,
а між молодими молодим, то все будеш знати.*

* * *

Не будь цікавим, бо швидко постарієшся.

2. У називному відмінку множини іменники чоловічого роду другої відміни мають закінчення **-и**, а не **-а**, як у російській мові: *йдеться про трактора* (треба *трактори*), *підписано договора* (треба *договори*), *крайці цеха* (треба *цехи*), *приїхали інспектора* (треба *інспектори*).

3. Іменники другої відміни чоловічого роду залежно від групи мають закінчення **-и** або **-і** (**-ї**): *столяри, муляри, пращури* (тверда група); *пекарі, склярі, кухарі, бібліотекарі* (м'яка і мішана група). Як виняток, закінчення **-і** мають іменники твердої групи: *комарі, хабарі, назурі* (*назури*). Паралельні закінчення **-и/-а** мають іменники *вуси* (і *вуса*), *рукава* (і *рукави*).

4. Особливістю називного відмінка множини іменників чоловічого роду є давня форма на **-ове**: *синове, панове*, остання з яких продуктивна і досі як форма звертання до аудиторії. Збережена така форма у первісному варіанті відомого вірша В. Стуса:

* * *

*Як добре те, що смерти не боюсь я,
І не питаю, чи важкий мій хрест,
Що вам, Богове, низько не клонюся
В передчутті недовідомих верств...*

Родовий відмінок

1. Своєрідною ознакою нашої мови є переважне вживання додатка у родовому відмінку (поряд з уживанням знахідного відмінка) при перехідному дієслові: *писати листа* (лист), *підписати документа* (документ).

* * *

*Візьміть і шолома спасіння,
і меча духовного, яким є Слово Боже,
а найбільш над усе візьміть щита віри,
яким зможете погасити всі огненні стріли лукавого.*

Послання св. апостола Павла до ефесян

2. Винятково форму родового відмінка використовують для означення частини від цілого, зокрема: *принести води, замовити цукру.*

* * *

Тоді дали хліба, як зубів не стало.

Народна мудрість

3. Дієслово з заперечною часткою *не* здебільшого вимагає форми родового відмінка:

*Знахідний відмінок
даю дозвіл
купив книги
звернув на це увагу
порушує Закон про мови
спинити свободу*

*Родовий відмінок
не даю дозволу
не купив книги
не звернув на це уваги
не порушує Закону про мови
свободи не спинити*

* * *

Глухого і німого справи не допитаєшся.

Народна мудрість

Щоб запам'ятати ці важливі і визначальні граматичні форми, можна скористатися так званим мнемонічним прийомом пам'яті, себто оживленням знакових для мови зворотів із фольклору тощо:

*Ой не хочу хатки,
Ані сіножатки,
Ні ставка, ні млинка,
Ні вишневого садка.*

4. Варто задіювати у розмовно-побутовому стилі своєрідний **родовий відмінок належності** при назвах осіб чоловічого та жіночого роду, що виражений формою присвійного прикметника: *батькова порада* (поряд із частовживаним *порада батька*). В офіційно-діловому стилі,

Ніколи не кажи «не вмію», а завжди кажи «навчусь».

Народна мудрість

Граматика — це невидимий геніяльний диригент, який без відпочинку керує велетенським оркестром слів, змушує їх виконувати найрізноманітніші мелодії думки.

І. Вихованець

Моя кохана вчиться
деклінації:
...давальний, знахідний,
на -е, на -і.
Орудний, однина,
двійня та множина...
Немов ядро в горісі,
зміст залятий в слові.
Сьогодні є для нас
відміна лиш одна:
Любов, любови, любові,
любов, любов'ю, в любові.
Б.-І. Антонич

Міра суворости в ви-
значенні мовних норм
і в їх запровадженні за-
лежить від національної
традиції панівної нації
і підлеглої в їхній вза-
ємодії.

Ю. Шерех

що вимагає чіткості означень (номінацій) особи, слід уживати імен-
никової форми: *запит депутата, виступ мера, оскарження прокурора.*

* * *

Отцева й материна молитва зо дна моря верне.

* * *

Бабиній дівці все недогода.

* * *

*Удівцеве і вдовине серце, як зимове сонце,
а молодцеве і дівоче — як літнє сонце.*

Народна мудрість

5. До своєрідних відмінкових форм належить **безприйменниковий родовий відмінок часу**: *тої ночі* (замість *у ту ніч*), *наступного дня* (замість *на наступний день*), *Іван Франко народився 1856 року* (а не тільки у 1856 році).

6. Характерною ознакою родового відмінка однини іменника є ва-
ріантність форм **-а (-я)/-у (-ю)**, що зумовлено лексичним значенням
слова, його морфемною будовою та наголосом. Упродовж останнього
часу спостерігаємо розширення семантичних груп та окремих імен-
ників із закінченням **-у (-ю)**, зокрема між дією Правописів 1960
і 1990 рр. — це назви ігор, танців: *баскетболу, вальсу*; у 90-х роках
XX ст. — це група літературознавчих термінів: *міфу, памфлету*; окре-
мих слів: *абзацу, полку, інвентарю, коридору, ляпасу* тощо [30; 78,
с. 9—12].

Закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни

-а	-у
а) назви осіб та персоніфіковані назви: <i>Мороза — морозу</i> ;	а) назви речовин, маси матеріалу: <i>меду (але хліба)</i> ;
б) назви чітко окреслених предметів і понять: <i>гвинта</i> ;	б) збірні поняття: <i>батальйону, капіта- лу (але вівса)</i> ;
в) назви населених пунктів: <i>Лондона, Рима</i> ; (за винятком складених назв: <i>Старого Самбору, Кривого Рогу</i>);	в) назви будівель, споруд, приміщень: <i>заводу, універмагу (але бліндажа, гара- жа)</i> ;
г) назви мір довжини, ваги, часу: <i>про- цента, листопада (у — процес)</i> ;	г) назви установ, закладів, організацій: <i>інституту, штабу</i> ;

Завершення табл.

-а	-у
г) назви машин і їхніх деталей: <i>мото-ра, комбайна</i> ;	г) явища природи, назви почуттів, назви процесів, загальних та абстрактних понять: <i>винятку, принципу, ремонту, спорту</i> ;
д) терміни іншомовного походження: <i>атома</i> , але <i>виду, роду, складу, способу</i> ;	д) літературознавчі терміни: <i>жанру, роману</i> ;
е) іменники зі зменшеними суфіксами: <i>ліска, майданчика</i> ;	е) терміни на позначення процесу: <i>синтезу</i> ;
є) назви деяких будівель, споруд, приміщень та їхніх частин, переважно з наголосом на закінченні: <i>бліндажа, гаража</i>	є) назви ігор, танців: <i>футболу, вальсу</i> (але <i>гопака, козака</i>);
	ж) назви річок, озер, гір, островів, півостровів, країн, областей: <i>Бугу, Рейну, Афганістану</i> ;
	з) переважна більшість префіксальних іменників із різним значенням: <i>випадку, відгуку</i>

*Мовний рівень
державця достатній
цілком,
Якщо знає він
«два язика»,
Володіючи суржиком
(із словником)
Й матерщиною
(без словника).
А. Бортняк*

Є іменники, де закінчення -а (-я), -у (-ю) родового відмінка розрізняє значення або передає відтінки значень:

-а (-я)	-у (-ю)
<i>акта</i> (документ)	<i>акту</i> (процес)
<i>апарата</i> (прилад)	<i>апарату</i> (установа)
<i>блока</i> (частина споруди)	<i>блоку</i> (об'єднання держав)
<i>буряка</i> (одиничне)	<i>буряку</i> (збірне)
<i>вала</i> (деталь машини)	<i>валу</i> (насип)
<i>дзвона</i> (річ)	<i>дзвону</i> (звук)
<i>елемента</i> (конкретне)	<i>елементу</i> (абстрактне)
<i>знака</i> (позначка, літера)	<i>знаку</i> (слід, відбиток, прикмета)
<i>індикатора</i> (прилад, показник)	<i>індикатору</i> (речовина)
<i>інструмента</i> (одиничне)	<i>інструменту</i> (збірне)
<i>каменя</i> (одиничне)	<i>каменю</i> (збірне)
<i>листопада</i> (місяць)	<i>листопаду</i> (опадання листя)
<i>малюнка</i> (твір малярства, картина)	<i>малюнку</i> (зображення дійсності)
	<i>письменника, актора</i>
<i>папера</i> (документ)	<i>паперу</i> (матеріал)
<i>пішохода</i> (перехожий)	<i>пішоходу</i> (тротуар)
<i>потяга</i> (поїзд)	<i>потягу</i> (почуття)

*Вчися і від дурня, аби-с
не був таким, як він.
Народна мудрість*

Граматичці підкоряються навіть імператори.

Латинське прислів'я

Великий фізик Гіббс був дуже замкненою людиною і звичайно мовчав на засіданнях ученої ради університету, де він викладав. Але на одному засіданні цієї ради, коли вирішували питання про те, відводити в нових навчальних програмах більше місця математиці чи іноземним мовам, він не витримав і виголосив промову:

— Математика — це мова! — сказав він.

Із записів
І. Долі-Попова

Завершення табл.

-а (-я)	-у (-ю)
<p>пояса (предмет) рахунка (документ) рога (предмет) терміна (слово) фактора (маклер — посередник при укладанні угод)</p>	<p>поясу (просторове поняття) рахунку (дія) рогу (матеріал; зовнішній кут) терміну (строк) фактору (чинник)</p>

7. Іменники — назви діяча з суфіксами **-ар, -ир, -яр** та кінцевим **-р** у родовому відмінку набувають **закінчення -а або -я** (*газетяра, хабара, лікаря*) залежно від групи іменника (твердої, м'якої, мішаної) та від наголошеності чи ненаголошеності цих суфіксів у називному та родовому відмінках.

Тверда група Р. в. -а О. в. -ом	М'яка група Р. в. -я О. в. -ем	Мішана група Р. в. -а О. в. -ем
<p>1. іменники на -р: <i>ви-хор — вихора, -ом</i> 2. іменники з суфіксами -ар, -яр, -ир, які постійно наголошені: <i>футляр — футляра, -ом</i>; 3. як винятки: <i>долар, вар-вар, хабар, панцир, пластир, мочар, комар</i> 4. як винятки: <i>муляр, маляр, столяр, ювіляр</i></p>	<p>1. іменники з ненаголошеними суфіксами -ар, -ир: <i>козир — козира, -ем</i>; <i>лікар — лікаря, -ем</i> 2. іменники з кінцевим -р: <i>Ігор, Лазар, якір, ледар, лобур, кучер (волосся)</i> 3. іменники з наголошеними суфіксами -ар, -ир (при відмінюванні в них наголос переходить на закінчення): <i>проводир — проводи́ря, -ем</i>; <i>секретар — секретаря, -ем</i>; <i>шахтар — шахтаря, -ем</i></p>	<p>іменники з суфіксом -яр, що є назвами людей за характером діяльності: <i>скляр — скляра, -ем</i>; <i>школяр — школяра, -ем</i></p>

8. Родовий відмінок множини (здебільшого залежно від того, до якої відміни належить іменник, від діалектного побутування і позамовного правописного втручання у радянські часи) має такі закінчення: **-ів, -ей**, нульове закінчення, варіантні форми. Починаючи з 90-х

років ХХ ст., спостерігаємо тенденцію до збільшення форм на **-ів**: *партизанів, солдатів, ватів (ват), кіловатів (кіловат)*.

-ів	Варіантні форми	Нульове закінчення	-ей
брелоків грамів грузинів карелів кілограмів корективів мандаринів осетинів партизанів помідорів солдатів суддів стилів татів тунелів центнерів шпротів	брить — бритов ват — ватів війн — воєн грабель — граблів гривень — гривен (жіноча краса) губ — губів кіловат — кіловатів легень — легенів мам — мамів піль — полів окулярів (у мікроскопі) — окулярів раз — разів серць — сердець сосон — сосен старост — старостів (весільних)	болгар бур вірмен галичан гальм ден жител заробітчани канікул конопель литавр окуляч піддаш підшов слов'ян татар хутер циган	галузей гастролей грошей доповідей зустрічей медалей моделей осей паралелей повеней подорожей попадей постатей путей саней солей статей тіней

9. З огляду на політичне вилучення Правописом 1933 і 1946 років закінчення **-и** родового відмінка іменників третьої та четвертої відміни (*незалежності, соли, імені, племені*) і запровадження спільного з російською мовою закінчення **-і**, природно і справедливо повертати в усне і писемне мовлення питоме закінчення: *Руси, осени, солідарності, тімени*.

* * *

*Люди часто живуть після смерті:
Вріже дуба, а ходить і їсть,
Перепродує мислі підтерті
У завулках тісних передмість.*

В. Симоненко

Давальний відмінок

Іменники чоловічого роду другої відміни у давальному відмінку мають закінчення **-ові (-еві, -єві)**: *пам'ятник Степанові Бандері* — це найдавніша і визначальна відмінково-граматична ознака української

Карл V, римський імператор, казав, що єспанською мовою з Богом, французькою з друзями, німецькою з ворогами, італійською з жіночною статтю говорити належить.

М. Ломоносов

— Татусю, а як написати у творі про звірства Герасима:

«Поки він служив у поміщиці, він утопив 25 Мум, Мумів чи Муму?»

— Так напиши просто:

«Муміфікував усю річку!»

Що таке телеграф-
ний стовп?

Це добре відредакто-
вана сосна.

А. Зосимов, В. Голік

Ровесники, не знаю,
як пишуть.
Яке пишуть! Гатити
в дзвони треба, —
«Руків'я» нишкне,
бряца «рукоять»,
Линяє «небо»

від свавілля «неба».
І в нашій хаті,
хай би йому грець,
У наші душі здавна
й не потрошку
Накрапало
із «братньої» слівець:
— К а н е ш н о єсть.
А ти узяв картошку?

С. Ткаченко

мови. Теперішнє наваліне використання форм на -у (попри вживан-
ня його у південно-східному наріччі) — інтерферентний вплив росій-
ської мови. Паралельне закінчення -у (-ю) слід уживати:

по-перше, коли поряд у цьому відмінку стоять два іменники чоло-
вічого роду, один з яких уже має закінчення -ові (-еві, -єві): *панові*
ректору;

по-друге, тільки на -у закінчують прізвища, що мають суфікси -ов,
-ев, -єв, -ів, -їв, -ин, -ін, -їн: *панові Романову (Романіву), добродієві*
Романишину.

* * *

Дурному синові і батькове багатство не в поміч.

* * *

Ледащо син — батькові гріх.

Народна мудрість

Знахідний відмінок

Назви істот у знахідному відмінку вживають у формі родового
відмінка, а неістот — у формі називного відмінка: *розробив проект* —
бачив хлопця. Своєрідність нашої мови в тому, що низка іменників
чоловічого роду, що не є назвами істот і не виражає частковості, мети
й тимчасовості користування, набуватиме у знахідному відмінку, крім
форми називного, також і форму родового відмінка. Така граматична
форма виникає під впливом іменників — назв істот: *співати пісень*,
підписати рапорта, прочитати універсала.

Орудний відмінок

1. Чи правильно вживати орудний відмінок дійової особи, себто —
*підписано нотаріусом, затверджено головою ради, дорогу викладено ро-
бітниками, двері відчиняються водієм*? Такі форми ненормативні, поза-
як орудний відмінок виражає знаряддя, за допомогою якого виконано
дію, — особа аж ніяк не може бути тим знаряддям, тому правильно:
нотаріус підписав документ ручкою; голова ради затвердив; робітники
виклали дорогу асфальтом. Природа цієї помилки криється у «Резо-
люції Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі
граматичній» (1933 р.). У першому пункті цього документа зазначено,
що «усування орудного відмінка дієвої особи при формах на -но, -то при
пасивних присудках і атрибутах», на зразок «це зроблено мною», «за-

тверджено з їздом» є «націоналістичним шкідництвом», «націоналістичним рецептом» і «навмисною дискредитацією післяжовтневої доби розвитку української літературної мови» [60, с. 149]. Відомі мовознавці 20—30-х років ХХ ст. (О. Курило, О. Синявський, Б. Антоненко-Давидович) і сучасні (І. Вихованець, О. Сербенська та ін.) зауважують, що вживання особи в орудному відмінку при пасивних дієприкметниках на **-ний, -тий** (злодій убитий міліціонером); **-но, -то** (мною звернуто увагу) і у формі третьої особи однини чи множини пасивного дієслова на **-ся** (дім будується робітниками) — не характерні для української мови. Орудний відмінок уживаємо там, де ставимо запитання **чим?**, а не **ким?** [1, с. 108—109; 2, с. 22—23; 7, с. 62; 26, с. 55—56; 49, с. 199—203].

2. Останнє десятиліття спостерігаємо відроджену тенденцію вживати **орудний відмінок** зі значенням місця руху: *іти вулицею, турне областями* (поряд із *по вулиці, по областях*), де йдеться зокрема про односпрямований рух. Якщо форми орудного відмінка виражають загальне значення місця, простору руху, то форми місцевого відмінка з **по** виокремлюють і увиразнюють момент спрямованості дії — як односпрямованої: *лізти по дереву*, так і ще більшою мірою різноспрямованої: *ходити по кімнаті* [57, с. 98].

3. Правильно вживати **орудний відмінок** зі значенням засобу дії, що впливає з рекомендацій 20-х років ХХ ст.: *надіслати поштою, факсом, телеграфом; говорити телефоном*.

4. **Орудний відмінок часу**, на відміну від родового, має відтінок невизначеного часу, що зазвичай передано через форму множини: *цього дня — цими днями; одної ночі писали — ночами писали*. Б. Антоненко-Давидович наголошує на таких слухних формах орудного відмінка часу [2, с. 24]:

останнім часом замість *в останній час*
цими днями замість *на цих днях*
іншим часом замість *в інший час*.

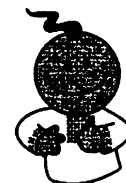
5. Закінчення іменників в орудному відмінку залежить від їхньої відміни та групи: *межею* (мішана група), *столяром* (тверда група), *інвентарем* (м'яка група). Поодинокі іменники мають паралельні форми **-ами, -ями -ми**:

ворітьми (воробітами), *слізьми* (сльозами),
дверми (дверима), *грішми* (грошіма),
колісьми (колесами), *гістьми* (гостями).

*Цифри не брешуть,
а цифрами запростю.*

М. Звонарьов

*Мрія жінки — бути
жінкою мрії.*

*Прийшов до суду селянин
скаржитися, що його побили. Суддя за-
питує:*

*— Каким образом вас
ударілі?*

*— Ніяким образом ме-
не не били. Хіба якоюсь
чортівнею.*

Телефонує один нар-
коман іншому:

— Ти де?

— Я на дні народжен-
ня.

— Ого, а де воно, дню
народження?

Звук смертний, літе-
ра безсмертна.

Народна мудрість

Місцевий відмінок

1. У місцевому відмінку перед закінченням **-і** приголосні **г, к, х** у питомих словах переходять у **з, ц, с**: *рука — руці*. Сьогодні спостерігаємо тенденцію чергування цих приголосних у словах іншомовного походження, переважно власних назвах, як спосіб пристосуватися до нашої фонетико-морфологічної системи: у *Кенігсбергу* /-зі/, у *Ляпцігу* /-зі/, у *Мозамбіку* /-ці/, в *Іраку* /-ці; при ани́злагу/-зі/, у друку /-ці, -ові, в шоку /-ці [58, с. 47—48]. Орфографічні словники поки що непослідовно передають це явище, однак воно має всі підстави, щоб поширитися в мові і стати нормою.

2. Помилково вживати іменники множини з закінченням **-ам, -ям**: *розвезти товар по складам* замість правильного *розвезти по складах*. Це наслідок чужомовного впливу.

3. Іменники, залежно від будови, наголосу та позначення істот чи неістот, осіб чи не осіб, набувають паралельних або різних закінчень: **-ові, -еві, -єві; -у, -ю; -і**.

Таблиця відмінкових закінчень іменника у місцевому відмінку

-ові, -еві, -єві/-у, -ю	-у, -ю/-ові	-у, -ю	-і/-ї
назви істот чоловічого та середнього роду (з суфіксом -к-)	назви неістот чоловічого та середнього роду з суфіксами -к-, -ак-, -ик-, -ок-, -к(о)	назви неістот однокладових основ із закінченням -у, -ю в родовому відмінку, якщо наголос у місцевому відмінку переходить з основи на закінчення	назви неістот чоловічого та середнього роду (переважно безсуфіксні)
при президентові/ при президенту, на добродієві/на добродію, на дитяткові/при дитятку	у будинку — у будинкові, у підрахунку — у підрахункові	у бою, на льоду, на снігу, на шляху	в акті, у декреті примітка 1: залежно від місця наголосу в слові можливе паралельне закінчення: у краї — у краю, на торзі — на торгу; примітка 2: із прийменником по можливі паралельні закінчення: по Дніпру — по Дніпрі

Кличний відмінок

1. Із усіх українських правописів ХХ ст. вперше назву кличного відмінка вжито у Правописі 1990 року. Форму кличного відмінка використовують у звертаннях в однині іменників чоловічого і жіночого роду. У попередніх кодексах це поняття називали **клична форма**. Якщо Правопис 1933 року (у перевиданні 1936 року) зазначає, що імена типу *Жак, Джон, Джорж, містер, сер* кличної форми не мають, то Правопис 1946 року (щоб уподібнити до російської мови) **вперше узаконює можливість у звертаннях уживати закінчень називного відмінка**. Правопис 1960 року розширює межі вживання кличної форми на імена типу *Жак — Жаку, Людвіг — Людвігу*, але водночас вводить роздвоєну норму:

«У звертаннях, що складаються із двох власних назв — імен та по батькові, обидва слова мають закінчення кличної форми або вживаються у формі називного відмінка: *Іване Петровичу і Іван Петрович*».

Еволюція закінчень кличного відмінка припинила свою варіантність у Правописах 1990 і 2007 років: «обидва слова мають закінчення тільки кличного відмінка: *Ганно Іванівно*» (Правопис 2007 р. не вживає слова *тільки*), а також у правописах подано додаткові приписи [62, с. 32; 63, с. 73; 64, с. 84—85; 65, с. 71; 66, с. 90; СД ВІЛ, с. 310]:

а) у звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного відмінка має як перше слово, так і друге, хоч друге слово може мати і форму називного відмінка: *добродію секретар (секретарю), пане голово (голова)*;

б) у звертаннях, що складаються з загальної назви та імени, форму кличного відмінка набуває як загальна назва, так і власне ім'я: *колего Степане, друже Олеже*;

в) у звертаннях, що складаються з загальної назви та чоловічого прізвища, форму кличного відмінка може мати не тільки загальна назва, а й прізвище: *пане Петренко і пане Петренку*;

г) змінювані прізвища мають паралельні форми називного і кличного відмінка: *Лучине і Лучин*.

Очевидною є суперечність між двома останніми пунктами: якщо змінюване прізвище має паралельні форми називного і кличного відмінка, то це вможливило б у звертаннях вживати прізвище також у паралельних формах: *пане Петренко і пане Петренку*. Правда, існують прізвища такої будови (зокрема на *-ук, -юк, -чук, -ак, -як, -чак*),

*Пиши мені, калино,
будь здорова,
Ніколи не продам тебе
на дрова,
За цілий світ, за всесвіт
не продам,
Тож клетки назустріч
всім вітрам,
Тож крила підіймай
свої тугії
Безсмертним цвітом
правди і надії!*
І. Драч

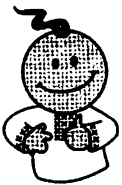
*Коханий — розповсю-
джена форма звертан-
ня до представника чо-
ловічої статі, чиє ім'я
на цю пору випало з па-
м'яти.*

— *Пане полковнику, як ви гадаєте, москo-вити не можуть чи не хочуть вивчати нашої мови?*

— *І не можуть, і не хочуть, а ще й не мають часу: то п'ють, то воюють, то маю-каються, то похмеляються. Все їм ніколи.*

Їде чоловік на машині, йому назустріч жінка. Також на авті. Жінка відчиняє вікно і кричить:

— *Обережно, козел!*

Чоловік, обурений, відчиняє вікно і навздогін машині жінки що є сили кричить:

— *Сама коза!*

...Заїздить за поворот і врізається в козла, що стоїть посередині дороги.

що їхній кличний відмінок створює стилістичний ефект, часто використовуваний у художніх та публіцистичних текстах: *пане Кравчуче, пане Біляче:*

*Не хочу — ні! — цих похорон. Прости.
Хай тільки ворон тричі десь прокряче,
Що вже похований ти, неповторний ти,
Осьмаче-символе, як Вій від мук незрячий!*

«Пам'яті Т. Осьмачки» Е. Маланюк

2. Закінчення кличного відмінка здебільшого залежить від часу активного побутування, від відміни, групи, будови та наголосу іменника, але, попри це, для нього характерна варіантність та несистемність форм, що закріплена чинним правописом та орфографічними словниками: *будівнику — будівниче, Олегу — Олеже, Ігоре — Ігорю, газетяре, стоматологу* [18 с. 39—42; 76, с. 32—34]. Типові і поширені приклади вживання кличного відмінка пропоную в таблиці.

* * *

Будь собі, Семене, без мене!

Народна мудрість

Таблиця форм кличного відмінка

Група іменника	І відміна		II відміна		III відміна	
	Називний	Кличний	Називний	Кличний	Називний	Кличний
Тверда	-а: голова зборів [не голо- вуючий]	-о: голово зборів	1. нульове зак.: Іван, Олег	-е Іване, Олеже	нульове зак.: любов	-е любове
			2. зак. -о: Петро, тато	-е Петре, але тату		
			3. однокл. ім.: син	-у сину		
			4. зменшені форми з суфіксом -ик, -ок, -к-о: синок, Петрик	-у синку, Петрику		
М'яка	1. -я: суддя, Ілля	-е: судде, Ілле	1. нульове зак.: Сергій, Ігор, добродій	-ю Сергію, Ігорю, добродію		
	2. -ія: президія	-іє: президіє	2. із суфіксом -ець: отець, хлопець	-ч-е отче, хлопче		
Мішана	-а: душа, теща	-е: душе, але тещо	нульове зак.: товариш, слухач	-у товаришу, слухачу але Довбуше, газетарє, креслярє, сторожє, школярє		

Вершина «політичної глупоти» від Європарламенту

Традиційне звертання «місіс», «міс», «мадам», «мадемуазель», «фрау», «фрайлянд», «сеньйора» і «сеньйорита» вживати не рекомендують. На думку винахідливих депутатів з Європарламенту, вони «дискримінаційні». Ініціатива заступити традиційні слова на «нейтральні» належить генеральному секретареві Європарламенту Г. Ромерові. Натомість шотландський член парламенту С. Стивенсон називає цей «винахід» «вершиною політкоректної глупоти».

З газети

4.2. Називання осіб в офіційно-діловому спілкуванні

Якось під час виборчої кампанії на зустрічі з лучанами голова парламенту і віце-президент НАН України В. Литвин продемонстрував диво-етикет у спілкуванні з виборцями. Один чоловік нагадав Литвині про його спікерство як про безвідповідальність перед країною і, безнадійно махнувши рукою, почав вибиратися з негустого натовпу. Достойник натомість загукав у мікрофон:

— Дядьку... Дядьку! Послухайте, дядьку!

«На оте п'ятиразове «дядьку», що долинуло й до олійного ряду, один із продавців зауважив: «Культура приїхала...». А жіночка з різноколірною «кравчучкою» докинула: «Ага, і віра християнська». Це вже вона, мабуть, про інші слова довголітнього номенклатурника: «Я такий же, як ви. Я на Поліссі народився, на фермі, у яслах». У яслах? Син Божий, не інакше» [54, с. 6].

Для партійної посткомуністичної номенклатури і досі чужі слова-регулятиви (лат. *regula* — «правило, норма») — загальні іменники, уживані для називання людей і звернення до них — *пан, пані, добродій, добродійка*, які в українському суспільстві не мали виразного суспільного маркування (зокрема, слово *пан* з часом втратило свою соціальну обмеженість), і з допомогою них зверталися до будь-якої шанованої людини. Перша фіксація в давньоукраїнських текстах слова *пан* у препозиції до особової назви сягає XIV ст. і походить із галицько-волинської землі: *пан Лісота, пан Микита*. На думку С. Медвідь-Пяхомової, це зумовлено західнослов'янським впливом. Згодом така форма поширилася на інші українські терени [33, с. 153].

Слово *пан* (первісно *гпан* — іран. *gau* — «корова, бик, велика рогата худоба» і *рāпа* — «захист, охорона, сторожа») сягає давніх іранських запозичень і означає «*пастух, охоронець, захисник*» [ЕСУМ 4 с. 273]. Це слово поширене в білоруській, польській, чеській, словацькій, верхньо-і нижньолужицьких мовах, а також молдовській. Про побутування його всіма теренами України свідчить народна творчість:

*Добрий вечір тобі,
Пане господарю!*

Підтверджує це і творчість письменників різного часу від І. Котляревського до І. Франка: *пане Возний, пане меценасе*. В офіційно-діло-

вому спілкуванні його вживають, сполучаючи з номенклатурними назвами: *пане Президенте, пане міністре, пане консуле, пане голово*. У жодному випадку не сполучають слова *пан* з іменем людини — високопосадовця, зокрема міністра: *пане Іване* (треба *пане міністре*). Таке сполучення можливе, якщо «адресат молодший, однакового віку або не на дуже багато вищий за соціальним становищем» [44, с. 103]. Поряд із іменем по батькові слова *пан* не вживають: *пан Дмитро Іванович* (треба *пан Дмитро* або *Дмитро Іванович*). У формі звертання *пані* і *панове* слово *пані* (називний відмінок однини *пáня, пáні*; орудний відмінок однини і множини *панею* і *панями*, родовий множини *пань*) як ужите в множині наголошують на останньому складі за аналогією до *хаті́, бабі́* [17, с. 15—17; 24, с. 25].

У військовій царині, відколи проголошено незалежну Українську державу, Статут внутрішньої служби у війську передбачав вільно вживати дві форми на вибір: *пане* і *товаришу* — аж поки 2004 р. Верховна Рада України не ухвалила закону, згідно з яким затверджено як єдину останню форму [42, с. 28].

Слова *добродій* не вживають в офіційно-ділових ситуаціях, але у випадку з паном Литвином воно саме до потреби, замість знеособленого та заниженого «*дядьку*». Відроджується традиція вживати це слово як прикладку до слів *пан* і *пані*: *пане добродію! пані добродію!*

Слово *товариш* (турец. *tavar* — «майно, худоба, товар» і *еş* (або *iş*)) досі має на собі семантичне навантаження з радянських часів, хоч в українській мові воно відоме від XV ст. і широко вживане серед козацтва: *пане товаришу*, а також під час визвольних націоналістичних змагань: провідник ОУН Є. Коновалець звертався до молодих людей — *товаришу*, а слово *друг* у цій організації символізувало належність до рядів ОУН: *друг Олег Кандиба, подруга Олена Теліга*. Статутним в УПА було звертання *друже командире* [42, с. 28; 44, с. 108—109]. Звертання *колего, колеги* свідчить про спільність праці, позаяк з латинської воно означає «*співурядник, помічник, товариш*».

Проявом безкультурності є форми звертання за статевою ознакою (*жінко, мужчино*), зокрема тоді, коли до жіночої статі застосовують зменшено-пестливу форму, на зразок *жіночко*. Такі «статеві» форми нав'язані радянським часом і скопійовані з російської, яка, втративши своїх *государей* і *государеней*, залишилася лише з *эй, девушка! Женщина! Мужчина!...* Тому й кричав відомий персонаж — «*дядьку!*»

Утворені від індоєвропейської основи *ра* «*захищати, охороняти, бергти*», слово *пан* і численні похідні імена та назви несуть найдавніші поняття й уявлення світоглядного, соціального, логіко-юридичного, військового плану. Первісно «захисник, охоронець, воїн» слово *пан* розвинулося до значень «господар, володар, правитель, князь, гетьман», воно безпосередньо стосується воїнського стану, недвозначно вказує на право й обов'язок воїна — захищати, охороняти, бергти.

За абсурдною логікою його вилучено з ужитку в споконвічній сфері — військовій, яка його породила.

С. Наливайко

— *Женщина, останні ви до каси?*

— *Женщина, ви йдете в Черкаси?*

— *Женщина, які в вас гарні очі!*

(Є ще в нас до «женщини» охочі).

***

— *Добродійко, цікаво дуже знати...*

— *Добродійко, пустіть заночувати!*

— *Не гнівайтесь, будь ласка, люба пані:*

Ці квіти не для вас — для панни Тані.

***

Є жінка в нас (жінки — то вже жіноцтво):

Своя, сусідська,

братова, чужа,

А «Женщина» — то ніби

склянка оцту,

То на живій тканині

мови — ржа.

В. Маснюк

В офіційно-діловому спілкуванні побутує і трикомпонентна формула звертання до людини: на ім'я по батькові та прізвище. Історичний розвиток системи називання людини в Україні засвідчує, що впродовж XIV—XVIII ст. її ядром було **двокомпонентне називання: особове ім'я + патронім** (називання за батьком з допомогою суфіксів **-ук, -юк, -чук, -ак, -як, -чак, -енко, -ів, -ич, -ович**: *Іван Петрів* і **особове ім'я + прізвище**: *Василь Продан*). Саме в цю пору серед знаті (у XVI—XVII ст. серед заможного міщанства) поширилася практика називатися трикомпонентно, зокрема з суфіксом **-ич**, вживання якого не мало таких жорстких обмежень соціального характеру, як це було в росіян. Використання такого типу найменувань аж ніяк не можна пояснювати російськомовним впливом із кількох причин: по-перше, приклади походять із територій, що не перебували під політичним чи мовним впливом Московії, а навпаки, — під польською зверхністю (*міщанин Іван Мискевич Крупчанка*); по-друге, традиція використовувати трикомпонентний спосіб називання людини не переривалася від XIII ст. (князь *Юрій Глібович Белзький*). У XVII—XIX ст. цей спосіб хоч і не переважає на тлі інших засобів визначення особи, однак за рахунок втрати суспільних обмежень розширює коло свого побутування [31, с. 16—18; 33, с. 154; 71, с. 132]. Водночас він зостається невластивим народному середовищу, що сприймає його як панську чужу форму. Зокрема, російське тричленне іменування блискуче спародіював Т. Шевченко в поемі «*Юродивий*», взявши за об'єкт висміювання київського генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова та харківського генерал-губернатора князя Долгорукова [31, с. 17]:

Во дні фельдфебеля-царя

Капрал Гаврилович Безрукий

Та унтер п'яний Долгорукий

Україну правили.

Неспростовний і той факт, що з другої половини XIX ст. звичай уживати імена по батькові на **-ович, -евич, -івна** у функції шанобливої форми іменування осіб поширився Лівобережною Україною під впливом російської ідентифікації.

Основна тенденція сучасного називання особи в офіційно-діловій царині — це паралельне використання **дво- і трикомпонентних формул** із виразною перевагою двокомпонентного називання в Західній Україні.

4.3. Особливості правопису та відмінювання імен, імен по батькові та прізвищ

4.3.1. Нормативність імен та імен по батькові

Формам власних імен, на відміну від загальноновживаної лексики, властива більша варіантність. Певною мірою це зумовлено тим, що абсолютна більшість наших імен запозичена з грецької мови: *Василь, Дмитро, Оксана*; латинської: *Віктор, Максим, Наталія*; гебрайської: *Захар, Михайло, Марія*; зі скандинавської: *Ігор, Олег, Ольга*. Входячи до нашої мови, вони зазнавали різного пристосування. До питомо наших імен належать: *Всеволод, Людмила, Ярослав*; кальковані з грецької (буквально перекладені): *Віра* (грец. *Pistis*), *Надія* (грец. *Elpis*), *Любов* (грец. *Charis*), *Богдан* (гр. *Theodotos*), *Богодар* (грец. *Theodoros*) [43, с. 111].

Серед **нормативно-варіантних** такі імена:

Анастасія — Настасія

Антін — Антон

Гнат — Ігнат — Ігнатій

Григорій — Григир

Ілля — Ілько

Ірина — Ярина

Йосип — Осип

Зеновій — Зиновій — Зіновій

Костянтин — Кость

Наталія — Наталя

Олександра — Олеся — Леся

Олексій — Олекса

Остан — Євстахій — Євстафій — Стахій — Стах

Охрім — Єфрем

Панас — Опанас — Афанасій

Свирид — Свиридон — Спиридон

Севастьян — Севастіан — Себастьян

Софрон — Сопрон — Супрун

Теодор — Тодор — Федір

Тиміш — Тимко — Тимофій

Тихін — Тихон

...власні назви людей — це найзагальніші й найіндивідуальніші та найбільш міжнародні й найбільш національні слова водночас. Це визначає когнітивно-ментальну типологічну природу імен, призначення яких у тому, щоб виражати і словесно закріплювати типи духової організації народу.

I. Фаріон

Імена — це згорнуті в собі духові центри.

П. Флоренський

... ім'я неможливо перекласти іншою мовою цілком адекватно, як і неможливо перенести його геть чужим в іншу мову — воно мусить бути співвідтворено в іншій мові, а отже, бути іншим аспектом того ж іменного типу.

П. Флоренський

...всьяке ім'я є не па-личка, а сутнісний знак [речі], символ, обтяже-ний довгим шлейфом історико-культурної наповнености, і зміна імені — завжди вхо-дження в мережу інших смислових зв'язків, а від-так і зміна істоти пе-рейменованого...

О. Забужко

Тодосій — Тодось — Феодосій
Устим — Устин — Юстим — Юстин
Юлія — Уляна — Оляна тощо.

Про визначальну роль імени в житті людини яскраво свідчить оповідка від Е. де Мелло.

НАЗВАТИ ПЕРВІСТКА

Коли прийшов час назвати первістка, чоловік та жінка почали сварити-ся. Вона хотіла назвати його на честь свого батька, він — на честь свого. Врешті-решт звернулися по допомогу до равина, щоб той розсудив їх.

— Як звали твого батька? — запитав равин чоловіка.

— Абія.

— А як звали твого батька? — запитав він його дружину.

— Абія.

— То у чому річ? — збентежено дивувався равин.

— Бачите, раві, — мовила жінка, — мій батько був людиною ученою, а його батько був конокрадом. Як же можу я дозволити моєму синові мати ім'я такого чоловіка.

Равин задумався, позаяк справа справді була делікатна. Він не хотів, щоб якась одна сторона почувалась у виграві, а інша в програші. Отож, врешті-решт він сказав:

— Ось що я вам пропоную зробити. Назвіть хлопчика Абієм. Тоді почекайте та подивіться, чи стане він ученим, чи конокрадом. Тоді зна-тимете, на честь кого ви його назвали [15, с. 177—178].

* * *

Низка імен має своєрідний правопис:

— зберігаємо подвоєння:

Алла, Аполлон, Белла, Ганна, Геннадій, Іванна, Ілля, Інна, Жанна, Елла, Емма, Нонна, Палладій;

— апостроф ставимо після губних б, п, в, м, ф; задньоязикових г, к, х; дрижачого р перед йотованими я, ю, є, ї:

Дем'ян, Лук'ян, Валер'ян, Мар'ян, Любов'ю;

— м'який знак не пишемо:

Касян, Омелян, Уляна, Тетяна, але Люсьєна;

— імена Ігор, Лазар (на відміну від Віктор — Віктора, -ом, Макар — Макара, -ом) належать до м'якої групи, тому в родовому та орудному

відмінках матимемо *Ігоря, Ігорем; Лазаря, Лазарем* (але *Ігорович, Лазарович*);

— ім'я *Лев* при відмінюванні має паралельні форми: *Лева, Левові* та *Льва, Львові*.

Від імен утворюють присвійні прикметники, що означають належність чогось чи когось іменованій особі. Імена, що належать до першої відміни (закінчення *-а, -я*: *Сава, Марина*), утворюють присвійні прикметники з допомогою суфіксів *-ин* (*Савин, Маринин*), *-ін* (*Надійін*), *-ін* (лише *Іллін*). Якщо їхні основи закінчуються на *г, к* (*шк*), *х*, то перед суфіксом *-ин* вони змінюються на *ж, ч* (*ш*), *ш*: *Ольжин, Лучин, Мелашин, Явдошин*. Імена, що належать до другої відміни (закінчення нульове та *-о*: *Сергій, Петро*), утворюють присвійні прикметники з допомогою суфіксів *-ів* (*-ев, -єв*): *Василів брат — Василева сестра, Андріїв конверт — Андрієва папка*.

Імена по батькові від власних імен утворюють тільки з допомогою суфікса *-ович, -івна* (*-ївна*): *Васильович, Петрович, Сергійович; Василівна, Петрівна, Сергіївна*. У родовому відмінку однини імена по батькові на *-івна* (*-ївна*) мають форму *Сергіївни, Петрівни* (а не *Сергіївної, Петрівної*).

Низка імен по батькові має паралельні форми:

Ілля, Ілько — Ілліч, Іллівна; Ількович, Ільківна;

Кузьма — Кузьмійч, Кузьмівна і Кузьмович, Кузьмівна;

Лев, Левко — Левович, Львович, Левівна, Львівна; Левкович, Левківна;

Лука — Лукійч, Луківна і Лұкович, Лұківна;

Микола — Миколайович, Миколаївна і рідше Миколович, Миколівна;

Хома — Хомович, Хомівна і Хомійч, Хомівна.

4.3.2. Нормативність прізвищ та топонімів

Прізвища, залежно від називання статі та залежно від будови, частини і від походження, мають різні типи відмінювання.

1. Чоловічі прізвища іменникового типу, що мають нульове закінчення (*Щербак, Рись*), *-к-о* (*Кривко*), *-енк-о* (*Петренко*), відмінюють так, як іменники другої відміни: *вулиця Івана Франка, брати Клички, разом з Литвином*.

2. Жіночі прізвища іменникового типу, що мають нульове закінчення (*Щербак, Рись*), *-к-о* (*Кривко*), *-енк-о* (*Петренко*), не відміню-

Ім'я людини — не плащ, що вільно колихається в неї на плечах, який можна пригладжувати та обсмикувати, а щільно, наче шкіра, прилеглий одяг. Його не можна скребти і різати, не поранивши самої людини.

В. Гете

Лесь Мартович сказав Василеві Стефаніку:

— Ти пам'ятаєш, Василью, як ми колись хотіли написати разом одну річ? Напишімо тепер. Ти маєш таке ім'я.

— Добре, Лесю, поділимо працю. Ти пиши, а я підпишу.

Із записів
І. Долі-Попова

Допотопне прізвище
Прибіг якомсь

до райради

Тягнирядно Сава.

— Хочу прізвище

змінити.

Ось моя заява.

Бо прізвище Тягнирядно
Допотопне стало.

Я нове собі придумав

Тягниодеяло.

П. Глазовий

Будова прізвища —
один із визначальних
способів індивідуалізації
етносу.

І. Фарион

ють: зустріч із пані Щербак, приїзд спортсменок (змагунок) Кривко, книжка письменниці Петренко. Характерно, що Правопис 1929 року востаннє подавав паралельну норму: незмінюваність прізвища й утворення прикметникової моделі з допомогою **-ова (-ева, -єва)**: пані Щербак і пані Щербакова та іменникової **-к-а**: пані Антонович і пані Антоновичка [61, с. 71].

3. Чоловічі прізвища прикметниково-присвійного типу з суфіксами **-ів (-їв)** мають два способи відмінювання: з чергуванням звука [і] з [о], [е] і без нього. У прізвищах на **-ів** звук [і] чергується з [о] після твердих приголосних (*Степанів — Степанова*, бо *Степан*), [і] з [е] після м'яких та шиплячих приголосних (*Іванців — Іванцева*, бо *Іванець*, *Лукашів — Лукашева*, бо *Лукаш*).

Н. Павлів

Р. Павлова, Павліва

Д. Павлову, Павліву

З. Павлова, Павліва

О. Павловим, Павлівим

М. при Павлові, -у, Павліві, -у

Кл. Павлове, Павліве, Павлів

Ковалів

Ковалева, Коваліва

Ковалеву, Коваліву

Ковалева, Коваліва

Ковалевим, Ковалівим

при Ковалеві, -у, Коваліві, -у

Ковалеве, Коваліве, Ковалів

4. Жіночі прізвища з суфіксами **-ів (-їв)** мають два варіанти відмінювання: незмінність прізвища і відмінювання за прикметниковим типом: *Оксани Лесів — Оксани Лесевої (Лесевій, Лесеву, Лесевою, при Лесевій)*.

5. Чоловічі прізвища прикметниково-присвійного типу з суфіксами **-ин, -ін (-їн), -ишин (-їшин)** відмінюють як іменники відповідної відміни, однак в орудному відмінку мають прикметникове закінчення **-им**.

Н. Василишин

Р. Василишина

Д. Василишинові, -у

З. Василишина

О. Василишиним

М. при Василишині, -ові, -у

Кл. Василишине, Василишин

6. Жіночі прізвища з суфіксами **-ин, -ін (-їн), -ишин (-їшин)** не відмінюють або набувають закінчення **-а** в називному відмінку, відмінюючись за прикметниковим типом.

Н. Савина
Р. Савиної
Д. Савиній
З. Савину
О. Савиною
М. при Савиній
Кл. Савино, Савина

Уяви, Неподайленко вчора на полюванні застрелив замість зайця візця.

— Що ж тут дивного! Він ще в інституті одержував одиниці з зоології.

7. Чоловічі прізвища з суфіксом **-ин**, які під час виникнення були назвами осіб за національністю (*Волошин, Сербин, Литвин, Русин*), а в окремих випадках — назвами осіб за населеним пунктом (*Комарнянин* від с. Комарно), відмінюють за іменниковим, а не прикметниковим типом. Зокрема, в орудному відмінку вони набувають закінчення **-ом**, а не **-им**: *Русином*. Жіночі прізвища цієї моделі — незмінні.

Н. Русин
Р. Русина
Д. Русинові, -у
З. Русина
О. Русином
М. при Русинові, -у
Кл. Русине, Русин

8. Прізвища, що за характером кінцевого звука випадають з відмінкової системи іменників чоловічого і жіночого роду, не змінюють: *Вільде, Трублаїні, Бару, Куїнджі*.

9. Чоловічі і жіночі прізвища прикметникового типу відмінюють, як прикметники: *Гайовий, Гайового; Гайова, Гайової; Волоська, Волоської*. Вважають за нормативні прізвища з варіантними суфіксами **-івський, -овський, -а**: *Кожухівський, -а — Кожуховський, -а*.

10. Подвійні прізвища та псевдоніми чоловічого роду відмінюють переважно в обох складових частинах: *Білецького-Носенка, Карпенка-Карого, Квітки-Основ'яненка*. Винятки з цього правила — це ті подвійні прізвища, першу частину яких сприймають як прикладку, а не як окреме прізвище: *Кос-Анатольського, Яр-Кравченка*.

Особливості правопису прізвищ

1. Складні прізвища мають паралельне функціонування утворень із нормативним переходом [о] в [і] у закритому складі другої частини

Хто втрачає ім'я людини, той втрачає все.

Народна мудрість

Візьмім таку «дрібницю», як відмінювання прізвищ. Чому ми маємо відміняти питомі українські прізвища на російський лад: Медвідь — Медвідя, Білокінь — Білокіня, Сокіл — Сокіла, а не так, як ми нормально говоримо: Медвідь — Медведя, Білокінь — Білоконя, Сокіл — Сокола. Це ж абсолютне повторення Валуєвської доктрини: не може бути самобутнього українського відмінювання, лише російське. Такі «правила» ведуть до розмивання тональності нашої мови.

С. Караванський

прізвища і без нього: *Кміть — Кметя, Чорновіл — Чорновола, Товсторіг — Товсторога, Білозір — Білозора і Довгонос — Довгоноса, Тягнибок — Тягнибока* [28, с. 30, 37, 182; СД ВІЛ, с. 311—315].

2. При словозміні прізвищ відбуваються властиві українській мові чергування:

а) приголосні *г, г, к, х* чергуються з *дз, з, ц, с* перед закінченням і в давальному та місцевому відмінках: *гирлига — гирлидзі, Мишуга — Мишузі, рука — руці, Муха — Мусі*;

б) голосні *о, е* чергуються в закритому складі з *і*: *Корінь — Кореня, Макогін — Макогона, Ківш — Ковша* (за винятком *Куліш — Куліша* (кулеша), *Кисіль — Кисіля* (кисіль — киселю));

в) голосні *о, е* чергуються з нульовим звуком: *Бурячок — Бурячка, Кравець — Кравця* (за винятком *Жнець — Жнеця* (хоч *жнець — женця*), *Швець — Швеця* (хоч *швець — шевця*)). Коли відмінюємо чеські і польські прізвища — суфіксальний *е* зберігаємо: *Гашек — Гашека, Чапек — Чапека*.

3. Прізвища, що закінчуються на *-р, -ар, -яр* належать до трьох груп: твердої, м'якої, мішаної: *Вихора, -ом; Бондаря, -ем; Дігтяра, -ем*. Невмотивовані винятки становлять прізвища *Гончар, Гайдар — Гончара, -ом, Гайдара, -ом*, що відмінюють за твердим типом, хоч *гончар — гончаря, гайдар — гайдаря*.

4. На відміну від однозвучних загальних назв, що мають у родовому відмінку однини закінчення *-у (-ю)*, прізвища у цьому відмінку закінчують на *-а (-я)*: *Вітер — Вітра, Сніг — Сніга, Мед — Меда*.

5. М'який знак не пишемо у прізвищах, які закінчуються на *р*, губні та шиплячі приголосні: *Лимар, Чижмар, Царков, Голуб, Марич*; після *н* перед *ч* та суфіксом *-ськ(ий)*: *Зінчук, Панчишин*.

6. Апостроф у прізвищах ставимо після:

а) *б, п, в, м, ф* перед *я, ю, є*: *Пилип'юк, Клим'юк*;

б) після префіксів: *Під'яроків*;

б) після твердого *р*: *Кир'ян, Мар'яненко* (але *Рюмса, Буряк*);

в) у похідних від імені *Лук'ян*: *Лук'яненко, Лук'янець*.

Апостроф не пишемо, якщо перед губним приголосним є інший приголосний, крім *р*, що належить до кореня: *Ужв'юк, Лихв'юк, але Щерб'юк*. Написання без апострофа прізвищ типу *Максим'юк, Зуб'юк, Вязовий* — помилкове і неприйнятне.

7. Подвоєні приголосні пишемо за загальними правилами правопису — при збігові однакових приголосних:

- а) префікса і кореня (*Беззубко*);
- б) кореня або основи на **-н** і суфікса **-н(ий)**, **-ник** (*Винник*).

Правописна асиміляція українських прізвищ та топонімів

Асиміляція українських прізвищ — складник загальномовних процесів уподібнення української антропонімійної системи з російською. Втручання в український іменний простір, зокрема топоніми, започаткувала Єкатеріна II. Її особливий винахід — всеохопна кампанія перейменування назв поселень: с. *Микитине* стало *Нікополем*, с. *Матвійвна* — *Павлоградом*, містечко *Новоселиця* — м. *Новомосковськом*, с. *Домаха* — *Маріуполем* тощо. У радянські часи цей винахід набув абсурдно-тотального характеру: комуністично-імперська машкара покривала найперше давні історично-традиційні назви: *Студеники* стали *Жовтнєве*, *Копані* — *Войковський*, *Горішні Плавні* — *Комсомольськ*, *Бахмут* — *Артемівськ*, *Грушки* — *Ульяновка*, *Софіївка* — *Карло-Марксове*, *Молочне* — *Орджонікідзе*, *Шарапкине* — *Свердловськ*, *Пулини* — *Червоноармійськ*, *Обухівка* — *Кіровське*, *Січеслав* — *Дніпропетровськ*, *Звягель* — *Новоград-Волинський*, *Олешки* (центр Січі Війська Запорозького) — *Цюрупи* (прізвище наркома продовольства) тощо... [50, с. 7]. Розуміла імператриця та її ідейні імперсько-большевицькі наступники, що ім'я не тільки «іменна» справа, а найперше духова і політична. Це справа волі або рабства. Це один із визначальних способів індивідуалізації етносу. Зі зруйнуванням імени зникає весь пласт культури, чого і треба було досягнути. Велика помилка називати чужі речі своїми іменами, а свої чужими. Це сигнал кризи духу. Спотворені назви творять нову систему буття: відчужують українця від його мови, історії, культури. **Серед спотворених топонімів та назв держав:** *Белгород-Дністровський*, *Беларусь*, *Венгрія*, *Ровно*, *Северодонецьк*, *Словакія*, *Старобільськ*, *Турція* — правильно *Білгород-Дністровський*, *Білорусь*, *Угорщина*, *Рівне*, *Сіверськодонецьк*, *Словаччина*, *Старобільськ*, *Туреччина*.

Закономірно, що 1888 року цар Олександр III видав указ «Про заборону вживати в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами» [53; 67, с. 66].

Форму Гончаром утворено не за українською, а за російською моделлю відмінювання, узаконеною чинним правописом. Бачите, як розмиває нашу тональність експеримент, поставлений для торжества україножерських ідей.

С. Караванський

Ім'я та прізвище — це адреса народу.

Л. Силенко

Зруйнують ім'я предмета і відразу й неминуче почнуть руйнуватися наші уявлення про нього.

С. Залигін

Супліка вболівальника
 Не розумію форварда на
 «енко» (Довкола нього
 нині шум і гам):
 По-італійськи,
 по-московськи цвенька,
 Лише по-українськи —
 ні бум-бум!

[...]
 Щоб генія імення
                                   не ганьбити,
 Не осоромити
                                   козацьку кров,
 Я пропоную прізвище
                                   змінити:
 «Сапожников» узяти
                                   чи «Портнов».
 П. Ребро

...отримати ім'я —
 означає вкоренитися
 у відповідній менталь-
 ності. І «вкоренялися»
 так, що втрачали ко-
 ріння [...]. Українські
 шляхтичі з Вербицьких
 ставали Вежбіцькими,
 з Галузовських — Гален-
 зовськими, з Голова-
 цьких — Гловацькими.

* * *

*Марійка стала Машею,
 Малий Сашко став Сашею,
 Іванко став Ванюшею,
 Катрусечка — Катюшею.*

*Даринка стала Дашею,
 Наталочка — Наташею,
 Грицько кумедний — Грішею,
 Мишко кирпатий — Мішею.*
*Рідні діти — мов нерідні,
 Тато й ненька — мов чужі.
 Не тому народ наш бідний,
 Що до всього збайдужів?*

В. Маснюк

Асиміляція в системі прізвищ полягала не лише в приписуванні до українських коренів російського суфікса **-ов**: Сушко ставав **Сушковим**, Степанко — **Степанковим**, Роговець — **Роговцевою**, Гонта — **Гонтіним**, а у спотворенні їхньої кореневої будови, як це сталося з прізвищами предків видатних українських наукових і політичних діячів **Донцова** (Донець) і **Єфремова** (Охріменко). Сьогодні спостерігаємо такі основні асиміляційні спотворення у прізвищах:

1. Кореневі спотворення і на **є**: **Побегайло**, **Нємчин**, **Пехота** замість **Побігайло**, **Німчин**, **Піхота**; и на **і**: **Дубіна**, **Каліта**, **Півовар** замість **Дубина**, **Калита**, **Пивовар**.

2. Суфіксальні спотворення: **-ик** на **-ік** (**Дончік** — **Дончик**); **-иченко** на **-іченко** (**Мірошніченко** — **Мірошниченко**); **-ович**, **-евич**, **-ич** на **-овіч**, **-евіч**, **-іч** (**Базилевич** — **Базилевіч**, **Мотріч** — **Мотрич**); **-ишин** на **-ішин** (**Кифішин** — **Кифишин**); **-ин(а)** на **-ін(а)** (**Федіна** — **Федина**); **-ин** на **-ін** (**Карпін** — **Карпин**); **-инськ(ий)**, **-ицьк(ий)** на **-інськ(ий)**, **-іцьк(ий)**: (**Карпінський** — **Карпинський**, **Жиліцький** — **Жилицький**).

Засадничий припис побутування прізвищ — збереження їхньої питомої твірної основи та суфіксів (**Денисов**, а не **Денісов**, **Лебедев**, а не **Лебедев**).

Загальні закони мови так само поширюються на прізвища, як закони держави на всі прошарки населення. Закон мови має абсолютну вищість над особистісними примхами носія імені та прізвища. Прізвище спершу складник мовної системи, а лиш по тому ідентифікаційно-іменний знак особи.

О. Пономарів наголошує, що «не варто обстоювати спотворені історичними обставинами форми прізвищ. Треба відродити справжні прізвища, як і цілу націю. Це явища одного порядку» [43, с. 114]. Для цього досить звернутися до місцевого паспортного столу і вимагати зміни форм прізвища відповідно до фонетико-граматичних законів української мови. Але для цього потрібно набагато більше: україноцентричний переворот у свідомості. Спотворені прізвища — знаки колоніальної доби. Зміна прізвищ та імен — це перехід в іншу систему буття. Відродження національної самосвідомості змушує змінювати імена та прізвища на питомі, натомість найменша зміна національної форми імени та прізвища — це крок до асиміляції.

Мабуть, забули наші предки, як і змоскалені сучасники, мусульманську мудрість: *брати чуже ім'я — означає уподібнитись до чужої нації*. Для чого це уподібнення? Щоб уяскравити неповагу до себе через найіндивідуальніший, найсуттєвіший знак у мовній природі.

І. Фаріон

4.4. Граматичні норми прикметника (нормативність у межах ступенювання прикметників)

1. Утворення ступенів порівняння — одна з основних характеристик якісних прикметників. Однак низка якісних прикметників, з огляду на їхнє значення та згрубіло-пестливі суфікси і префікси, ступенів порівняння не утворює:

а) прикметники з суфіксами суб'єктивної оцінки: **-еньк-** (низенький), **-есеньк-** (малесенький), **-енн-** (страшений), **-уват-** (холоднуватий), **-ат-** (щербатий), **-ист-** (сріблистий), **-яв-** (білявий) тощо;

б) прикметники з префіксами **пре-** (препоганий), **над-** (надзвичайний), **ультра-** (ультрасучасний), **архі-** (архіважливий) тощо;

в) прикметники, що утворені складанням чи повторенням основ: **синьо-жовтий**, **білосніжний**, **синій-синій**;

г) прикметники з абсолютним виявом ознаки: **німий**, **сліпий**;

г) прикметники — назви кольорів, що походять від назв предметів: **коричневий**, **вишневий**, **салатовий**.

* * *

*Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.*

В. Симоненко

* * *

2. Утворюючи ступені порівняння від інших якісних прикметників, зазвичай допускають такі помилки:

У взуттєвому магазині:

— Скажіть, маєте крокодилячі чоботи?

— Звичайно, маємо. Який розмір у вашого крокодила?

...треба пам'ятати, що нема справи важчої замислом, сумнівнішої успіхом, небезпечнішої при здійсненні, ніж запровадження нових законів.

Н. Мак'явеллі

Намагаючись дістати якусь книжку, що була на горішній полиці бібліотеки, і не діставши її, Наполеон звелів подати собі стільця.

— Дозвольте, ваша величносте, — сказав високий Д., — я дістану цю книжку. Я вищий за вас.

— Ти, дурню, хотів сказати «довший на голу». Але я цю різницю між нами можу усунути.

Із записів
І. Долі-Попова

а) сплутують дві форми ступенювання прикметника — просту (синтетичну) й складену (аналітичну): *найбільш цікавіший проект* замість *найцікавіший* або *найбільш цікавий проект*;

б) для найвищого ступеня порівняння використовують слово *самий* (*самий головніший, саме основне*), що є *означальним займенником*, який уживають:

— у сполученні з вказівними займенниками: *той, та, те, ті, цей, ця, це, ці, такий, така, таке, такі*, підкреслюючи тотожність із ким-, чим-небудь або подібність до когось, чогось: *той сáмий* (а не *той же самий*);

— на позначення часу з прийменниками *з, від, до, на, перед, під* та ін.: *з сáмого ранку; дійти до сáмого будинку*;

— з іменниками, підкреслюючи найвищий вияв чогось: *у сам розпал сесії; на сáмі свята*.

Поширеність помилки при ступенюванні з допомогою *самий* має своє досі чинне радянське джерело — «Словник української мови» в одинадцятьох томах, у дев'ятому томі якого читаємо: «*самий* — (розм., рідко) з якісними звичайного і вищого ступеня — для творення форм найвищого ступеня, з якісними найвищого ступеня — для їх підсилення: *Ти саму велику біду мені робиш, ти губиш мене (Кв.-Осн.)*» [СУМ IX, с. 27]. Характерно, що жоден правопис ХХ ст. не подавав такого припису, а надто граматики та джерела з культури мовлення.

* * *

*В місті, у селищі, в універсамі,
В клубі, у школі — скрізь чуємо «САМІ»:
Самі ми бідні, самі ви рідні,
Самі нещасні, самі сучасні.
Не самі бідні, а найбідніші,
Не самі рідні, а найрідніші,
Не самі нещасні, а найнещасніші,
Не самі сучасні, а найсучасніші.*

В. Маснюк

* * *

3. Порівнюючи особи або предмети, неправильно узгоджують прикметник вищого ступеня порівняння з іменником чи займенником:

рівень життя вище, ніж у Росії — треба вищий, ніж у Росії (пор. російське уровень жизни выше, чем в России);

він дужчий тебе — треба вжити прийменників від, за, порівняно з, проти або сполучників ніж, як:

він дужчий від тебе; він дужчий, ніж ти (пор. російське он сильнее, чем я).

З огляду на це, у справедливих слова популярної пісні закралася помилка:

Лавра вище Кремля.

Гривня ліпше рубля.

правильно

Лавра вища від Кремля.

Гривня ліпша від рубля.

4. Вживання вищого ступеня порівняння прикметників замість найвищого у значенні абсолютної міри якості (найкращої чи найгіршої):

кращий політик року — треба найкращий політик року;

вища міра покарання — треба найвища міра покарання;

десяток кращих районів — треба десяток найкращих районів;

конкурс на кращий проєкт — треба конкурс на найкращий проєкт

(пор. російське лучший политик года; высшая мера наказания тощо).

Однак цілком прийнятні такі форми у субстантивованих прикметниках, на зразок *призначити когось старшим у цій групі*; в усталених номенклатурних протиставленнях, коли йдеться не про межовий вияв ознаки, а про її більший чи менший ступінь вияву в певній ієрархії: *початкова — середня — вища освіта; старший співробітник — молодший співробітник*; як ввічливе найменування літніх людей (особливо в Західній Україні): *старший пан, старша пані*.

* * *

Скажу я вам, друзі, сьогодні до слова:

Найбільше багатство — то є наша мова.

А найрідніша нам наша домівка

І наймиліша — дитяча голівка.

На чужині, певно, жити найважче.

На Батьківщині своїй — то найкраще.

В. Маснюк

* * *

Старі дурні дурніші від молодших.

Ф. Ларошфуко

— *Господін Путін, к Вам президент Медведєв.*

— *Чьїх Медведєв?*

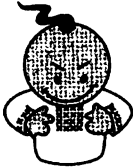

Найбільша влада — королівська. Найкраща — над собою.

Із записів

І. Долі-Попова

Наукове дослідження суржику в советському мовознавстві було заборонено. Надто явно це скалічене мовлення частини українського суспільства самим фактом свого існування спростовувало офіційну псевдоісторію гармонійної двомовності і благодетельності впливу російської мови на українську.

Л. Масенко

5. Сьогодні спостерігаємо закономірну перевагу простої (синтетичної) форми творення ступенів порівняння прикметників над складеною (аналітичною): *складніший (найскладніший) спосіб — більш (найбільш) складний*. Щодо вживання останньої, то вона найбільш доречна для вираження спадної міри ознаки: *менш (найменш) цікавий*, а також у протиставних конструкціях: *цей чинник має не менш, а більш важливе значення, ніж попередній* [57, с. 55].

* * *

*Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.*

В. Симоненко

* * *

6. Одна з найяскравіших сучасних тенденцій ступенювання прикметника — це утворення ступенів порівняння від **відносних прикметників** із якісно-оцінними нашаруваннями в їхніх лексичних значеннях (*масштабніший розмах, динамічніша позиція, інформативніша передача, найтиражніша газета*), а також від **діеприкметників** (*збалансованіший бюджет, найзавантаженіші вулиці, найпостраждаліший від голоду район, найзахищеніша верства населення*). Поки що граматичні праці не фіксують цього явища, однак практика щораз більше розширює можливості творення різного вияву ознаки не лише від якісних прикметників.

7. Окремі прикметники ступенюють паралельно за допомогою *-ш-, -іш-*:

*гіркий — гірший/гіркіший,
тихий — тихіший/тихіший,
здоровий — здоровіший/здоровіший.*

Деякі з цих форм використовують для відтінків значення: *рідший* (випадок)/*рідкіший* (гребінь), *старший* (віком або посадою)/*старіший* (тільки за віком), *товща* (дошка)/*товстіша* (гладкіша).

4.5. Граматичні норми числівника

4.5.1. Відмінювання числівників

Одна з головних проблем культури мовлення — відмінювання числівників. Її легко вирішити, якщо систематизувати власне кількісні числівники в основні типи відмінювання:

1. а) Числівники від *п'ятох* до *тридцятьох*, а також від *п'ятдесятьох* до *вісімдесятьох* мають паралельні форми: *п'ятох*, *п'яти*; *п'ятдесятьома*, *п'ятдесятьма*.

Увага! У назвах десятків перший складник **незмінний**: *шістдесяти* (-*бох*), *шістдесятьма* (-*ьома*). Звідси правильно *поети-шістдесятники*, *вісімдесятилітній ювілей*, а не *поети-шестидесятники*, *восьмидесятилітній ювілей*.

б) Складні назви сотень *двісті*, *триста*, *дев'ятсот* змінюють в обох частинах, однак першу частину змінюють лише за іменниковим типом: *шестисот*, *шестистам* (а не *шістьохсот*, *шістьомстам*). В орудному відмінку є паралельні форми: *шістьмастами*, *шістьомастами*.

в) Числівники *сорок*, *дев'яносто* (не забуваймо про *дев'ятдесять!*), *сто* у всіх відмінках (крім називного і знахідного, в разі сполучення з назвами неістот) мають закінчення *-а*:

сорока, *дев'яноста*, *ста*, хоч у народі і досі побутує відмінювання цих числівників: *сорокма*, *дев'яностами*, *стами*.

г) У складених кількісних числівниках відмінюють кожне слово: *ста шістдесяти* (-*бох*) *восьми* (*вісьмох*).

г) У сучасному усному та писемному мовленні спостерігаємо розширення форм родового відмінка кількісних числівників при назвах істот, які донедавна паралельно співіснували з формами називного відмінка: *врятували п'ятох людей* (*врятували п'ять людей*). Ця тенденція зазнає обмеження, якщо вживають:

а) складені числівники: *Вашингтон втратив чотириста тридцять миротворців*;

б) наголос на збірності: *до парламенту обирають чотириста п'ятдесят депутатів*;

в) числівники у конструкціях з прийменниками, що не поєднуються з назвами істот: *понад десять студентів, помістили по два депутати* [58, с. 59].

Загадайте число, помножьте його на три, відніміть 12, розділіть на 2, додайте 83, піднесіть до квадрата, додайте рік свого народження й відніміть 100. Отриманий результат до біса нікому не потрібний...

У супермаркеті:

— Вітаємо! Ви наш сотий покупець, який спробував украсти цю камеру спостереження!

Політичну вагу мовного питання чудово усвідомлював і передбачав російський уряд ще понад 100 років тому. Потребу заборони українського слова в Росії він мотивував тим, що «коли допустити утворення окремої просто-народної літератури на українському наріччі, то це означало б покласти тверду основу для розвитку думки про можливість здійснити, хоча б і в дуже далекій будущині, відірвання України від Росії.

В. Пасько

2. а) У складних порядкових числівниках перші складники два-, три-, чотири- можуть мати такі варіанти:

двохтисячний, трьохтисячний (і тритисячний), чотирьохтисячний (і чотиритисячний).

Їхній другий складник відмінюють за прикметниковим типом: *двохтисячного, двохтисячному, двохтисячним.*

б) На початку складних слів (прикметників, іменників) числівники *один, два, три, чотири* мають форми *одно-, дво-, три-, чотири-*: *однозвучний, двоповерховий (не двохповерховий), триярусний (не трьохярусний), чотирикутний (не чотирьохкутний).* Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* уживають тільки перед частинами, що починаються з голосного: *двохатомний, чотирьохактний.*

3. У складених порядкових числівниках відмінюють тільки останній складник:

дві тисячі восьмий рік, дві тисячі восьмого року, дві тисячі восьмому рокові, дві тисячі восьмим роком.

4. У дробових числівниках чисельник відмінюють як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий. Якщо першою частиною є нуль цілих, то слово *цілих* залишають *незмінюваним* (*нуля цілих, нулю цілих*), у всіх інших числівниках слово *цілих* відмінюють *п'ятьох (п'яти) цілих, п'ятьома (п'ятьма) цілими.*

5. а) Збірні числівники із суфіксом *-еро (четверо)* в непрямих відмінках втрачають цей суфікс і відмінюють як відповідні кількісні: *чотирьох, чотирма.*

б) Збірні числівники *обидва* (чоловічий і середній рід), *обидві* (жіночий рід), *обоє* (особи різної статі — і він, і вона; середній рід; тільки множина) при відмінюванні мають форми числівника *оба*, що зберігся лише в діалектах: *обох, обом, обидва (обох), обома, на обох.*

4.5.2. Сполучення числівників з іменниками

Числівники, сполучаючись з іменниками способом узгодження чи керування, впливають на їхню граматичну форму. Як правильно поєднати числівник з іменником: *два документа чи документи; чотири громадянина чи громадянни, чи громадяни; півтора чи півтори дня, п'ять з половиною місяців чи місяця?* Пропоную простежити за правильними типами зв'язків числівників з іменниками в таблиці.

Таблиця зв'язків числівника з іменником

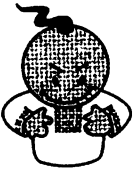
Числівники і числівникові слова	Іменники	Приклади
два, три, чотири	іменники чоловічого роду набувають форм називного відмінка множини	два документи, три депутати, чотири блоки
два, три, чотири	іменники з суфіксом -ин , що зникає у формах множини, набувають форм родового відмінка однини	два громадянина, три галичанина, чотири львів'янина
два, три, чотири	іменники четвертої відміни та іменники тільки множини потребують для сполучення додаткового лічильного слова: <i>штука, голова, душа</i> і набувають форм родового множини	чотири голови телят, три штуки дверей; четверо телят, троє дверей (<i>побутове мовлення</i>)
два, три, чотири як компоненти складених числівників	іменники набувають форм називного відмінка множини	двадцять два документи, триста двадцять чотири делегати
п'ять і більше + збірні + тисяча, мільйон, мільярд	іменники набувають форм родового відмінка множини	п'ять делегатів, п'ятеро осіб, тисяча виборців
дробові + четверть, третина, половина, півтора (чоловічий, середній рід), півтори (жіночий рід)	іменники набувають форм родового відмінка однини	дві десяті відсотка, півтора місяця, півтори доби
мішаний дріб, що приєднується сполучником <i>і</i>	форма іменника залежить від дробової частини	чотири і одна друга місяця
мішаний дріб з прийменником <i>з</i>	форма іменника залежить від цілої частини	чотири з половиною місяці
порядкові числівники у датах назв місяців	іменники набувають форм родового відмінка однини	перше лютого, з двадцять четвертим серпня
порядкові числівники для називання дати перебігу події	іменники та числівники набувають форм родового відмінка однини	четвертого квітня вони зустрілися

— У вас склянка порожня. Чи не бажаєте ще одну?

Клієнт:

— А навіщо мені дві порожні склянки?

Навіть дуже великі математики починали з нуля.

Із записів
І. Долі-Попова

Прикметники після числівників *два, три, чотири* мають переважно форму **називного** відмінка множини (як і іменник): *два рідні брати, три цікаві книжки*. Однак при іменниках середнього роду у цій позиції частіше уживають форму **родового** відмінка множини: *три гірських (гірські) озера* [79, с. 359].

4.5.3. Культура вживання окремих числівників, числівникових слів та займенників

Деяким числівникам або числівниковим словам надають невластивого значення, зокрема *пара* — *кілька, декілька*; *один, одна, одне, одні* — *самий, сама, саме, самі*; *другий* — *інший*; *котрий*, *скільки* — *який*.

Пара — кілька, декілька

Слово *пара* поєднують:

а) з іменниками, що позначають два однорідні предмети, які становлять одне ціле: *пара чобіт*;

б) з іменниками, що позначають двох осіб, об'єднані спільною дією, станом, почуттям: *молода пара, пара боксерів*;

в) з іменниками (у множині), які позначають предмети роздрібної торгівлі: *пара яблук*. Отож, ненормативними є вислови *пару слів, викликати на пару хвилин*. Треба: *сказати (де)кілька слів, покликати на (де)кілька хвилин* [13, с. 93].

* * *

Розмова по телефону

— Я бачу тебе наяву й уві сні.

Приїдь же на *пару* хоч днів.

— Нема днів у *парі* хоч би й навесні,

Лиш *парні* й *непарні* є дні.

Ще від тієї дешевизни

Лишилось *пари* дві білизни.

Є *пара* ножиць у кравчині.

Шкарпеток пара є у скрині.

Бринить у скверику гітара,
Он молода йде містом пара.

В. Маснюк

* * *

Один, одна, одне, одні — самій, сама́, самé, самі

Числівники *один, одна, одне, одні* мають або кількісне значення (з одного вола двох шкур не деруть — народна творчість), або значення займенника якийсь («В одній долині під горою високий явір зеленів» — Л. Глібов). Але ці числівники не мають значення займенників *самій, сама́, самé, самі*, як у російській мові: «*Одні старі залишилися в селі*» замість «*Самі старі залишилися в селі*», бо йдеться не про їхній вік. Не вживають числівників *один, одна, одне, одні* замість часток *лише, тільки: один хаос (треба лише (тільки) хаос, одне непорозуміння (треба лише (тільки) непорозуміння)*. Часто вживана словосполука *ти не один* має правильний відповідник *ти не сам, ти не самотній*. Зіставте неправильні та правильні відповідники у словосполучках із числівником *один* [2, с. 151; 3, с. 57; 10, с. 170—171]:

Болгарія одна з перших визнала — Болгарія однією з (або серед) перших визнала;

виключно одне порівняння — єдине порівняння;

дати їм то одне, то друге — дати їм то те, то те;

ні одного разу — жодного разу;

об'єкт зацікавлення одних і других — об'єкт зацікавлення тих і тих;

один замок чого вартий — сам(ий) (лише) замок чого вартий;

один і той же — той самий;

один сум, зневіра — тільки сум, зневіра;

одна й та сама вартість — та сама вартість;

одна третина випускників — третина випускників;

одне недорозуміння — цілковите непорозуміння;

однією і тією ж мовою — тією самою мовою.

Другий — інший

Слово *другий* має значення порядкового числівника: *другий день сесії, другий берег*. Однак не треба надуживати означальним займенником *інший* у тих контекстах, де прийнятний і числівник *другий* (з огляду на наявність двох сторін предмета чи явища), зокрема:

*Море хвилюється раз,
море хвилюється два,
море хвилюється три...
У моря депресія.*

*Не страшно, якщо ти
один, страшно, якщо
ти нуль!*

*Одна людина — не
людина.*

Латинська мудрість

Кожна літера нашого алфавиту, кожна форма граматики діставалася нам у попередній нашій історії шляхом великої політичної і класової боротьби.

М. Скрипник

Учитель, звертаючись до класу:

— Скільки разів треба повторювати, що не буває більшої або меншої половини! Половини завжди рівні! Невже це так важко запам'ятати?

Голос із останньої партії:

— Миколо Петровичу, повторіть голосніше, бо більша половина класу вас не чує.

Оборотная (обратная, другая) сторона медали — зворотний (інший, другий) бік медалі.

Але:

другими (иными) словами — інакше кажучи;

другое (иное) дело — інша справа (річ);

другой (иной) раз — інколи, іноді, часом, іншим разом, інший раз, іншого разу, вдруге; другой разговор — інша річ;

музыка не та, другая (иная) — музика не та, інша [Г РУССС, с. 156—157, 274, 342].

Або:

друг против друга — один проти одного;

друг с другом — один з одним;

друг у друга — один в одного.

Котрий, скільки — який

Питальний займенник *котрий* уживають у запитаннях, коли йдеться про порядок предметів при лічбі. Саме його вживаємо, коли запитуємо про час: «*Котра година?*» — відповідаючи порядковим числівником: «*Шоста година*» — а не, як у російській мові: «*Сколько часов?*» — і відповідають кількісним числівником: «*Шесть часов*». Якщо йдеться не про точний час, то вживають прийменник *на*: *прийду на п'яту годину* (точно: *прийду о п'ятій годині*).

Дробові числівники час передають відповідним дробом із прийменником *по* або *на* до половини години: *двадцять по другій, чверть по другій; чверть на третю, двадцять на третю*;

з прийменниками *до* або *на*, **без прийменника**, коли буде половина години: *пів до сьомої, пів сьомої, пів на сьому*;

з прийменником *до* або *за*, коли перейшло вже за половину години: *за чверть сьома, чверть до сьомої; за десять сьома, десять до другої* [2, с. 150; 27, с. 126—127; 34, с. 22].

Таблиця називання часу

Неправильно	Правильно
1	2
яка година? скільки годин?	котра година?
прийду в дев'ятій	прийду о дев'ятій (точний час) прийду на дев'яту (приблизний час)

Завершення табл.

1	2
двадцять хвилин третього	двадцять по другій, двадцять хвилин на третю
пів (половина) третього (третьої)	пів до третьої; пів третьої; пів на третю
без двадцяти три (третя) шістнадцять годин	за двадцять третя, двадцять до третьої шістнадцята година

Варто пам'ятати, що вислови «пів на п'яту», «десять хвилин на другу» тощо складені за німецьким зразком і їх уживають частіше, ніж природні конструкції «пів до п'ятої» або «пів п'ятої» [49, с. 196—197].

Використовуючи неточні назви числівників, зазвичай допускають таких помилок:

*без малого сотня — менше, ніж сто; мало не сто;
без малого чверть століття — майже чверть століття;
більша половина — більша частина;
більше 3-х років — більш як три роки, понад три роки;
біля двісті — близько двохсот (але біля хати);
ледь не тисяча — приблизно тисяча, мало не тисяча;
порядка трьох кілометрів — приблизно три кілометри (але порядок при лічбі);
сімсот з лишком — більше, ніж (як) сімсот; понад сімсот.*

4.6. Граматичні та лексичні норми займенника

1. Займенник **я** найзагальніше і найконкретніше слово, центр життя кожної людини і водночас найдрібніший складник усього людства. В офіційно-діловому та науковому стилі його рекомендують уникати, позаяк форма займенника впливає з самого дієслова: *наказую, пропоную, звертаюся, наполягаю*. Необдумане й надмірне *якання* може спричинити невітні ситуації, про одну з яких ідеться в індійській легенді.

* * *

*Наречений завітав до своєї коханої. Сміливо застукав до дверей.
— Хто? — запитала красуня.*

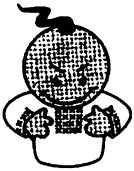

— *Котра година?*
— *Вісім.*
— *Невже ти ріс у лісі?*
Глянь: восьма вже
година,
І снідає родина.
Не говори «четверть
шостого», друже,
Кажи чверть на шосту,
прошу тебе дуже.
— *Без четверті*
десять?
— *За чверть десята!*
— *Боже! Голодні*
кричать поросята!
В. Маснюк

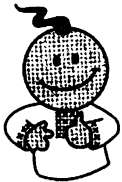
*Жінці від чоловіка по-
трібно тільки одне —*
УСЕ!

Ми обов'язково треба розпорошувати на окремі *я* — інакше нічого не станеться. За дію, за постріл, за слово, за жест — відповідає окреме *я*, а не загальне *ми*.

Ю. Ілленко

Усе, любий, тепер для тебе *я* — *ВИ*!

Жінка скаржиться подрузі:

— Справді, не знаю, що подарувати чоловікові на день народження. Усе, що мені треба, у нього вже є (Треба: він вже має).

— *Я*, — відказав бадьоро, але так і не дочекався, що йому відчинять. Засмучений, повернувся додому і після глибоких роздумів за деякий час зробив другу спробу. Коли кохана знову запитала «хто»? — він просвітлено відказав:

— *Ми*, — двері відчинилися.

* * *

Натомість займенник *я* потребує винятково називного відмінка в реченнях із дійовою особою: *я сказав*, а не *мною сказано* (це стосується і всіх інших особових займенників при безособових формах на *-но*, *-то*: *ти провів*, а не *тобою проведено*; *ви запропонували*, а не *вами запропоновано*; *ви збили*, а не *вами збито*), а також *я маю*, а не у *мене* є.

В особливо піднесених контекстах для вираження відсторонення від власного *я* природно чути: *мною* (чи *ним*) промовляв Господь; *мною* (чи *нами*) кричала зневажена мова (пор. *уста*ми дитини глаголить істина).

* * *

Мій оптимізм — песимізм: живу не *я*, а *мною*.

Живе природа — через мене, тому *я* мушу жити

— мушу, на рівні здатності моєї екзистенції.

В. Стус

* * *

2. Займенник *ми* — це сукупність *я*, себто граматична множина і філософська гармонія. В офіційно-діловому і публіцистичному стилях він не лише пом'якшує «категоричність висловлення» [34, с. 30], але створює атмосферу відкритості, спільної дії і спільної відповідальності. Логічно, що переважну більшість офіційно-ділових документів пишуть від першої особи множини (хоч використовують і форму третьої особи однини: *обласна рада звертається*): *звертаємося*, *закликаємо*, *вимагаємо*, *наполягаємо*.

3. Не всі мови (зокрема англійська) мають зіставну пару займенників другої особи однини і множини *ти* — *ви*, друга з яких є не лише етичною формою звертання до шанованої або незнайомої особи, а й виражає особливі стосунки поваги до найближчих — батьків, старших братів, сестер, кумів. Це одна з характерних рис родинних взаємин українців, виражених через знакові мовні засоби. Традиція пошанного *Ви* сягає XIV ст. і під українським впливом закріпилася

у XVII—XVIII ст. у московському літературному вжитку, остаточно утвердившись там аж у XIX ст. [44, с. 91]. На жаль, в українському середовищі, з огляду на тривалі суспільно-політичні катаклізми і навіть часткову зміну етноструктури країни (на Півдні та Сході), пошання **Ви** стрімко скоротило своє побутування. Цікаво й те, що ця лексико-граматична пара **ти** — **ви** виконувала політичну функцію у Франції під час революцій 1789—1795 рр. Робесп'єрівці слушно завважували: «Підвалини нашої мови мають бути для нас такими дорогими, як закони нашої республіки» і на доказ цього запровадили повсюдне вживання займенника **ти** замість пошанного Ви, вважаючи це знаком «достеменної рівності» й утвердженням «братерства». Найпевніше про це свідчить протокол засідання Революційного комітету департаменту Тарн від 24 брюмера II року республіки (1793), який постановив, з огляду на те:

«1) що заміна слова «**ти**» словом «**ви**» при звертанні до однієї особи, коли йдеться про зовнішні ознаки: з одного боку, вищості, а з іншого — приниженості, є кричущою несправедливістю;

2) що одвічні принципи рівності не допускають, аби громадянин звертався до іншого на «**ви**», а у відповідь чув би «**ти**»;

3) що слово «**ви**» у звертанні до однієї особи, порушуючи непохитні закони розуму, суперечить не тільки здоровому глузду, а й суворій правдивості, бо одна особа не може бути водночас кількома особами;

4) що у мовах вільних народів ніколи не припускалося безглузлого звертання на «**ви**», коли йшлося про одну особу і, зрештою,

5) що мова відродженого народу не може бути рабською, якою вона була досі, а повинна стати зовнішньою ознакою й гарантією народного відродження; — постановляє:

1. Слово «**ви**» у займенниках і дієсловах, коли йдеться про одну особу, викинути з мови вільних французів і в усіх випадках замінити на слово «**ти**».

2. У всіх актах, як публічних, так і приватних, писати, коли йдеться про одну особу, замість «**ви**», слово «**ти**».

3. Цю постанову віддрукувати, опублікувати й розіслати всім народним товариствам та урядовим установам Тарнського департаменту».

Від цього протоколу повіяло духом більшовицьких постанов 30-х років XX ст. «у справі граматичній», що стали зразками «офіційної розправи наших предків із нашою мовою», — зокрема так зауважили

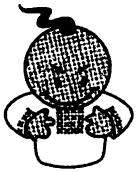
Коли хтось слухає іншого, він завжди слухає того, хто має свій горизонт. Це спілкування між «Я» і «Ти» — той самий процес відбувається між народами, культурними спільнотами, релігійними громадами. Всюди ми стикаємось із тією таки проблемою: ми повинні зрозуміти, що під час слухання співрозмовника виникає власний шлях, на якому й відбувається солідарність.

Г. Гадамер

Утвердження власного «Я» не повинно відбуватися за рахунок викорчовування всього алфавіту.

В. Жемчужников

Не буду заперечувати, що елементи «лакейської психології» серед мовців України існують. Але гірким фактом є, що існують об'єктивні причини для недорозвиненості сьогоденної української мови і для поступового звуження її вживання. Ці причини криються не в «лакейській психології», а в панівній політиці.

Ю. Шерех

щодо французької мови нащадки О. Кабанес та Л. Нас [20, с. 165—169]. Різниця в тім, що розправа над нашою мовою триває і досі, а для французів їхня мова давно стала релігією...

* * *

Не так *тії* вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять.
І попросять тебе в хату.
І будуть вітати,
І питають тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на *тім* світі, добряги,
Тебе не забудуть.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Т. Шевченко

* * *

4. Вказівні займенники *цей* — *той* позначають ступінь віддаленості предмета: *той* (рос. *тот*, англ. *that*) — віддаленіший у часі та просторі предмет; *цей* (рос. *этот*, англ. *this*) — вказує на ближчий предмет. В абстрагованих ситуаціях уживають займенник *той* (*та*, *те*):

це ж можна сказати — *те саме можна сказати*;
для цього, щоб мати докази — *для того, щоб мати докази*;
крім цього, книговидання потребує підтримки — *крім того, книго-*
видання потребує підтримки.

У родовому відмінкові часу вказівні займенники вживають у безприменниковій формі або заступають прислівниками:

у той же рік — *того (ж) року*;
в один і той же час — *одночасно, водночас, саме тоді, рівночасно*;
в той час — *тоді, на ту пору*;
в той час як — *тоді як*;

— Мамо, тато, познайомтеся.

Це... це буде з нами жити.

в той день — того дня, тоді;

в цей день — цього дня;

в цьому році — цього року.

Уживаймо правильно **вказівних займенників** у так званих, за О. Курило, **злучних зворотах**, що виконують функції зв'язності тексту на початку речення чи для переходу від однієї фрази до іншої.

Таблиця злучних зворотів

Неправильно	Правильно
а між тим	а тим часом, проте, а втім, насправді
більше того (мало того)	навіть більше, ба більше, ще більше
в тому числі	серед них, поміж них
і тому подібне	і таке інше
при всьому цьому	попри все це
рік тому назад	рік то́му
тим більше	понад то, надто, навіть більше, і поготів, ба більше
тим не менше	а втім, однак, проте, попри це
з тих пір	відтепер, відтоді

5. Відносний займенник який зазнає інтерферентного витіснення з мови російськими кальками *настільки, наскільки*:

факт настільки цікавий — правильно факт такий (дуже) цікавий; треба з'ясувати, наскільки сильний був вплив — правильно треба з'ясувати, який сильний був вплив.

Видатний український мовознавець В. Сімович зазначав: «Узагалі від усіх отих наших «остільки», «наскільки» дуже заносить чимось чужим. При тій нагоді варто зазначити, що й московське «нисколько» (зовсім ні, анітрохи, нічого, аж ніяк) в нас передають дослівною переробкою з московського — «ніскільки» [51, с. 25].

6. Присвійні займенники мій, наш вказують на належність першій особі, *твій, ваш* — другій особі. Особливу функцію виконує займенник *свій*: він вказує на будь-яку особу, що виконує дію, і виражає найбільшу міру присвійності, про що свідчить фразеологічний контекст:

Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників — і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

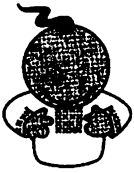
М. Міхновський

Вихователь запитує в замурзаного малюка:

— Сергійку, чому ти завжди ходиш із **такими** брудними вухами?

— Тому що я не маю інших.

...попри всі наймодерніші і швидкісні інформаційні системи, основною одиницею інформації залишається живе людське слово, яке несе в собі не лише зміст і значення, але й духовну енергію, оскільки його носієм є людина як духовна істота.

О. Федик

Міністр мав свою думку — і саме з нею пішов... у відставку.

*свій до свого по своє;
своя сорочка ближче до тіла;
знати, як свої п'ять пальців.*

Чи не найбільше фразеологізмів із займенником *свій* пов'язані з поняттям власного дому:

*свій дім не чужий, із нього не виженуть;
у своїй хаті і вугли помагають;
у своїй хаті кожний пан;
у своїй хаті легше й помирати;
у своїм дуслі сиди в теплі;
своя хата — своя правда, своя стріха — своя втіха.*

Із цього народного джерела пульсує Шевченкова мудрість: його опозиційна присвійність *мій* — *свій* яскраво свідчить про значення цих займенників як особистого й особистісного, невіддільного.

* * *

*В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.*

* * *

*Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.*

«І мертвим, і живим...».

*Стени мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває..
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає...*

«Розрита могила»

* * *

*У всякого своя доля
І свій шлях широкий...*

* * *

*І не кричить! Я свою п'ю,
А не кров людськую.*

«Сон»

* * *

7. У займенниковій парі *їх* — *їхній* лише останній займенник присвійний: він вказує на належність третій особі множини. У російській мові займенник *их* водночас передає значення двох займенників — присвійного *их* та родового відмінка особового займенника *они*: *их нет, их вещи*, що відповідає українським *їх нема, їхні речі*.

Їх — це родовий відмінок особового займенника *вони*: *ми їх чекали*.

Їхній — це називний відмінок присвійного займенника *їхній*: *їхні помилки*.

Однак не всі джерела подають такий погляд на ці займенники, як, зрештою, маємо і в Т. Шевченка: «*На їх окрадений землі*». У зовсім іншому значенні у давній формі вжито цей займенник у знаменитих рядках:

*Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.*

«Підражаніє 11 Псалму»

На думку О. Тараненка, серед цих займенників форма *їхній* основна. Побутує погляд і про їхню стилістичну диференціацію: *їх* — уживають переважно в офіційно-діловому та науковому стилі; *їхній* — в усіх інших [13, с. 152; 28, с. 123; 58, с. 60—61].

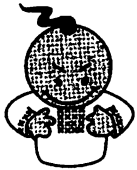
8. Означальні займенники підкреслюють самостійну роль особи або предмета (*самій*), визначають відокремлення предмета від інших осіб або предметів (*жодний, жоден*), указують на сукупність (*весь*), роздільність (*всякий, кожний (кожен)*) чи тотожність (або межу) (*сáмий*) предметів; указують на відмінність предмета від предметів (*інший*) [34, с. 35].

Займенники *сáмий (сам)* — *самій* залежно від наголосу мають різне значення: *сáмий* (із постійним наголосом на першому складі) вказує на тотожність предметів, ознак: *такий сáмий підхід; така сáма історія* або на просторову чи часову межу: *із сáмого ранку; до сáмого вечора*. У сполученні з дієсловом, з прислівником, взагалі з обставиною він набуває прислівникового значення: *там сáмо* (а не *там же*), *сáме через те*.

*Якби ти знав, як багато
важить слово,
Одно сердечне, теплеє
слівце!
Глибокі рани серця
як чудово
Вигуює — якби ти знав
оце!
Ти, певно, поуз болю
і розпуки,
Заціпивши уста,
безмовно не минав,
Ти сів би слова потіхи
і принуки,
Мов теплий дощ на
спраглі ниви й луки, —
Якби ти знав!*

І. Франко

Гарна мова надає пристойної форми навіть дурним думкам.

В . Швобель

...нема слова — нема його знаку у національній психології. Так що послідовна руйнація нашої мови була для ідеологів російської імперії вдалим вибором, щоб повністю зліквідувати нашу націю, розчинивши її у конгломераті радянських народів.

О. Федик

Займенник *самий* означає самотійного виконавця дії: *бути самим собою, самому собі не вірити* [79, с. 365]. Цей займенник входить до таких поширених, подекуди синонімічних сталих висловів:

само собою, звичайна (певна) річ, зрозуміло, звичайно;

сам(а) собі голова;

сам по собі, сам собою;

залишитися сам на сам, віч-на-віч, наодинці;

сама самотою;

сама-самісінька;

сама-одна;

саме по собі.

Деякі сталі сполуки з означальними, присвійними, особовими та заперечними займенниками ненормативні. Пропоную такі форми в таблиці [3, с. 74 — 75; 10, с. 172—173; 13, с. 285; 26, с. 169—187; 34, с. 36—37; 51, с. 22].

Неправильно	Правильно
1	2
в самий раз	якраз
в самому соку	у розквіті сил
саме головне	найголовніше, найосновніше
самий факт дії	сам факт дії
у своїх інтересах	у власних інтересах
своїми очима бачив	бачив на власні очі
своїми силами	самотужки, сама, сам
мати свою позицію	мати власну позицію
вести свою політику	вести власну політику
мені сфабрикували справу	на мене сфабрикували справу
я виконав моє завдання	я виконав своє завдання
заявили на весь голос	заявили на повний голос
все інше складалося	решта складалася
все навкруги його не обходить	нічого навкруги його не обходить
оснащені краще всіх	обладнані ліпше (краще) від усіх
всякі наради	всілякі наради

Завершення табл.

1	2
без всякого сумніву	без ніякого сумніву, нічого й казати
без усяких засобів до життя	без ніяких, жодних засобів
нема всього того	нічого немає
по всіх областях не проводять	ніде в областях не проводять
кожен українець не може не визнати	жоден, ні один українець не може не визнати
кожен не може встояти	ніхто не може встояти
в кожному разі	як-не-як
ні під яким виглядом	у жодному разі

9. Відносні займенники *що, котрий і який* уживають як сполучні слова у складнопідрядних реченнях. З огляду на чинну норму, *котрий* приєднує підрядні з'ясувальні речення: *Я не знаю, котра зараз година*. *Який* приєднує підрядні означальні речення. Його синонімім відповідником є відносний займенник *що*. Вживання в підрядних означальних реченнях сполучного слова *котрий* — ненормативне: *місто, в котрому минуло дитинство* (треба: *де минуло...*) [13, с. 167].

Дещо інший погляд на цю трійцю сполучних засобів — займенників пропонує видатний мовознавець І. Огієнко, що, видаючи науково-популярний місячник «Рідна мова» (1933—1939 рр., Варшава) у 30-ті роки ХХ ст. тримав головну лінію оборони нашої мови від наступу могутніх російсько-польських інтерферентних хвиль. Учений вважає, що «живим правдиво українським сполучником прикметникового (часом і підметового) підрядного речення треба вважати тільки займенника *що* (найактивніший в українських грамотах XIV—XV віків) ... Це, власне, форма, що сильно вирізняє нашу мову серед інших мов слов'янських (тільки мова сербська знає цю форму в більших розмірах)» і наводить приклади з різних класиків, зокрема Т. Шевченка: «Біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає. Не одиуравсь того слова, що мати співала. Ті, що кохались, розійшлися». Вживання в таких реченнях слів *котрий, який* учений вважає польським, а відтак російським впливом. Зокрема, займенник *котрий* (давня форма *которий*) відомий наприкінці XVI ст. у значенні «хто з двох, трьох чи з кількох»: Було дві дівки; парубок ходив до них на вечерниці; він сам не знав, котру (цебто з двох) має сватати.

Попри всю силу духу й почуття, людина не може повернути час. Те, до чого ми повертаємось, стало іншим, так само як іншим став і той, хто повертається. Час по-новому сформував і змінив обох. Перед кожним, хто повертається, стоїть завдання заглибитись у нову мову.

Г. Гадамер

Європа все-таки починається на тому кордоні, де ягоди́нський поліціант озивається до вас досконалою літературною «польщизною», нічим не гіршою, ніж у диктора варшавського телебачення. Нашим би політичним лідерам таке володіння мовою.

О. Забужко

Рідна мова — це найособистіша і найглибша сфера обстоювання свого «Я», коли воно є, своєї особистості й національної гідності.

І. Дзюба

Займенник **який** відомий ще з пам'яток XI ст., однак він «не був частий і спроквола вимирав у нашій мові, бо його випирав або канцелярійний чужий **котрий**, або свій щиро народний **що**». У живій народній мові займенник **який** уживали лише у підрядному присудковому реченні: *Який пан, такий крам. Який пастух, така й череда. Яка робота, така й заплата*. Отож, **який** уживали «для глибшого окреслення якості іменника, і власне це у нас завжди забувають і вживають **який** за сполучника прикметникового речення (замість **що**)».

Учений висловлював сподівання, «що в українській літературній мові, слідом за мовою живою, мусить запанувати остаточно займенник **що** в підрядних прикметникових реченнях; не знані в цій ролі живій мові архайчні літературні **котрий** та **який** замруть остаточно, як чужі самому духові нашої мови».

На ще одній особливості наголошував І. Огієнко: добра літературна мова замість відносних займенників **який**, **котрий** із прикметником завжди вживає прислівника *де*, замість *в якому*, *в котрому*; *куди* — замість *в який*, *в котрий*; *звідки* — замість *з якого*, *з котрого*: *Чорніє гай над водою, де (а не в котрім, в яким) вони ходили. Ставочок чистий висихає, де (а не в котрім, яким) ти купалася колись* (Т. Шевченко). Характерно, що О. Синявський у своїх знаменитих «*Нормах української літературної мов*» (1941 р.) жодним словом не згадує про такі сполучні засоби — займенники у підрядних реченнях, як **який**, **котрий**, натомість значну частину дослідження відводить займенникові, а відтак сполучникові **що** [49, с. 339—345].

Однаке не зовсім так сталося, як гадали вчені: займенник **котрий** приписано вживати так само (у значенні один зі скількох), натомість **що** та **який** мають синонімний статус із рекомендованою перевагою **що** [38, с. 327—328; 370—371, 375—376; 421—422].

4.7. Граматичні особливості дієслова

4.7.1. Безособові дієслівні форми -но, -то та пасивні дієприкметники -н-ий, -т-ий

Серед найпоширеніших помилок — уживання при безособових (або безпідметових) дієслівних формах -но, -то назв осіб в орудному відмінку: *археологами розкопано, схвалено Пшевозняком, його побито Мельничуком*,

підписано членами «Нашої України»; питання підготовлено нами, мною призначено перевірку, нами викуплено, озвучена мною замість правильних археологи розкопали, Пшевозняк схвалив, Мельничук його побив, підписали члени «Нашої України»; ми підготували питання, я призначив перевірку, ми викупили, я озвучив.

Основна ознака цих дієслівних форм — передавати безособове значення, що виражене через суфікси *-но*, *-то*, і зосереджувати увагу на дії. Інакше, це створення таких безпідметових речень, де «вся сила вислову зосереджена на присудкові» і де орудний відмінок дійової особи зайвий і неможливий з логічних причин: нема потреби *копати архітекторами* чи *підписувати членами «Нашої України»* — логічно це робити *лопатами* чи *ручками*... У цих випадках можливе лише одне запитання *чим?*, а не *ким?* [4, с. 244, 290; 28, с. 55]. Така модель вираження присудковості (лише при можливому іменниковому додаткові знахідного відмінка: *написано листа*) — своєрідна ознака нашої мови, що вирізняє її з-поміж інших слов'янських. У найдавнішій обрядовій пісні співали:

*В неділеньку рано
по всім селу заграно.
Заграно, забубнено.
Бояри побуджено.*

або

*Ой у полі жито
Копитами збите
Під білою березою
Козаченька вбито.
Ой убито, вбито
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.*

Порушуючи ці давні закони нашої мови, читаємо в пресі такі трагікомічні тексти:

Близько 3.30 зловмисниками було закидано поліетиленовими пакунками з вогнебезпечною рідиною дачний будинок в селі Тинному, у якому в той час знаходилися [очевидно, перед тим десь загубилися??? — І. Ф.] дочка Х та батьки його дружини.

Дивовижні метаморфози відбулися з конструкціями, що містять орудний відмінок. Його усунуто з властивих українських конструкцій (*говорити телефоном, розподіл групами*), натомість накинута в пасивних конструкціях (взірці для наслідування *«зроблено мною», «затверджено з'їздом», «затверджений з'їздом»*). Це явище, а також примусово запроваджені пасивні конструкції на *-ся* (*«книжка друкується», «квитки продаються»*) поширилися такою мірою, що ми вже не відчуваємо кострубатості та безглуздя таких конструкцій.

О. Кочерга

Користуючись нагодою, впродовж новорічних свят у російських витверезниках було проведено перепис населення.

Мене ніколи не бито, ніколи не вдарено. Не ставлено в кут, обличчям до стіни. [...] Мені казано, що я мусив, сидячи, продумати свою поведінку, і, коли зрозумів її хибність, маю піти до матері й сказати їй про це.

Зі «Спогадів...»
Ю. Шевельова

Або з оголошення на дверях лікарні:

Покуси тваринами приймаємо позачергово.

Присудки на **-но**, **-то** означають дію лише живої істоти, хоч і невідомої або просто неназваної, як, наприклад, *книгу написано* (про людей), *його призначено* (хтось із представників влади), але неправильно вживати таких структур, де не йдеться про неназвану особу: *небо захмарене* (а не *небо захмарено*), *гори вкриті лісом* (а не *гори вкрито лісом*), *як це збудоване* (а не *як це збудовано*). Допустимі такі форми лише в художній літературі зі стилістичною метою як своєрідна безсуб'єктна персоніфікація [49, с. 200]:

*Дивлюся ранком —
Вже заволочено серпанком
сіреньким небо.*

Леся Українка

У XIX — початку XX ст. дієслівні форми **-но**, **-то** були одні з найпродуктивніших і найхарактерніших для українського синтаксису, про що, зокрема, свідчить мова таких велетів нашої культури, як Олени Пчілки та Ю. Шевельова: *«Перш за все скажу, що друга течія вдиралась в наше особисте життя ще, можна сказати, при самому нашому народженні, бо вже ж і самі наші наймення родинні давано нам, на зразок... Міша, Ваня, Варя, Єля...»*

або:

«Із 1830 року на Правобережжі був дедалі потужніший російський вплив. В Україні розташовано численні російські військові залоги; тим часом козаків постійно висилано до Росії на воєнні виправи. По українських містах з'являлося дедалі більше російських чиновників і купців; землі роздавано російським поміщикам. На південь країни переміщено навіть російських селян»; «У Карпатах протягом XVIII ст. ще й надалі перепишувано та поширювано учительні Євангелії» [74, с. 890—899].

Через своєрідність та відсутність безособових форм **-но**, **-то** в російській мові ця форма стала об'єктом нападу в «Резолюції Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній» від 3 травня 1933 р. У документі зазначено: *«Зважаючи на поширення в українській літературній мові не відповідних її розвиткові в радянський період тенденцій, що проникли навіть у шкільні підручники, Народний*

Комісаріят Освіти республіки створив спеціальну комісію для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній». Колегія НКО заслухала звіт комісії й ухвалила відповідну резолюцію, де назвала відсутність особи в орудному відмінку при безособових формах **-но, -то** «націоналістичним рецептом». Водночас резолюція припинила поширювати в українській літературній мові конструкції з прийменником **від** + **родовий відмінок однини дійової особи**, на зразок ухвалено від Верховної Ради замість повсюдно впровадженого ухвалено Верховною Радою (згадаймо, звичне Євангеліє від Івана) і приписала норму вживати орудний відмінок, що означає «дійову особу при пасивних дієприкметниках та безособових дієсловах на **-но, -то**»: це зроблено мною, затверджено з їздом, затверджений з їздом». Натомість у Юрія Клена читаємо: «Священний граде мій, о Києве!... / Не раз ти силі улягав, / від печенігів був пляндрований, / і був від половців мордований» [4, с. 246; 16, с. 97; 60, с. 149—150].

При пасивних дієприкметниках на **-ний, -тий** (збитий, зроблений) також не вживають особи в орудному відмінку однини (на зразок *витрати понесені нами* замість правильного *ми зазнали витрат* або *наші витрати*). Пасивні дієприкметники зазвичай виконують у реченні функцію означення: *зазнані витрати стали невірні* або *витрати, яких ми зазнали, невірні*.

У праці «Функції генетива в южноруській мовній області» Є. Тимченко зазначив, що для української мови при пасивних дієприкметниках для назви діяча характерна форма родового відмінка + прийменник **від**: *від людей ти мені надана; заклата від рідної матері*. Приклади з орудним відмінком — рідкісні: *Богом дана земля* [16, с. 94—95].

На промовистий приклад уживати пасивну конструкцію натрапляємо в романі Ю. Андруховича «Дванадцять обручів». Один з героїв, німець за національністю, Карл-Йозеф, звертається до коханої українки Роми: «Добре я згоден, щоб твоя дочка була взята нами з собою», — сказав він ще іншого разу, вочевидь, після довгих болісних роздумів, при цьому вживаючи звичну для його мови пасивну форму дієслова. Але Рома відреагувала на це зовсім не як досвідчена германістка: «Моя дочка — не річ і взятою ніколи не буде» [с. 234].

При безособових дієслівних формах **-но, -то** і пасивних дієприкметниках **-ний, -тий** надуживають дієсловами минулого часу **було, були**: мною було подано (треба я подав), не повинен був бути підписаний

Мовне питання в Україні — це питання її незалежності. [...] Нема в Україні належної уваги з боку уряду до мовного питання, нема належної заміни знищених мовознавчій еліті, нема належного числа наукових закладів. Лексику української мови засмічено, правосис спотворено, людності прищеплено байдуже ставлення до питань культури й мови.

С. Караванський

Хто ясно думає, той ясно і говорить.

Н. Буало

Учитель.

Ось речення: «Кінь тягне віз». Це активна форма. А як буде пасивна форма?

Учень.

Віз тягне коня.

— Вовочко! Якщо я кажу: «Батько нагородив своїх п'ятьох дітей», який це стан?

— Активний.

— А пасивний як буде?

— Батько був нагороджений п'ятьма дітьми.

(треба не мали б підписати), мною було пролобійовано (треба я пролобійовав, обстоював); вами було зроблено (треба ви зробили), мною було видано розпорядження (треба я видав розпорядження або видано розпорядження), невідомими особами було вчинено (треба невідомі особи вчинили). Форма **було** у таких сполуках має значення давноминулого часу, натомість дієслова на **-но, -то** виражають недавно закінчену дію, через те нема потреби вводити відтінок давноминулості: «після довгих дебатов **було** винесено резолюцію» — досить сказати «після довгих дебатов **винесено** резолюцію» [49, с. 202—203]. Якщо йдеться про давно закінчену або майбутню дію, то додати допоміжне дієслово **було** або **буде** доречно: згодом **буде** використано новітні методи або ці методи **були** використані успішно.

4.7.2. Уживання зворотних перехідних дієслів на -ся

Дієслова з часткою **-ся** — одна з морфолого-синтаксичних форм, що має не повсюдне, а своєрідне використання. Звичними та правильними є словосполучення, на зразок *мені не віриться, сталася подія, вони листуються, нарешті домовилися, про це писалося*. Але неправильно вжито таких словосполучень: *обласною комісією проводиться обстеження; якщо сесія не скликається головою обласної ради; протоколи підписуються всіма членами ради; проєкт готується президією*, позаяк при дієслові маємо іменник (суб'єкт) у формі орудного відмінка.

Проблемними є і такі вислови, другий з яких правильний: музей повинен будуватися, реставруватися — музей мають будувати, реставровувати;

виконується не в повній мірі — виконують не повною мірою;

слухається питання — слухаємо питання;

розглядалося на комісії — розглядали на комісії;

де допитувалися в'язні — де допитували в'язнів;

чому векселя оформляються — чому векселі оформляють;

пропонується на наступний рік — пропонуємо наступного року;

ставиться на голосування — ставимо (-ю) на голосування;

у посвідченні зазначається — у посвідченні зазначено;

йдеться мова — мова йде про і йдеться про;

буде розглядатися — будуть розглядати, розглядатимуть;

голова не запрошується — голови не запрошують;

обговорюється по пунктах — обговорюють (-ємо) за пунктами;
слово надається — слово має, надаємо (-ю) слово.

Отож, замість дієслів на -ся треба вживати безособових форм -но, -то, відповідних особових форм та інфінітивів.

Навальне «сякання» як норму впроваджено у 70-ті роки ХХ ст. до академічного СУМу. Радянський мовознавець М. Пилинський, коментуючи цю совєцьку новацію, справедливо зауважує: «Українські буржуазні націоналісти свого часу виступали проти таких конструкцій на тій підставі, що вони начебто невластиві українській мові» [40, с. 273]. Однак лише на тій підставі, що вони властиві російській мові, в нашу мову ці покручі впроваджено, зокрема: *завдання **опрацьовується студентами**; промисловість **відбудовується** трудящими*. Так просто й легко студенти і трудящі перетворилися у *знаряддя* побудови радянської УКРНЕДОМОВИ...

Активність уживання словосполук із дієсловами на -ся пов'язана також із розвитком книжних стилів: офіційно-ділового, наукового, публіцистичного. І це загальна тенденція для багатьох мов, зокрема польської та російської. У російській мові ця форма розвинулася під впливом церковнослов'янської, відтак була підсилена німецько- та французькомовним впливом — і взагалі, поширеною в російській мові категорією пасиву. Щодо української, то Ю. Шевельов підкреслює, що «Класики з Великої України майже зовсім не знають так званих безособово-пасивних речень типу: *книгу **читається**, землю **орється**.... Безперечне джерело цих конструкцій — Галичина*» — і позичені вони з польської мови [73, с. 137—137]. Цю думку певною мірою спростовує Шевченкова творчість [56, с. 66]:

*Бо горе словами
Не розкажеться нікому.*

* * *

*За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим Богом.*

* * *

*І навіки прокленеться
Своїми синами?*

Приходить чоловік до
хірурга-косметолога:

— Ви не могли б здійснити деяке втручання в мою зовнішність з метою її покращання. Лікар дуже уважно оглядає пацієнта і каже:

— На жаль, ні. В нашій країні відтинання голови забороняється законом.

Р. С. Звичайно, що останнє речення цього до-тепу правильно звучатиме так:

У нашій країні закон забороняє відтинати голову. (Хоч ці совєцькі голови так набридли...)

* * *

*Давно колись-то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.*

Але в іншому значенні — **власне зворотних дієслів** — промовляють до нас славетно відомі рядки:

*О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..*

Особливістю української мови є тенденція і навіть сучасний припис уникати «пасивізації» способу висловлення. Український синтаксис майже вільний від книжних церковнослов'янських зразків, що особливо характерні для російської синтаксичної манери. Причина в тому, що українська і російська мови — це генетично відмінні лінгвістичні явища [72, с. 271]. Зокрема, у найновішій теоретичній праці з морфології зазначено, що з конструкцій пасивного стану «вилучено ті з них, до складу яких входять дієслова недоконаного виду з постфіксом *-ся*, котрий традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду (наприклад, *орати — орється*). Це зумовлено тим, що в синтаксичній системі української мови згадані пасивні конструкції, на противагу іншим слов'янським мовам, опинилися на крайній периферії... Саме тому опозицію **актив/пасив** можуть формувати лише перехідні дієслова» [4, с. 243].

Таблиця вживання дієслів з часткою *-ся*

Неправильно	Правильно
1	2
1. В пасивному стані при об'єкті чи суб'єкті в орудному відмінку: <i>затверджується президентом, переглядається комісією</i> (треба: <i>затверджує президент, комісія переглядає</i>)	1. Власне зворотні — означають дію, спрямовану на самого її носія: <i>людина одягається</i>

Мова огортає порізаних людей незримого грозового хмарою спільного Духа, даючи їм силу не просто існувати — бути.

О. Забужко

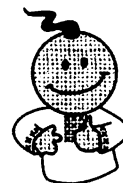

Чудова думка втрачає цінність, коли її абияк висловлено.

Ф. Вольтер

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

1	2
2. Дієслівна зв'язка являтися : <i>він являється директором</i> (треба: <i>він є директором</i> , <i>він — директор</i>)	2. Непрямо зворотні — дія виконува- на в інтересах її носія: <i>люди будуються</i>
3. Виbachаюся як етикетна формула (треба: <i>виbachте, пробачте, даруйте</i> <i>мені; перепрошую</i>). Примітка Як уважає С. Караванський, вилучен- ня з літературного вжитку слів <i>виbachаюся, пробачаюся</i> відбулося під впли- вом усунення з російської літератур- ної мови слова <i>извиняюсь</i> як просторі- чного. Так начебто разом із російсь- ким вихлюпнуто з української по- вноправну форму, позаяк насправді слово має значення « <i>просити виbachен- ня для себе</i> » (так само, як <i>молитися</i> — « <i>молити Бога за себе</i> ») [23, с. 90; 44, с. 140—141]. На думку О. Курило, це слово « <i>доконче треба викинути з укра- їнської мови</i> » [28, с. 213].	3. Взаємно зворотні — дія двох і біль- ше діячів, що навзаєм спрямована: <i>політики змагаються</i> 4. Загально зворотні — стан діяча: <i>мати хвилюється</i> 5. Безоб'єктно зворотні — дія від її дія- ча: <i>собака кусається</i> 6. Дієслова, що означають буття, міру, наявність (або відсутність): <i>сталося,</i> <i>минулося</i> 7. Означення психічних станів люди- ни при іменникові у давальному відмінку: <i>мені не працюється</i> 8. Означення явищ природи: <i>збирається на дощ, випогодилося</i> 9. Вживання в активному значенні (сам здійснює дію): <i>переться білізна,</i> <i>гріється вода, печеться хліб</i> 10. Вітальна формула <i>як ся маєш</i> спо- ріднена з польською, чеською, сло- вацькою мовами

«Ходімо, кохана, у ліс» —
Лишив Воронько нам
дарунок.
Лишив. Та підсунув нам
біс «Пашлі». Є ж від
нього рятунок!
Поет залишив нам
рядки:
«Ходімо, кохана,
в мій дім».
Повторюймо
їх залюбки:
«Ходімо,
назавжди ходім».
В. Маснюк

4.7.3. Форми наказового способу дієслова

Просторічні форми спонукальної дії, на зразок *давайте по-держав-
ному працювати, давайте розберемося, давайте зробимо так, давайте*
виконувати, давайте спокійно проголосуємо, давайте долучимось до про-
блеми, давайте будемо коректними заповнили офіційно-ділове спілку-
вання. Хоч як часто кажуть *давайте*, але насправді ніхто нікому нічого
не дає... Воно й зрозуміло, бо у цьому контексті це слово позбавлене
будь-якого значення, а отже, використовувати його — неправильно
і безрезультатно.

Знання і сила людські
збігаються.
Ф. Бекон

Учитель:

— Вовочко, який наказовий спосіб дієслова «мовчати»?

— Ша!

В автобусі:

— Ви виходите на наступній зупинці?

— Ні.

— Тоді давайте мінятися.

— Давайте, а що ви маєте?

Не знаєш — мовчи!
Знаєш — помовчуй!

В англійській мові, щоб передати спонукальну дію, вживають слово *let*: *let us read, let us go*, що українською правильно перекласти: *прочитаймо, ходімо* — форми наказового способу другої особи множини, що відповідає англійському займенникові *we* (ми) в об'єктному відмінку *us* (нас, нам). Натомість російською перекладемо: *давайте почитаем, давайте пойдём або пошли*. На жаль, під інтерферентним впливом чуємо суржикове *пішли* частіше, ніж своєрідне українське спонукальне *ходімо*. Хоч, на щастя, мова зберегла цю форму у відомих етикетних привітальних формулах: *Христос народився — Славимо його* або *Славте його* (але не *Давайте будемо його славити...*). Жодного разу не натрапите на суржикову форму в Т. Шевченка, а навпаки:

*Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.*

Своєрідність наказового способу і в тому, що поряд із літературними формами **-імо, -іть** паралельно як стилістично марковані вживають форм **-ім, -іте**: *живім дружно, несіте це*. Отже, форми наказового способу, на зразок *ходім, ходіте, давайте підемо* (замість *ходімо*), *ідіте* (замість *ідіть*) — не нормативні. Вони можливі лише в розмовному стилі [4, с. 260; 79, с. 394].

У першій особі однини і третій особі однини та множини наказовий спосіб утворюють описово (аналітично), додаючи частку **хай (нехай)**: *хай побачу, хай побачить, хай побачать*.

Таблиця простих (синтетичних) дієслівних форм наказового способу

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках
Однина	2-га (ти)	-и: <i>зроби</i>	-(ь): <i>сядь</i>
Множина	1-ша (я) 2-га (ви)	-імо: <i>зробімо</i> -іть: <i>зробіть</i>	-(ь)мо: <i>сядьмо</i> -(ь)те: <i>сядьте</i>

4.7.4. Складні випадки дієслівного керування

Слово до слова — зложиться мова. Це прислів'я стисло визначило основний закон мови — зв'язок між її складниками, названий синтаксисом, або складнею. Зв'язки між словами — як між людьми: то вони узгоджуються чи погоджуються між собою (синтаксичне узгодження: *економічний ярмарок-форум*, а не *економічна ярмарка-форум*), то вони керують один одним (синтаксичний зв'язок керування: *зрадити Батьківщину*, а не *Батьківщині*), то один із партнерів, не маючи власної ініціативи й снаги, покладається на долю сильнішого (синтаксичний зв'язок прилягання: *говорити по-українському*, а не *на українській мові*). Як зауважив П. Мовчан, у кожного слова своя орбіта і свої сусіди в системі того чи того сузір'я. Завдяки цьому й досягається гармонія мови, де закони, себто синтаксис і граматика, не нав'язані слову, **а самим словом зумовлені**. Якщо ж слово випадає зі своєї орбіти і переміщується з одного сузір'я в інше — виникає хаос. Хаос мислення та деформація психіки [35, с. 91].

Дієслово належить до тих частин мови, що найактивніше здійснює зв'язок керування іншими частинами мовами і надто важливо, щоб ті частини мови мали відповідну граматичну форму, наприклад: не *дякувати вас*, а *дякувати вам*; не *вибачте мене*, а *вибачте мені*. Пропоную найтипівші приклади проблемних словосполук із дієслівним керуванням у таблиці.

Таблиця типових проблемних прикладів дієслівного керування

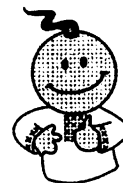
Неправильно	Правильно
1	2
вжити (що) заходи	вжити (чого) заходів
глузувати (над ким) над опонентом	глузувати (з кого) з опонента
говорити (на чому) на англійській	говорити (як) англійською
дивуватися (чому) поведінці	дивуватися (з чого) з поведінки
доглядати (за ким) за хворим	доглядати (кого) хворого
дотримати (що) слово	дотримати (чого) слова
женитися (на кому) на багатій	одружитися, женитися (з ким) з багатою
завдати (що) біль	завдавати (чого) болю
запобігати ласки (перед ким) перед керівником	запобігати ласки (у кого) у керівника

Зима. Син:

— Татку, я більше ніколи не буду возитися з тобою на санках.

— Мовчи, давай краще вези швидше!

— Васильку, ти кого більше слухаєш — тата чи маму?

— Маму!

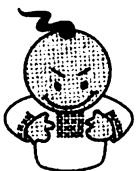
— А чому?

— Вона більше говорить.

Зв'язок між словами у словосполученні і простому реченні має не лише лексико-граматичну природу, але й онтологічну.

О. Федик

На синтаксичному рівні мови ми маємо повну й абсолютну реалізацію національної мовної системи як цілісної і внутрішньо згармонізованої.

О. Федик

1	2
запобігати (чого) руйнування	запобігати (чому) руйнуванню
знущатися (над ким) над людиною	знущатися (з кого) з людини
зрадити (кому) Батьківщині	зрадити (кого) Батьківщину
ігнорувати (чим) попередженням	ігнорувати (що) попередження
їхати, пливати (на чомусь) на машині, кораблі	їхати, пливати (чимось) машиною, кораблем
легковажити (чим) дорученням	легковажити (що) доручення
навчати (чому) мові	навчати (чого) мови
наслідувати (кому) прикладу	наслідувати (що) приклад
нехтувати (чим) порадами	нехтувати (що) поради
оволодіти (що) ситуацію	оволодіти (чим) ситуацією
опанувати (чим) фахом	опанувати (що) фах
піклуватися (за кого) за батьків	піклуватися (про кого, ким) про батьків, батьками
постачати (чим) товаром	постачати (що) товар
сміятися (над ким) над людиною	сміятися (з кого) з людини
спонукати (до чого) до дії	спонукати (на що) на дію
стосуватися (до кого, чого) до нас	стосуватися (кого, чого) нас
телефонувати (до кого) до нього	телефонувати (кому) йому
турбуватися (ким) мною	турбуватися (про кого) про мене
хворіти (чим) грипом	хворіти (на що) на грип
шкодувати (що) гроші	шкодувати (чого) грошей

Пам'ятаймо, що не завжди класики є еталоном норми. Зокрема, очевидним впливом російського синтаксису є дієслівне керування у двох словосполучах зі знаменитих Шевченкових рядків: *женитися на багатій* замість *женитися з багатою*; *чужому навчайтесь* замість *чужого навчається*:

*Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.*

* * *

*Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте.
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь...*

Розділ 5

СИНТАКСИЧНІ НОРМИ — ДЗЕРКАЛО МИСЛЕННЯ

Синтаксис — це елементарна гігієна думання.

О. Забужко

Мистецтво мови — це не знання слів, а вміння їх сполучати. Матриця сполучених слів — це тканина нашого мислення, де вишиваємо словами-нитками. Міцність тканини — запорука тривалого життя мови як неповторної картини світу. Якщо лексичний рівень — це відкритий, зовнішній бік мови, то синтаксис — її морське дно, що є глибинами нашого мислення. Тому зовсім не складно знайти і виправити лексичну помилку (наприклад, замість *міроприємство* — *захід*), набагато складніше, мислячи, одягнути думки в українські синтаксичні строї. Зв'язок між словами у словосполучі й реченні має не лише лексико-граматичну природу, але й онтологічну [69, с. 158—159]. Отож, синтаксичний рівень — це повна й абсолютна реалізація цілісної і внутрішньо згармонійованої національної мовної системи.

Чи можна вважати українським синтаксисом такі потоки думок:

«При неспівпаданні прізвища або з виправленим прізвищем пасажир являється безквитковим зі всіма звідси витікаючими наслідками згідно правил перевозок» (оголошення на Львівському вокзалі);

«Всі, хто сьогодні переймається політикою і хоче гострих відчуттів, і не розуміє, як до цього ставиться український народ, напевно, повинні заpastися памперсами і не займатися політикою... Представники «Нашої України», що їдуть в Донецьку область, повинні були поміряти там температуру, перш ніж щось робити» (слова В. Януковича);

«Виконання пріоритетних напрямків розвитку країни є пріоритетом», — глибокодумно заявив В. Янукович. Після павзи додав: «Якщо комусь хочеться, як кажуть, гострих питань відчутти, їх можна пошукати в іншому місці, не тут — в уряді і владі» (Україна молода. — 2007. — 25 жовтня. — С. 5);

Говорити по-креольськи — значить і думати теж «по-креольськи»: носити в голові калічну, закаламучену і неминуче зашорену картину світу. Ну й життя своє будувати — теж відповідно до неї. А коли такі «креольськомовні» складають не просто охорону в магазині, а владний істеблїшмент країни, то будують вони, самі розумієте, життя не лише своє [...]. Але й життя цілої країни також будується «по-креольськи»... [...]. [...] не вадить спочатку опанувати синтаксис, цю елементарну гігієну думання, перш ніж братися реформувати економіку...

О. Забужко

Скільки в бою залізо може, стільки по містах — законне слово, добре написане.

Солон («Бджола»)

Слідом за єдністю керівництва, збройних сил і законів єдність мови найбільшою мірою сприяє тому, щоб зробити єдність нації відчутною, міцною і благотворною.

А. Мадзоні

«...збереження природних ресурсів, довкілля, ґрунтів, вод, екосистем, лісів, з дотриманням всіма суб'єктами принципу, що забезпечення поточних потреб не повинно перешкоджати забезпеченню власних потреб наступним поколінням» (із «Концепції Програми розвитку села та формування самодостатніх територіальних громад на період до 2015 року»).

Щоб наше мовлення не було схоже на цю прострілену синтаксичну матрицю, варто передусім з'ясувати **принципи творення нормативних словосполук**. На думку О. Синявського, «*визначається хибність словосполучень тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках*». Коли до всього цього ще можна додати, що їх нема й у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними» [49, с. 195]. Крім таких засадничих критеріїв, необхідно брати до уваги територіальний (діалектний) і часовий (історичний) чинники. Зокрема, західноукраїнські письменники ХІХ ст. писали *будемо ходили* (замість *будемо ходити, ходитимемо*), *хату будується* (замість *хата будується*), натомість слобожанець Г. Квітка-Основ'яненко вживає словосполук *ходити по дворам* (замість *ходити дворами, по дворах*), а полтавець І. Котляревський *ходить к кому* (замість *ходити до кого*, хоч зберглося досі *к лихій годині, к бісу*), черкасець Т. Шевченко *о смерті благи* (замість *про смерть благи*). Однак найнебезпечніша у руйнуванні українських словосполук — інтерференція:

«...*ждати на кого*» з польсько-німецької (поруч своєї конструкції «*ждати кого*»);

«*проситься не палити*» з польської мови (краще б уживати «*просять не палити*», «*просимо не палити*»);

«*у цім відношенні*» за російсько-німецьким зразком (краще б «*щодо цього*», «*з цього погляду*»);

«*згідно з чим*» з російської (природніша конструкція «*у згоді з чим*»);

«*місця для сидіння*» з російської замість «*місця сидіти*»;

«*о що ходить*» з польської замість «*про що йдеться*», «*в чому річ*» і т. ін.» [49, с. 197].

5.1. Складні випадки синтаксичного керування

Керування — це синтаксичний зв'язок, де залежне слово набуває такого відмінка, якого вимагає головне слово: *зрадити народ* (а не *зрадити народові*), *вибачити опонентів* (а не *вибачити опонента*). Про

своєрідність проблемного дієслівного керування йшлося вище. Поряд із обов'язковою формою керування низка дієслів має паралельні форми, а також наявне іменникове та прикметникове керування [13, с. 168—169, 177; 14, с. 40; 49, с. 195; 79, с. 471]:

а) паралельність дієслівного керування:

адресувати *(кому)* міністрові — адресувати *(до кого)* до міністра;
радіти *(чому)* перемозі — радіти *(з чого)* з перемоги;
казати *(про кого)* про проблеми — казати *(за кого)* за проблеми;
мені *(кому)* голова болить — у мене *(у кого)* голова болить;
обстоювати *(за чим)* за потерпілим — обстоювати *((за) що)* потерпілого;

плакати *(за ким)* за померлим — плакати *(по кому (кім))* по померлім;

повідомляти *(кому)* нам — повідомляти *(кого про що)* нас про премії;
потреба *(на що)* на підручники — потреба *(в чому)* в підручниках;
привітатися *(до кого)* до директора — привітатися *(з ким)* з директором;

розумітися *(на чому)* на політиці — розумітися *(в чому)* в політиці;
спокушатися *(на що)* на нагороди — спокушатися *(чим)* нагородами;

б) зміна дієслівного керування, зумовленого будовою дієслова:

дорівнятися *(чому)* Європі — рівнятися *(на що)* на сильних;
доторкатися *(до чого)* до квітів — торкатися *(чого)* проблеми;
оплачувати *(що)* проїзд — платити *(за що)* за проїзд;
припускатися *(чого)* помилки — допускати *(що)* помилку;

в) перехідні дієслова з префіксом не керують іменником здебільшого в родовому відмінку, зокрема у стійких словосполученнях, що мають у своєму складі абстрактні іменники:

не вживати *заходів*;
не брати *участі*;
не робити з цього *проблеми*;
не викликає *довіри*;

г) іменникове керування:

анотація *(чого, на що)* видання; анотація на книжку;
відгук *(про що)* про дисертацію, про роботу;
враження *(від чого — неістота)* від фільму;
враження *(про кого — істота)* про депутата;
командувач *(чого)* військ;

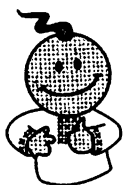
*Якби я був такий кра-
сномовний, як Демо-
сфен, то я б усе одно по-
вторив би тричі не бі-
льше ніж одне слово:
розум — це мова, логос.
Цю кістку я гризу і гри-
зтиму її до смерті. Ще
темно мені над цією
глибочинню; я ще чекаю
на апокаліптичного ян-
гола з ключем до цієї
прірви.*

С. Гаманн

Зв'язок між словами (йдеться про лексико-граматичний чи семантико-граматичний, чи синтаксичний) — це величина не лише лінгвістична, але й гносеологічна, тому що він лежить в основі формування лінгвонаціональної картини світу, він є першопочатком формування мови як сакрального явища.

О. Федик

— Дядьку, а із чим у вас пиріжки?

— Ти шо, паразите, читати не вмієш? Написано ж: «Пиріжок без ніхто».

ліки (*проти чого*) проти грипу;
пам'ятник (*кому*) Франкові;
характеристика (*кого*) керівника;
г) прикметникове керування:

аналогічний (*чому, з чим, до чого*) зображеному, із зображеним, до зображеного;

багатий (*на що, чим*) на корисні копалини, копалинами;
властивий (*кому*) керівникові;
дорогий (*кому, для кого*) родині, для родини;
характерний (*для кого*) для влади;
хворий (*на що*) на грип;
подібний (*до кого*) до матері;
схожий (*на кого*) на батька;

складніший (*від, за, ніж, як кого/що*) від цього, за цей, ніж цей, як цей;

сповнений (*чого, чим*) перемог, перемогами.

Найактивніше синтаксичне керування стало об'єктом уподібнення до відповідних російських моделей у 60—70 роки ХХ ст. і не лише через словникарські джерела — перекладні (РУС-1968) і тлумачні (СУМ 1970—1980), а через переклади масової суспільно-політичної літератури, обов'язкової для опрацювання у вишах, і через теоретичне обґрунтування такої мовної асиміляції у працях пропагандистів «радянської» мови І. Білодіда, Й. Багмута, В. Русанівського та ін. Сліди цього русифікаторства у тлумачному і російсько-українських словниках показово відстежив З. Терлак, подавши їх курсивом [59, с. 168—169]:

поехать в город — поїхати до міста (*в місто*);

ходить в школу — ходити до школи (*в школу*);

идти в театр — *йти в театр* (до театру);

в прошлом месяце — минулого місяця, у минулому місяці;

взяться за работу — узятися до роботи (*за роботу*);

ухаживать за больным — доглядати хворого (*за хворим*);

идти по берегу — *іти берегом* (*по берегу*);

раньше всех — *раніше всіх*, раніше від усіх; раніше, ніж усі;

при всякой погоде — за всякої погоди, *при всякій погоді*;

при одной мысли об этом — *при самій (одній) думці про це*, від самої думки про це;

ходить за грибами — ходити по гриби (за грибами);
 учиться чому — учитися чого — рідко чому;
 обучаться чому — навчатися чого — рідко чому.

Очевидно, що власне мовлення варто ретельно чистити від слідів російськомовного уподібнення.

5.2. Складні випадки синтаксичного узгодження

Узгодження — це синтаксичний зв'язок, коли залежне слово набуває тієї самої форми, що і головне: *канцелярське приладдя* (а не *канцелярські приладдя*). Серед проблемних моделей синтаксичного узгодження: узгодження підмета з присудком у числі та роді, узгодження означень та прикладок — власних назв [22, с. 161—165; 25, с. 194—196; 28, с. 105—106; 55, с. 250—252, 256; 79, с. 519].

5.2.1. Узгодження підмета з присудком при виборі числа іменника

Форму однини присудка вживають, якщо:

- а) присудок передує групі підмета: *На стінах висіло багато картин*;
- б) підметом є іменник з кількісним значенням без залежних слів:

Решта членів партії зрадила.

Форму множини присудка вживають, якщо:

- а) друга частина підмета багатоелементна: *Більшість інженерів, викладачів, підприємців не схвалили цього рішення*;
- б) присудок віддалений від підмета: *Більшість громадян, які прийшли на віче, отримали повну інформацію про земельні проблеми*;
- в) підмет або присудок — однорідні члени: *Керівники адміністрацій та голови обласних рад зібралися на нараду*;
- г) підмет виражений прийменниковим сполученням іменника у називному відмінку з іменником в орудному відмінку: *Президент з прем'єром відвідали виставку, присвячену Голодоморові*.

Однак, якщо форма в орудному відмінку є додатком, тоді присудок узгоджують лише з простим підметом в однині: *Він з товаришем вирішив цю справу*.

Паралельні форми однини і множини вживають, якщо:

- а) у підмети входять слова *більшість*, *меншість*, *ряд*, *частина*, *багато*, *кілька*: *Меншість депутатів проголосувала (проголосувало, проголосували) за цю зміну*.

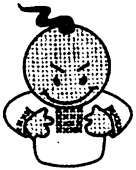
Мову можна трактувати як широкий потік, що тече крізь час. Ті, хто пливе по ньому певний період, як і ті, хто населяє його береги, кидають до нього певні предмети. Більшість із них тоне або розчиняється, зникаючи без сліду. Деякі кристалізуються, тому потік несе їх певний час.

П. і Б. Бербер

Недотримання техніки безпеки спричинює загибель людських жертв.

Звісно, й у найліпших письменників можуть бути мовні помилки, недогляди, але вони звичайно такі нешкідливі! Навіть їх мовні неділяцтва щезають су-проти багатства гар-них та щасливих ви-словів. А добродіям кри-тикам, заким візьмуть-ся витягати такі мовні блуди, завше слід би приступати до ді-ла, тямуючи гарні сло-ва польського грамати-ка: «Насправді ніхто не може похвалитися тим, щоб знав доскона-ло свою мову».

І. Франко

Однина присудка наголошує на кількості предметів, а множина — на дії;

б) до складу підмета входять збірні числівники: *Шестеро осіб взяло (взяли) участь в обговоренні*;

в) якщо до складу підмета входять числівники до десяти, то присудок частіше має форму множини: *Чотири громадянина домагалися відшкодувати збитки*.

Натомість, коли використовують числівники на позначення великої кількості, а також *сто, тисяча, мільйон, мільярд*, переважає присудок у формі однини: *Чотириста п'ятдесят депутатів не розпочало своєї діяльності*.

5.2.2. Узгодження підмета з присудком при виборі роду іменника

Цей тип узгодження зумовлений низкою лексико-граматичних причин:

а) з підметами — іменниками чоловічого роду на позначення професій, посад жінок — присудок узгоджують і в чоловічому, і в жіночому роді: *прем'єр-міністр доповів і прем'єр-міністр доповіла*;

б) при підметах, виражених невідмінюваними іменниками або абрєвіатурами, присудок має таку форму, якої вимагає рід та число іменника:

УПА засвідчила приклад нескорености та свободи;

Чилі — непізнана для нас країна;

в) якщо при загальному іменникові є географічна чи інша назва, то присудок узгоджують з підметом — загальною назвою: *Газета «Поступ» опублікувала виступ міністра*.

5.2.3. Узгодження означень та прикладок — власних назв

а) іменники особи — назви професій узгоджують за граматичним принципом: *наш прем'єр-міністр прийшла* (форма *наша прем'єр-міністр прийшла* — розмовна);

б) при одному іменникові може бути декілька означень (на зразок обласна і міська рада):

однину іменника вживають тоді, коли означення семантично близькі (виконавча і законодавча влада);

коли поєднані протиставними або розділовими сполучниками (представницький або виконавчий орган);

коли означення виражені займенниками або порядковими числівниками (*той і цей комп'ютер*);

множина натомість підкреслює наявність декількох предметів, істот і порядкових числівників: *перший і другий призи*; вона також обов'язкова при постпозитивних означеннях: *проекти перший і другий*;

в) при числівниках *два, три, чотири* та іменниках жіночого роду прикметники зазвичай узгоджуємо у називному відмінку: *чотири перспективні дослідниці*; натомість іменники чоловічого та середнього роду в такій позиції мають паралельні форми узгодження — у називному та родовому відмінках: *три місцеві (місцевих) депутати*;

г) у прикладах, на зразок *довідка-рахунок, виставка-продаж, школа-інтернат* рід визначає іменник ширшого, загальнішого значення: *Виставка-продаж виправдала очікування загалу*;

г) прикладки — **назви міст, сіл узгоджують** у всіх відмінках із родовою назвою: *місто Київ, до міста Києва: село Воля, до села Волі*;

д) **назви зарубіжних республік, країн узгоджують**, якщо вони мають форму жіночого роду: *до республіки Польщі*;

не узгоджують:

— складені назви населених пунктів: *до міста Старий Самбір* (але *у Старому Самборі*);

— уживані тільки у множині: *у місті Чернівці* (але *у Чернівцях*);

— маловідомі населені пункти (*до міста Аахен*);

— офіційні назви держав чоловічого роду (*до Республіки Парагвай*);

— назви гір, островів, мисів, озер та ін. (*до гори Говерла, на острові Куба*);

— астрономічні назви (*на планеті Земля*);

— назви газет, книг, підприємств, партій тощо (*до газети «Свобода», до об'єднання «Просвіта»*).

5.3. Зауваги до присудків, виражених називним, знахідним та орудним відмінками

Наша реклама цигарок із зображенням їх у тайстрі, а не в банальній торбі нещодавно промовляла цікавим гаслом: *Будь особливим! У допитливої людини зринає запитання: чи можливо сказати **Будь особливий** або **Будь за особливого**? Варіантність граматичної форми — це не ознака хаосу чи небезпечної лібералізації норми. Зазвичай гадана варіантність — це передання окремих значень чи їхніх відтінків. На-*

Якщо думки засвідчують культуру, тоді також найпростіша мова стає літературною.

А. Белич

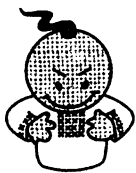
Лише слово надає речі буття.

М. Гайдерреп

Усі головні європейські мови можна вивчити за шість років — свою треба вчити все життя.

Ф. Вольтер

... самі слова і більша частина синтаксичної будови конкретної мови є культурно детермінованими...

Ф. Фукуяма

Тільки у генія для вираження нової думки є нове слово.

Г. Гайне

томість теперішнє мовлення засвідчує неправомірну тенденцію творити звороти, заявлені у гаслі реклами. У 20-ті роки ХХ ст. ця проблема була в центрі мовознавчого обговорення, і несприйняття форм, на зразок *Будь особливий!*, новоспечені «радянські мовознавці» беззастережно трактували як «націоналістичну фальсифікацію» і прояв «націоналістично-буржуазного мовознавства» [47, с. 201—219]. Особливо дісталося С. Смеречинському за його працю «*Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою*» (1932), позаяк саме цей учений зазначив: «*Називний присудковий чи не найбільша особливість української мови*», а орудний при іменниках — це або польські чи російські впливи, або українські архаїзми. Частково підтримували цей погляд видатні мовознавці В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, О. Курило, І. Огієнко, Є. Тимченко, М. Сулима.

Сьогодні усталено трактувати орудний відмінок присудковий як такий, що вказує на непостійну тимчасову ознаку: *Він був депутатом*. Форма з прийменником *за* передає ще коротшу і почасти нехарактерну тимчасовість: *Будете за старшого*. Найдавніша форма присудка — називний відмінок як вияв постійної ознаки: *Він був мудрий*. *Сніг був білий*. *Це не доказ*. Якщо йдеться про колишню властивість підмета, то такий присудок може мати варіанти у називному та орудному відмінках [49, с. 222—225]. Численні приклади класиків літератури промовисто це підтверджують:

*Вона була ще молодою
І прехорошая собою.*

Т. Шевченко

*А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада.*

Т. Шевченко

Перевдягнусь я за москаля.

Народне оповідання

*Хочеш бути розумним —
навчися розумно ставити запитання,
уважно слухати, спокійно відповідати
і переставати говорити, коли нічого більше сказати.*

І. Лафатер

Чесною людина ніколи не була з примусу.
 Чесність виростає тільки на ґрунті свободи.
 Морально високою може бути тільки людина
 вільна, коли в неї залишається бодай
 часточка індивідуальної волі.

В. Стус

5.4. Культура вживання прийменників

Прийменники функціують у мові як звичайні повнозначні слова. Один з героїв художнього твору слушно бідкався над їхньою функцією: «Ось у якій біді треба розібратись!... І скільки всяких малюсінських слів так і лізуть, так от і лізуть на тебе звідусіль, усякі там «у», «з», «до», «на», «під», «над», «при», «від»! Ху, чорт, хіба це справжні слова?... Вухом їх ловлю, чую, як товчуться вони коло необхідних слів: «сонце», «хліб», «будинок», «земля», «люди» і так далі, — а куди ці слівця з однієї-двох літер приладнати, не знаєш... От і пхаєш їх куди попало... [...] А чому, дозвольте запитати, я ходив то туди, то сюди, по-різному речі пересовував і так далі? Чому я ні разу не помилився, га? Та тому, що ці ось маленькі слівця... [...], ось ці самі прийменники мені вказували: «від», «у», «за», «до», «над», «під» [...]. [...] він переконався, що ці слова, які йому так заважали, дуже точно означають рух, напрям, протиставлення одного іншому, початок чи припинення дії, позначення місця і ще численні відтінки...» [29, с. 411]. Ці мікрослова є також ланкою між іншими словами, щоб видобути з них найнесподіваніші смисли. Це нагадує стосунки між людьми — зі спільних взаємин народжується зовсім окрема дорога життя. Часом саме прийменник є носієм концепційного, а не лише граматичного значення. Зокрема, про це свідчить історичний факт Люблинської унії, відповідно до якої Україна ввійшла до Речі Посполитої. Остерігаючись втрати руської державної самостійності, відомий громадський і релігійний діяч А. Кисіль на сеймі 1641 р. саме з допомогою прийменників доносив високу гідність і самочинність руського народу і наголошував на його рівноправних стосунках із поляками:

«Не до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і відзнак, але з титулами та відзнаками — так ми прийшли до нашої спільної Вітчизни».

Ради їх,
 Людей закованих моїх,
 Убогих, нищих...
 Возвеличу
 Малих отих рабів німих.
 Я на сторожі коло їх
 Поставлю слово.

Т. Шевченко

...якщо на початку
 минулого століття пер-
 ред українським суспіль-
 ством стояло завдання
 виплекати оранжерей-
 ну рослину, то тепер
 корінь мовних проблем
 полягає у потребі відро-
 дити стихійні форми
 існування мови.

Л. Масенко

Розділені кордоном смерті, але з'єднані зв'язком віри, ідеї і любови — живі та померлі можуть собі взаємно помагати перед Богом і через Бога.

Із виступу

С. Бандери над могилою
Є. Коновальця

Заходить до трамвая чоловік, сідає на крісло, дістає з кишені почату пляшку горілки і склянку. Налив повну, замислився... На зупинці заходить до трамвая контролер і каже:

— Так, громадяни, підготуйте за проїзд.

Чоловік (отямившись):

— О... точно, за проїзд...

Цікавий приклад наводить І. Каганець: укладачі Біблії короля Якова (початок XVII ст.), яка і досі є найавторитетнішим перекладом в англomовних країнах, так подають важливий для нас прийменниковий фрагмент: *«for salvation is (of) the Jews»*, що в перекладі означає: *євреї виступають тим, від чого відбувається спасіння*. Саме Христові належала фраза *«спасіння від юдеїв»*, себто від їхнього способу мислення. Натомість у сучасному англійському перекладі маємо: *«for salvation comes (from) the Jews»*, де прийменник *«from»* вже однозначно вказує на євреїв як джерело спасіння [21, с. 300].

Не менш значущим є прийменникове вживання у прислів'ї *говори-мо на вовка* — скажімо і про вовка: критикуючи когось, не забуваймо, що він має і добрі сторони.

5.4.1. Уживання прийменників В, НА з назвою Україна

Як правильно казати: *«в Україну»* чи *«на Україну»*?

Абстрагуймося від комплексу, що в нас — не як у людей, бо повсюди *в*, а в нас *на*. Зокрема, у Т. Шевченка у *«Кобзарі»* є обидва вживання: *«Як умру, то поховайте мене на Вкраїні»*; *«Ідїть, діти, в Україну...»*. Паралельне вживання прийменників *в* — *на* зумовлене двома чинниками: просторовим та етимологічним. Просторовий чинник полягає у тому, що, відповідно до горизонтального членування простору, рух до середини, до центру з окраїни чи пограниччя, передаємо через прийменник *в*: *їду в місто, їду в центр*, отже — *в Україну*. Натомість рух від середини, на край, пограниччя, передаємо через прийменник *на*: *їхати на село, на край землі*, отже — *«на Вкраїну далеку»*. Поряд із цим наші предки мислили ще й по вертикалі: будували на певних територіях «кола», тобто поселення, посадки. Це те саме, що, здійснюючи посадку, приземлятися... *на територію*. Отже, вживання *в* — *на* засвідчує універсальність і виробленість прийменникової моделі, розвинутість і гнучкість мислення, синонімічне багатство і різноваріантність вислову.

Етимологічний чинник синонімічного вживання обох прийменників пов'язаний з походженням назви *Україна*. Твердження польського історика Грондського (XVII ст.) та його послідовників про те, що Україна є *«окраїною Польщі»*, чи російського історика Карамзина (XIX ст.) та його послідовників про *«окраїнне положення в Російській імперії»* є за-

старілими політичними випадками, що не відіграють жодної ролі ні тепер, ні на майбутнє [36, с. 233]. Найдавнішу згадку назви Україна подає Іпатіївський список «Повісти минулих літ» за 1187 р.: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же **Україна** багато потужила». За два роки, 1189 р., сказано, що князь Ростислав приїхав «до **України** Галицької» [41, с. 117].

* * *

*Від синіх меж до сіверських україн
Широчина нестримано росте,
Мов на бандурі велетенській грає
Співучим вітром припонтійський степ.*

Е. Маланюк

За будовою це слово префіксально-суфіксальне утворення **у-край-ін-а**. Прийменник у вживали в українській мові до XV ст., щоб виразити просторові відношення, синонімію тепер із прийменниками **біля, поряд**. Отож, первісно була словосполучка **у края — украй** із подальшою суфіксацією з допомогою характерного суфікса **-ин (-ін)** за аналогією до **долина, низина, височина**. Первісне значення цього слова «крайня частина якої-небудь території» [71, с. 665, 673], що, зрозуміло, зумовлює вживання прийменника **на**. Вирішальна роль у переході загальної назви **україна** у власну назву **Україна** належить козацтву, Запорозькій Січі. Там це слово утвердилося, наповнившись найвищим політичним смислом: у козацькій **україні** визначали вектор розвитку країни; там народжували і втілювали повстання і походи на Крим, Туреччину, Польщу, Московію тощо; там гартували збройний захист народу від соціально-релігійних утисків; там сфокусовано національну самосвідомість та самовизначеність. Прискорив й утвердив цей процес злодійський учинок Петра I: 1725 р. з Московії до Данії надіслано таку директиву: «Во всех курантах печатают государство наше **Московским**, а не **Российским**, и того ради извольте у себя сие претеречь, чтоб печатали **Российским**, о чем и к прочим ко всем Дворам писано» [36, с. 206].

Як метафорично висловився І. Драч, «...сама назва **Русь** вирвана із серця Києва залізною рукою Петра...». Зауважимо, що назва **Росія** — це спотворена у константинопольських православних канцеляріях назва нашої країни **Русь**. Натомість це ще більшою мірою активізувало власну назву **Україна**, що стала не лише знаком політичного відмежування

Циркулювання в середовищі країни мови іншої держави шкідливіше, ніж циркулювання її валюти.

І. Казанець

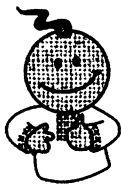
Походження — це завжди майбуття

М. Гайдеггер

*І небо сходить
на країну
Крізь зойк заліз,
крізь звіря рик,
Крізь дим руїни —
Україну
Новий узріє чоловік.*

Е. Маланюк

— Від чого помер цей чоловік?

— На вінках написано: «Від коханої дружини», «Від рідних та друзів», «Від люблячих дітей».

Нам треба усвідомити, що в нас украдено мову і підсунуто псевдомову, тобто суржик, який належить поборювати. Нам усім треба визнати — і академікам, і письменникам, і мовознавцям, — що ми поверхово знаємо українську мову. Наш правопис, наша лексика, наші словники — все спотворене. І відроджуючи інших, треба зараз і самим відроджуватися.

С. Караванський

від московитів, а й символом української самовизначеності. Очевидно, що з набутого характеру цієї назви впливало безсумнівне вживання прийменника **в**: **в Україні**. Давня апелятивна назва остаточно набула онімного (іменного) статусу, через те сьогодні немає жодних підстав з назвою нашої країни вживати прийменник **на**, як нема потреби і виправляти прийменник **на** у давніх фольклорних та літературних творах.

5.4.2. Уживання прийменника ПО

Прийменник **по** у літературній мові не належить до часто вживаних. Натомість його необґрунтована продуктивність у різних стилях зумовлена російськомовною інтерференцією — у цій мові прийменник **по** має дуже широкий спектр значень (понад 20). У нашій мові його вживають із конкретними значеннями у двох відмінках: **знахідному** і **місцевому**.

1. Зі **знахідним** відмінком прийменник **по** виражає:

- а) мету дії: **пішов по довідку** (не **за довідкою**);
- б) межу дії: **по цей місяць** (а також **до цього місяця**), **по саму шию**.

2. З **місцевим** відмінком прийменник **по** виражає:

- а) місце дії: **ходити по полю** (краще **ходити полем**), **по округах** (а також **в округах**);
- б) час дії: **довідатись по святах** (а також **після свят**);
- в) протяжність дії: **не спить по ночах** (краще **не спить ночами**);
- г) розподільність: **кожному по документів** (а також **кожному документ**), **панували по черзі** (а також **панували по черговому**);
- г) спосіб дії: **впізнавати по голосу** (а також **впізнавати з голосу**), **довідь по суті**, **належить по праву**.

Вживання прийменника по в інших значеннях помилкове!

* * *

А я у гай ходила
По квітку ось яку
А там дерева люлі
І все отак зозулі
Ку
Ку.

П. Тичина

**Таблиця неправильного використання прийменника *по*
та правильні відповідники**

Неправильно	Правильно
По інженер по освіті по місцю проживання	За інженер за освітою за місцем проживання
по тій причині знати по назві концепція по приватизації по даному факту	З з тієї причини знати з назви концепція з приватизації з того факту
говорити по конкретних програмах	Про говорити про конкретні програми
по вимозі населення по заказу називати по фамілії	На на вимогу населення на замовлення називати на прізвище
прийшов по справі по святах зустрічаємось по депресивних зонах передбачено	У прийшов у справі у свята зустрічаємось у депресивних зонах передбачено
відпуск по сімейним обставинам відпуск по хворобі	Через відпустка через родинні обставини відпустка через хворобу
відпуск по догляду за дитиною	Для відпустка для догляду дитини
цій партії це не по силам	Під цій партії це не під силу
по цілим дням голосуємо по двох зверненнях	Безприйменникова форма цілими днями голосуємо два звернення
по спостереженню депутатів	Як як спостерегли депутати
зміни по заступниках звернення по іподрому рекомендації по покращанню умов	Щодо зміни щодо заступників звернення щодо іподрому рекомендації щодо поліпшення умов
працювати по інших пропозиціях	Над працювати над іншими пропозиціями

У державотворчому процесі національній мові належить чільна роль. Об'єднати і відокремити — ось дві головні функції, які вона виконує. Об'єднати населення в середині країни, відокремити ззовні, від сусідів.

Л. Масенко

— Вийдеш за мене заміж?

— А може, мені ще що-небудь за тебе зробити?

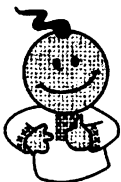

5.4.3. Уживання прийменників В (У), ПРИ, ЗА, ІЗ-ЗА

Слово — мов торба:
воно набирає форми того,
що в нього вкладають.

А. Камю

Напис на могильній
плиті: «Загинув під час
захисту дисертації».

Прийменник в (у) вживають з родовим відмінком, що виражає ознаку належності: *був у брата;*

зі знахідним відмінком, що виражає значення:

а) часу дії: *посіяти у дощ;*

б) міри вияву ознаки: *завдовжки в три кілометри* (також *завдовжки три кілометри*, як наголошувала О. Курило, по-українськи не кажуть «Сукно в два аршини шириною», а *завширишки, завглибшки, завгрубшки, завбільшки* [28, с. 198]);

в) часові відношення зі словами на означення відрізків або проміжків часу: *в епоху, в добу, у час, у період;*

та з місцевим відмінком, що виражає:

а) місце дії: *працювати в бібліотеці;*

б) час дії: *виконати у грудні;*

в) зовнішню ознаку людини, предмета: *генерал у формі.*

Поширення форм знахідного відмінка зі значенням руху до міста, села, селища, на зразок *їхати в Київ* (поряд із правильним *їхати до Києва*), а також руху до приміщень — наслідок російськомовного впливу з подальшим узаконенням цих форм у перекладних словниках (зокрема РУС-1968) в першій чи другій позиції: *поехать в город — поїхати до міста (в місто): йти в театр — іти в театр (до театру).*

Ненормативними є сполуки з у (в) у родовому відмінку зі значенням місця, на зразок у його порога, у цього джерела зустрілися, у мікрофона замість *біля його порогу, біля цього джерела зустрілися, перед мікрофоном*, а також неправильно вживати прийменник в у словосполучах [2, с. 164—165; 19, с. 50—53; 59, с. 168]:

в дитинстві — змалку, за малих літ;

в революцію — за революції;

в ті часи — за тих часів;

в 1990 році — 1990 року;

в минулому році — торік, минулого року;

в двох словах — двома словами;

в залежності — залежно від;

в порядку речей — звичайна річ;

в останній час — останнім часом;

в повній мірі — цілком;

в рівній мірі — однаково;
 в розстрочку — на виплат;
 вступити в силу — набрати чинности;
 у нас свято — маємо свято;
 у мене є — я маю;
 у них більший досвід — вони мають більший досвід;
 раз в рік — раз на рік;
 14 гривень в день — 14 гривень на день;
 сто чоловік в місяць — сто осіб на місяць;
 включити в порядок денний — включити (вписати) до порядку денного;
 звернувся в міську раду — звернувся до міської ради.

Прийменник **при** вживають з місцевим відмінком на означення ста-
 новища чи дії поблизу кого, чого: **при мені дитина, рости при дорозі**,
 а також в абстрактних значеннях: **бути при здоров'ї**. Цю конструкцію
 не поширюють на часові значення (доба, період), уживаючи натомість
 прийменник **за**: **за старих часів, за чинного президента** [49, с. 264, 273].
 Неправильні прийменникові сполуки з **при**, на зразок **при відкритті**
сесії, при вашій участі зумовлені не лише інтерферентним впливом
 російської мови, а й узаконенням ненормативних часових відношень
 у СУМІ [VII, с. 550]: **при Хмельницькому**. І це тоді, коли наша мова
 має якнайширший спектр засобів для нехарактерного «прикання»
 [К РУССЛ, с. 359—360; 19, с. 354]:

при грошах — не без грошей;
при перших словах — після перших слів;
при читанні — читаючи, читавши;
при всій бідності — хоч який хто бідний;
при всьому цьому — попри все це;
премія, при тому немала — премія, та ще й немала;
при тому, що це факт — тоді, коли (як) це факт;
при всьому чесному народі — привселюдно, при всій чесній громаді;
при виявленні — у разі виявлення, коли виявлено;
при необхідності — у разі потреби;
при падінні — коли падає;
при переробці — коли переробляють;
при взльоті — на злеті;
при згадуванні — на згадку;
при місячному сяйві — на місячному сяйві;

Адже щоб говорити
 про мову, її часові й мі-
 сцеві переміни, про ево-
 люцію її звуків, флексії
 та синтаксис, треба ж
 знати хоч елементи
 граматичної науки...
 Щоб судити про мову
 народу, розкиненого на
 таких просторі, як
 український, треба на-
 самперед знати ту мову
 у всіх її відмінах і ві-
 дтінках, знати її істо-
 ричні переходи та їх
 сліди в сучасній мові, бо
 інакше всякий осуд буде
 балаканням сліпого про
 кольори.

І. Франко

«У минулому році»,
«в минулому році»...
Краса це дивна?
Ячмінь на оці!
«Торік» і «позаторік» —
коротко й гарно,
Не даймо ж словам цим
зів'янути марно.

В. Маснюк

Якщо ми хочемо володіти питомою українською мовою, а не розпливчастим гібридом, то нам треба закасаючи рукава взятися до очищення нашої мови від «примусового асортименту».

С. Караванський

при думці — від думки, на саму думку;
при відкритті сесії — під час відкриття сесії, відкриваючи сесію;
при необхідності — за потреби, коли необхідно;
при вашій участі — з вашою участю;
при активній підтримці — за активної підтримки;
при розгляді питання — під час розгляду питання;
при всій повазі — попри всю повагу;
при всіх зв'язках — із цими зв'язками.

Прийменник за, крім багатьох, має такі своєрідні значення:

а) з родовим відмінком вказує на час або умову: *за часів Мазени, за такої умови* (а не *при Мазені, при такій умові*);

б) вказує на тимчасове призначення особи чи речі: *бути за керівника, правити за пензель чи за калькулятор*;

в) позначає напрямок руху: *плисти за течією* (але *йти по воду*).

Поряд із цими значеннями прийменник за невмотивовано зазнав розширення палітри значень, а саме поголовного вживання прийменника за на місці російського **по**: *за погодженням з головою* (треба *погодиши з головою*), *нагадати за два моменти* (треба *нагадати про два моменти*), *за адресою* (треба *на адресу*).

С. Караванський слушно підкреслює, що ідеологам «злиття» двох мов в часи СРСР «*треба, щоб переклад з мови на мову для високих достойників, які думають і спілкуються переважно по-російськи, не ставив труднощів, а був би «простіше від пареної ріпи»*. *Ім треба російське по перекладати «уніфіковано» одним прийменником*» [23, с. 42]. Натомість українська багата на такі відповідники до російського **по** чи штучного **за**:

Російська форма	Штучна форма за	Правильна форма
по желанию	за бажанням	на бажання
по небрежности	за недбалістю	через недбальство
по направлению	за напрямком	у напрямку
по названию	за назвою	з назви
по одежде	за одягом	по одягу
по свидетельству	за свідченням	як свідчить (свідчать)
по телефону	за телефоном	телефоном, на телефон
по вкусу	за смаком	до смаку
расследование по факту	розслідування за фактом	розслідування факту

Интерферентного впливу і кодифікації у РУС-1948, СУМі (III, с. 565), а також у найновішому ВТС СУМі (2007 р.) зазнав прийменник *із-за*, неправильно вживаний зі значенням причини: *із-за тебе* (треба *через тебе*), *не був із-за хвороби* (треба *не був через хворобу*), попри те, що його основна функція виражати просторові відношення, а саме передавати «*спрямування руху або дії з протилежного чи зворотного боку, зміну розташування предметів, переміщення кого- і чого-небудь, а також вказівку на місцевість, звідки хтось родом*»: *із-за лісу виглядає, встав із-за столу* [6, с. 129; 7, с. 210].

5.4.4. Проблема синонімного вживання прийменників

Прийменникові сполуки, на зразок *в полі — на полі, з того часу — від того часу, біля берега — коло берега, з радості — від радості* — синонімні. Однак існує низка прийменників, варіантне використання яких спотворює значення вислову, позаяк кожен із прийменників передає свої смислові відтінки. Пропоную кілька пар таких прийменникових сполук:

Біля — близько

Прийменник *біля* (поряд із синонімом *коло*) з родовим відмінком позначає місце: *біля трибуни, біля будинку*.

Прийменник *близько* (поряд із синонімом *коло*) з родовим відмінком позначає приблизну кількість: *близько десятої години, близько трьох кілограмів*.

Через — завдяки

Ці прийменники виражають причинові відношення: *через цю обставину, завдяки вдосконаленню*. Значеннєвий відтінок у тому, що *через* уживають, коли повідомляють про несприятливі обставини, *завдяки* — про сприятливі обставини. Неправильно використовувати дієприкметник *дякуючи* замість прийменника *завдяки*, що є невмотивованою калькою з російської *благодаря*: *благодаря вам — завдяки вам* (а не *дякуючи вам*).

Поруч з — поряд з

Ці прийменники вказують на просторову близькість, суміжність кого-, чого-небудь з кимсь, чимсь, а також одночасність дії: *сидів по-*

Не варто дякувати за хибні ці звороти...

Толокою бур'ян берімося полоти,

Від суржику колись ми звільнемось-таки,

Лиш годі «дякувати» — кажімо «завдяки».

Завдяки ректорові, завдяки директорів.

Завдяки бізнесменів, завдяки джентльменів,

Завдяки депутатів, завдяки татові,

Завдяки учительці, завдяки цілительці.

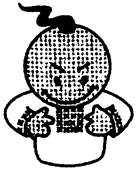
В. Маснюк

— Діду, у Вас такий великий живіт від пива?

— Ні, внуку, для пива.

руч із сином, був завжди поряд з нею, поряд з поліпшенням життя. Однак прийменник **поруч** переважно вживають із назвами осіб: *поруч з ним затишно.*

Русифікуючись, ми втрачаємо з поля зору і наш український світ — світ, окреслений власною мовною картиною, мовленнєвими моделями інтерпретацій.

Р. Кіс

Маленькі слова — найбільші патріоти свого речення.

Г. Малкін

На — для

Прийменник **для** виражає призначення чогось людині, тварині або коли йдеться про якусь широку потребу: *документи для тебе, для загального добра.* Якщо йдеться про призначення конкретних речей, то вживають прийменник **на**: *шафа на книжки, пакет на сміття, кошти на харчування.* Крім того, прийменник **для** при віддієслівних іменниках, на зразок *для поширення, для вирішення, для виконання* — треба заступити сполучником **щоб** з дієсловом: *щоб поширити, щоб вирішити, щоб виконати* [39, с. 325].

Часом складно розмежувати синонімічне і різне значення прийменників: *прийду за кілька хвилин чи прийду через кілька хвилин, по сьогодні чи до сьогодні, з дня народження чи від дня народження, після обіду чи по обіді?* Почасті синонімічність використання прийменників зумовлена діалектними впливами. Зокрема, вживання сполук з прийменником **за** зі знахідним відмінком іменника на означення проміжку часу — характерна західноукраїнська риса, що є теперішньою нормою: *буду за п'ять хвилин*, тоді як у східноукраїнських говорах переважає форма **через**: *буду через п'ять хвилин*. Натомість **через** у відповідних контекстах синонімічний із прийменником **упродовж**: *Коли б то можна бути через зиму котом, через літо пастухом, а на Великдень попом* [26, с. 204]. Сполука **по обіді** більшою мірою характерна для західноукраїнських говірок і меншою мірою — для східноукраїнських. Серед західноукраїнських впливів:

о сьомій годині, а не в сім годин;

за його розрахунком, а не по його розрахунку;

на його прохання, а не по його проханні;

за гетьмана Мазепи, а не при гетьмані Мазепі

[73, с. 137—140].

Синонімічність може мати і стилістичне розмежування: сполука **від дня народження** має урочистий відтінок — *з дня народження* — передає звичайне, буденне значення. Окремі сполуки мають маркування *переважає*, як, наприклад: *алергія до ліків* поряд із рідшим *алергія на ліки* та розмовним *алергія від ліків*. Натомість неприйнятним є інтерферен-

тний вплив, що начебто творить синонімічні форми: *по його прохання* замість *на його прохання*, *за хлібом* замість *по хліб*, *на наступній сесії* замість *наступної сесії*, *живу по вулиці Т. Шевченка* замість *на вулиці Т. Шевченка*, *сідайте за стіл* замість *сідайте до столу*, *під редакцією* замість *за редакцією* — [2, с. 166; 10, с. 12; 27, с. 103; 72, с. 272—273; 79, с. 422—424].

Таблиця поширених синонімічних приєднаних сполук

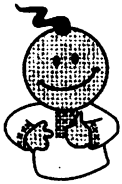
Часові відношення	Причинні відношення	Відношення мети	Інші відношення
<ol style="list-style-type: none"> 1. тривалість дії: <i>за Кучми — під час Кучми</i>; 2. час початку дії: <i>з дня народження — від дня народження</i>; 3. завершення дії: <i>по сьогодні — до сьогодні</i>; 4. час дії: <i>по обіді — після обіду</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. заплакала <i>від</i> горя — заплакала <i>з</i> горя; 2. з ініціативи — <i>за</i> ініціативою; 3. з допомогою — <i>за</i> допомогою 	<ol style="list-style-type: none"> 1. заходи <i>щодо</i> поліпшення — заходи <i>для</i> поліпшення — заходи, <i>щоб</i> поліпшити; 2. адресувати міністерству — адресувати <i>на</i> міністерство; 3. берегти <i>на</i> всякий випадок — <i>про</i> всякий випадок 	<ol style="list-style-type: none"> 1. стійкість <i>проти</i> хвороб — стійкість <i>до</i> хвороб; 2. перекласти з російської <i>на</i> українську — перекласти з російської українською; 3. <i>за</i> законом — <i>згідно з</i> законом — <i>відповідно до</i> закону; 4. <i>всупереч</i> рішення — <i>попри</i> рішення, <i>незважаючи на</i> рішення; 5. <i>згідно з</i> дорученням, <i>відповідно до</i> доручення, <i>за</i> дорученням

Хтось сказав, що з великих націй англієць любить свій рідний край, мов жінку (за яку зобов'язаний дбати), француз — як коханку (для якої хоче посвятити все), а німець, як стару матір (яку повинен утримувати). Я б додав до цього, що українець любить рідний край, як стару няню, яка для нього (а не він для неї) має багато речей робити і на груди якої міг би він виплакати своє переповнене горем серце...

Д. Донцов

Окремого коментаря потребує визначення календарних меж. З допомогою прийменника з визначають початкову календарну дату чинності наказу, постанови, указу, розпорядження тощо. Наприклад, запис у наказі: *зарахувати з 15 квітня 2008 р.* Коли потрібно визначити початкову і кінцеву календарні дати, прийменник з вживають у парі з прийменником до (рідше по): *Встановити карантин з 1 березня до 1 квітня*, де перше квітня означатиме кінцеву календарну дату чинності чого-небудь. Додавати прислівник *включно* поряд з останньою датою не доречно [7, с. 220—221; 12, с. 53].

Знай: радітимуть
безмежно всі,
Коли наш шановний гід
Не казатиме
«в залежності»,
А лише «залежно від».

В. Маснюк

Мова — це обличчя.
Але тільки рідна мова
має обличчя рідної ма-
тері.

Б. Задорожний

Уживаймо у правильному значенні прийменник **відтак**, що передає значення *«потім, після того, далі»*, а не вставне слово *отже* [5, с. 122].

Значного російськомовного впливу зазнали похідні відприслівникові, відіменникові та віддієслівні прийменники, які подаємо у таблиці.

Таблиця похідних прийменників

Неправильно	Правильно
ввиду того, що	через те, що
в напрямі відродження	щоб відродити, для відродження
виходячи з рішення	з огляду на рішення
в силу можливого рішення	з огляду на (через) можливе рішення
в залежності від	залежно від
згідно закону	згідно з законом, за законом, законно
на протязі сесії	протягом, упродовж сесії
на рахунок проблеми	щодо проблеми
не дивлячись на закон	незважаючи на закон, всупереч закону, попри закон
під кінець сесії	наприкінці сесії
порядка 30 тисяч	близько 30 тисяч
у відповідності з законом	відповідно до закону
у випадку аварії	коли аварія, у разі аварії
у порівнянні з тим	порівняно з тим

5.5. Культура вживання злучних зворотів (сполучників, часток, прислівників, вставних і модальних слів)

Злучні звороти (сполучники, частки, прислівники, вставні та модальні слова) або, як їх тепер називають, **дискурсивні слова**, виконують функцію зв'язності тексту. Вони не лише сполучають між собою складники речення, а є своєрідним засобом початку і переходу від однієї синтаксичної фрази до іншої. Так виникає зв'язний текст (з франц. *discours* — «мовлення») у сукупності з позамовними — прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинника-

ми. Сутність дискурса в його зануренні в активний плін життя, у його спрямуванні у ментальні процеси учасників спілкування: етнографічні, психологічні й соціокультурні. З огляду на те, злучні звороти виконують особливу функцію: виражають національно-мовну своєрідність. Ю. Шевельов зауважує: *«Сполучники, применники, характеристичні частки, вставні слова — матеріал, при якому здебільшого вже треба говорити не про якесь свідоме, навмисне позичення-переймання, а про зв'язок, прямий і кровний, так би мовити, з тією мовною стихією, яка цих словечок уживає і якій саме вони переважно і надають часто специфічного мовного колориту»* [вид. — І. Ф.] [73, с. 88—89]. Очевидно, що цей *«мовний колорит»* найтяжче перекладати іншими мовами, і водночас він найбільше загрожений з боку мов-колонізаторок.

5.5.1. Уживання сполучників

Непохідні сполучники *аби* — щоб — щоби

У літературній мові сполучник *аби* як синонім до *коли* б лише, тільки б розпочинає підрядні речення умови: *аби не гірше; хоч гірше, аби інше; стук-грюк, аби з рук*. У західноукраїнських говірках *аби* вживають у розумінні польського *aby* та наддніпрянського *щоб*. У 70-ті роки ХХ ст. *аби* у значенні сполучника мети потрапив до розряду «засуджених» та «ідеологічно» небажаних слів. Природно, що на початку 90-х років *аби* відновив, наче на знак протесту, цю функцію. І навіть Л. Кучма у промові з нагоди десятиліття Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1996 р. сказав: *«Ми зрозуміли, що планета наша надто маленька, аби відгородитись від чужого горя»*. Отож, цей сполучник як синонім до *щоб* розпочинає також підрядні речення причини: *Вони пішли на компроміс, аби владнати цю справу*.

На думку С. Караванського, «аби» у значенні «щоб» є діалектизмом, який не тільки нестандартно звучить, а подекуди й перекручує зміст сказаного. Наприклад, вираз «для того, аби відбутися» можна зрозуміти двояко: «для того, щоб відбутися» і «для того, щоб тільки відбутися» (тобто для відчипного) [23, с. 59]. Побуває міркування, що сполучник *аби* має відтінок умовности, більшої м'якості, бажаности, тоді як сполучник *щоб* передає значення наміру [СУМ I, с. 3; 25, с. 220; 80, с. 175].

*«Не дивлячись, що їй
вже сорок років...»
Це так ніби в очі
хто оцтом!
Навіщо дивитись, кому
скільки років?
Дивіться на гарне
жіноцтво.
Ліпше ось так: хоч їй
вже сорок років,
Вона принадна ніби
з квітів, соків.
Незважаючи на те,
що старий уже дуже,
А до жінок молодих
небайдужий.
В. Маснюк*

На ринку чоловік бачить живу жабу за 500 доларів.

— Чому так дорого?

— А вона може з тобою на будь-яку тему розмовляти.

Купив чоловік жабу, приніс додому, поклав на стіл і запитує:

— Ну?

— *Ква*, — відповідає жаба.

— Ну???

— *Ква!!!*

— Що «ква»? — сердито каже чоловік.

— А що «ну»? — каже жаба.

Не можна збагнути мови, не маючи уявлення про умови, в яких живе народ.

А. Мейс

Правильно є вживати сполучника *щоб*, а не *щоби*. Останню форму збережено в Західній Україні під впливом церковнослов'янського *чтобы*, тоді як для живого східноукраїнського мовлення і класичної літератури така форма не характерна.

Непохідні сполучники і — та

«Невинний» сполучник *та* потрапив під більшовицьку немилість. У «Резолюції Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній» під 12 пунктом зазначено: «Надуживання сполучника *«та»* в невластивій йому функції: *«туди та сюди»*, *«виходити та входити забороняється»*, *«день та ніч не був»*. Таку «сполучникову гріховність» трактовано як один із «націоналістичних рецептів» і «повсякчасне відштовхування від спільностей українсько-російських» [60, с. 150]. Насправді сполучник *та* вживаємо здебільшого в межах речення: він з'єднує однорідні члени і дуже рідко — речення. Його основна властивість — тісно сполучати (зокрема, близькоспоріднені стани та явища): *батько та мати*, *гримить та блискає*.

Сполучник *і* має ширший спектр використання: сполучає дальші та тісніші поняття. Він завжди заміняє *та*, натомість *та* не завжди заступає *і*. Характерна і стилістична вмотивованість вживання *та* — *і*: якщо в реченні вже є *і*, тоді, щоб стилістично відрізнити, вживають сполучник *та* [2, с. 170; 25, с. 206; 26, с. 184; 60, с. 150].

Правильне використання похідних сполучників

Низка похідних парних чи складених сполучників зазнала не лише інтерференції, але й репресивного втручання, зокрема у згаданій «Резолюції Комісії НКО...» зауважено на «нормальних в українській мові порівняльних конструкціях типу: *чим... тим*, *чим... то*, *(о) скільки... (о) стільки*» [60, с. 150]. Очевидно, що їхня «нормальність» — у спільності з російською мовою, на що промовисто реагував В. Сімович: «Узагалі від усіх отих наших *«остільки»*, *«наскільки»* дуже заносить чимось чужим» [51, с. 25]. На жаль, це чужинство радянським вітром занесено до академічного СУМу.

Таблиця вживання похідних складених сполучників

Неправильно		Правильно	
1	2	3	4
Не стільки ..., скільки	Страшні не стільки протести, скільки провокації	Не так..., як	Не так страшні протести, як провокації
Чим..., тим	Чим вищий сукупний дохід, тим вищий рівень життя народу	Що..., то	Що вищий сукупний дохід, то вищий рівень життя народу
З тим, щоб	Наполегливо працюють з тим, щоб досягнути результату	Щоб (для того щоб)	Наполегливо працюють, щоб досягнути результату
У силу того що	У силу того що мешканці заборгували, будинок від'єднали від електромережі	Через те що, з огляду на те що	Через те що мешканці заборгували, будинок від'єднали від електромережі
Так як	Вони не отримали кредиту, так як вчасно не оформили документів	Тому що, бо, позаяк	Вони не отримали кредиту, тому що вчасно не оформили документів
Не дивлячись на те що	Не дивлячись на те що їх попереджали, вони знову порушили закон	Попри те що, дарма що, всупереч тому що, хоч, незважаючи на те	Попри те що їх попереджали, вони знову порушили закон
Настільки, що	Доповідь була настільки цікава, що всі захоплено слухали	Така, що	Доповідь була така цікава, що всі захоплено слухали
По мірі того, як	Виплату будуть здійснювати по мірі того, як надходитимуть кошти	Відповідно до того, як	Виплату будуть здійснювати відповідно до того, як надходитимуть кошти

Дещо перефразовуючи міркування А. Мейє, можна було б сказати, що ми не тільки не здатні збагнути мову поза обставинами, у яких живе народ, але й що сама мова дає нам чудовий ключ до глибинного розуміння цих обставин.

Р. Кісь

*Дама в зоомагазині:
— Ви продали мені вчора папугу, але якби ви чули, що він говорить! Просто вуха в'януть!
— Так, пташка не дуже вихована, але ж вона не п'є й не курить!*

Завершення табл.

У мові є щось, крім
лів, і це «щось» має ве-
лике значення. Річ не
лише в тому, що гово-
рить доповідач, а як він
те говорить. Тому якщо
лухачі підозрювати-
муть, що доповідач на-
чався опатонського ми-
тецтва, це не зроить
йому чести. Слухачі хо-
чуть, аби він говорив
так природно, щоб і на
думку не спало, що лек-
тор мав тривалий ви-
икіл.

А. Зосимов, В. Голік

1	2	3	4
Як би не було (як би то не було)	Як би не було важко, ми обов'язково досягнемо потрібного результату	Хоч (хай) як буде	Хоч як буде важко, ми обов'язково досягнемо потрібного результату
Який би не був	Який би він не був фахівець, людські якості також важливі	Хоч (хай) який	Хоч який він фахівець, людські якості також важливі
Хто (що) б не	Хто б не казав, перевірити треба	Хоч (хай) хто	Хоч (хай) хто каже (казати-ме), перевірити треба
Куди б не	Куди б не пішов, скрізь однаково	Хоч (хай) куди	Хоч (хай) куди піду, скрізь однаково
Де б не	Де б не був, працювати треба	Хоч (хай) де	Хоч де будеш, працювати треба
Не то не то	Він не то працював, не то робив вигляд, що працює	Чи то..., чи	Чи то він працював, чи удавав, що працює («Чи то так сонечко сяло, чи так мені чого було» — Т. Шевченко)
До тих пір	Безлад у країні триватиме до тих пір, поки влада не вживатиме жорстких заходів	Доти, до того часу	Безлад у країні триватиме доти, поки влада не вживатиме жорстких заходів

5.5.2. Уживання інших злучних зворотів

Серед інших злучних зворотів — переважно частки, поєднані зі сполучниками, займенниками (див. с. 235) та прислівниками, а також модальні та вставні слова. Вони нагадують декоративний шов при поєднанні речень у цілісний текст-тканину. І що тонший цей шов, то досконаліше створений текст. Чи можна говорити про витонченість швів такого тексту:

«З еліти, в тому числі (треба зокрема) політичної, потрібно зробити державних мужів. При всьому цьому («треба попри це все»), варто на-

м'ятати: це справа не одного дня. По великому рахунку (треба певною мірою) це сповна залежить від уміння теперішнього покоління вимагати від влади. В результаті (треба звідси) — зміни не за горами. Таким чином (треба отже), маємо всі шанси створити вільну і сильну країну».

Таблиця вживання частотних злучних зворотів

Неправильно	Правильно
1	2
а між тим	а тим часом, проте, а втім, насправді
більше всього	понад усе, найбільше, більше за все
більше ніж досить	цілком (зовсім) достатньо (досить)
більше року	понад рік
в випадку чого	коли що, в разі чого
вірніше сказати	правду кажучи
в результаті — програш	звідси і програш
в кінці кінців	врешті, врешті-решт, зрештою, нарешті, кінець кінцем
в найближчий час	незабаром, невдовзі, найближчим часом
в порівнянні	порівняно з; проти кого, чого; супроти кого, чого
в принципі, мені все рівно	власне кажучи, фактично, насправді мені однаково (байдуже, все одно, мене це не обходить)
в силу можливості	по зможі, як вистачить сил, як буде змога
для початку	почнімо з того що; спочатку, передусім, насамперед
до останнього часу	донедавна
з цієї причини	через це
і все ж	і все-таки
і так	отже
коротко кажучи	(одним) словом
на даний час	сьогодні, на цю пору, у цей момент
наряду з тим	поряд (поруч) з тим
наскільки був сильний	який він був сильний

Різниця між правильним і майже правильним словом така сама, як між блискавкою і мерехтінням світлячка.

Марк Твен

*«Не прийшов він, так як заболів!»
Ну і що це ти, хлопче, наплів?
Довго думав хлопчак, аж упрів,
Пояснити таки він зумів:
— Не прийшов через те, що хворів.
— Саме так!
Бо, на жаль, захворів.
В. Маснюк*

Завершення табл.

Моя державо, чи хохлови
Віддаш свій голос, зір
і слух,
Чи ти постанеш
в рідній мові,
Як в людській плоті
Божий Дух?
Або — або — слова
одверті —
Або замучить нас хахол,
Або ти станеш проти
смерти,
Збереш водно третини
й чверті
Душ українських,
що роздерті
Ждуть на цілющий
твій ГЛАГОЛ?
Д. Павличко

Синтакса (склад-
ня) — дух мови.

Е. Маланюк

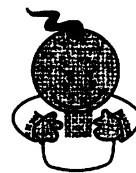
1	2
настільки цікавий	такий цікавий
наступним чином	так, таким способом
не виключено	не без того
ніскільки	анітрохи, аж ніяк, зовсім ні, нічого
певним чином	якось
по крайній мірі	принаймні, щонайменше
при всьому цьому	попри все це
при цьому	до того ж, одночасно
при чому	і то
скоріше всього	найімовірніше, мабуть, радше
таким чином	отже, отож, значить, виходить
у більшості випадків	здебільшого
у кожному разі	як-не-як
у незначній мірі	незначною мірою
у першу чергу	насамперед, передусім
у свою чергу	зі свого боку, і собі, своєю чергою
у той же час	водночас, одночасно
у той час	тоді
у тому числі	серед них (і, й), поміж ними і, зокрема й, навіть і, також і
якби ж то	якби-то
як би я дозволила	де б я дозволила
як раз до речі	саме до речі

О. Курило віднайшла визначення Духу Мови: «**Це її складня та фразеологія.** І цей дух у сучасній українській літературній мові підга-
няється під дух російської літературної мови». Це сказано 1920 року
у знаменитих «Увагах до сучасної української літературної мови»; го-
ловна мета яких: «...я б рада хоч почасти прислужитись сучасній літе-
ратурній мові тим, щоб допомогти їй зійти з російської підстави, на-
бігти живої народної тропи, тієї, що йшла нею літературна мова давні-
ших українських письменників, а відбігла її сучасна літературна мова».

У третьому тисячолітті цей Дух Мови не лише спресований досі чинною радянською нормою — він загрожений згубною лібералізацією стандартів та примітивним інструментальним ставленням до Мови: вона найперше — засіб комунікації, так ніби людина — це лише задоволення матеріальних потреб. Якщо в пору 30—80-х років ХХ ст. мова, наче закута птаха, кидалася в сильцях радянських приписів, то тепер, нібито відпущена на волю, опинилася в просторі лібералізованого й почасти узаконеного словесно-синтаксичного бруду. Стрілка мовного маятника з позиції максимально ліворуч гойднулася у максимальне — «яка різниця, аби зрозуміли». Але Дух Мови чекає на своє природне втілення. Він бо, як і Правда, незнищений. Маємо всі можливості матеріалізувати його неповторністю нашого словомислення.

Література

1. *Антисуржик*. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. — Л., 1994.
2. *Антоненко-Давидович Б.* Як ми говоримо. — К., 1991.
3. *Білоус М., Сербенська О.* Екологія українського слова. Практичний словничок — довідник. — Л., 2005.
4. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. — К., 2004.
5. *Вихованець І.* Мовна мозаїка. *Відтак* вживаємо не так // Українська мова. — 2006. — № 3.
6. *Вихованець І.* Мовна мозаїка. З-за гаю, гаю зеленого // Українська мова. — 2002. — № 1.
7. *Вихованець І.* Мовна мозаїка. Як пишеться, так і читається // Українська мова. — 2002. — № 1.
8. *Вихованець І.* Прийменникова система української мови. — К., 1980.
9. *Вихованець І.* У світі граматики. — К., 1987.
10. *Волощак М.* Неправильно — правильно. Довідник з українського слововживання. — К., 2007.
11. *Гінзбург М.* Система правил українського ділового та наукового стилю // Українська мова. — 2006. — № 2.
12. *Городенська К.* Правильно визначаєте календарні межі // Українська мова. — 2005. — № 3.
13. *Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О. та ін.* Словник-довідник з культури української мови. — Л., 1996.
14. *Дика Н.* Робота над граматичними (синтаксичними) помилками // Дивослово. — 2003. — № 1.

Існує ціла «плеяда» слів і мовних зворотів, без яких сьогодні не можуть висловлюватися ті, хто переконаний, що він володіє «чистою» українською мовою. [...] Коли мода шкодить мові, треба щось робити, треба боронити нашу мовну спадщину від за-смічення.

С. Караванський

Добре тому жити, хто вміє говорити.

Народна мудрість

15. *Ентоні де Мелло*. Молитва жаби. — Л., 1999. — Т. 1.
16. *Жовтобрюх М. А.* Нарис історії українського радянського мовознавства (1918—1941). — К., 1991.
17. *Задорожний В.* До проблеми наголошення слова «пані» // Дивослово. — 2002. — № 11.
18. *Задорожний В.* Кличний відмінок іменників на -ець у сучасній українській мові // Дивослово. — 2005. — № 3.
19. *Зубков М.* Сучасна ділова мова за професійним спрямуванням. — Х., 2006.
20. *Кабанес О. та Нас Л.* Фанатизм мови // Мова німої країни. Незалежний культурологічний часопис І. — 2004. — № 35.
21. *Казанець І.* Арійський стандарт. — К., 2004.
22. *Капелюшний А. О.* Практична стилістика української мови. — Л., 2001.
23. *Караванський С.* Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». — К., 2001.
24. *Караванський С.* Секрети української мови. — К., 1994.
25. *Кочан І. М., Токарська А. С.* Культура рідної мови. — Л., 1996.
26. *Культура мови на щодень* / За ред. С. Я. Ермоленко. — К., 2002.
27. *Культура української мови: Довідник* / За ред. В. М. Русанівського. — К., 1990.
28. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. — К., 2004.
29. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. — Вінниця, 2003.
30. *Лозова Н. Є., Фридрак В. Б.* Дзвона чи дзвону? або -а (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку: Словник-довідник. — К., 2007.
31. *Масенко Л.* Українські імена і прізвища. — К., 1990.
32. *Маснюк В.* Вузлики на пам'ять. — Черкаси, 2003.
33. *Медвідь-Пахомова С. М.* Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. — Ужгород, 1999.
34. *Микитюк О. Р.* Сучасна українська мова: морфологія (числівник, займенник): Конспект лекцій. — Л., 2007.
35. *Мовчан П.* Мова — явище космічне. — К., 1994.
36. *Наконечний Є.* Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. — Л., 2004.
37. *Німчук В.* А правильно як? // Урок української. — 2000. — № 11—12.
38. *Огієнко І.* Сполучення підрядного прикметникового речення з головним. Котрий — який — що // Рідна мова. — Рік ІІ. — Число 8 (20). — Серпень 1934 року; Рідна мова. — Рік ІІ. — Число 9 (21). — Вересень 1934 року; Рідна мова. — Рік ІІ. — Число 10 (22). — Жовтень 1934 року.
39. *Огієнко І.* Як писати для широких мас // Рідна мова. — Число 8 (20). — Серпень 1934 року.
40. *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль. — К., 1976.

41. *Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — К., 2001.
42. *Пономаренко В. П.* Еволюція системи іменних засобів звертання в сучасних слов'янських та інших індоєвропейських мовах // *Мовознавство*. — 2006. — № 6.
43. *Пономарів О.* Культура слова. Мовностилістичні поради. — К., 1999.
44. *Радевич-Винницький Я.* Етикет і культура спілкування. — Л., 2001.
45. *Резолюції* Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній // *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду* / За ред. Л. Масенко. — К., 2005.
46. *Рибалко О.* Даймо шанс двоїні // *Урок української*. — 2002. — № 3. — С. 17.
47. *Сабалдир Г.* Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації // *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду* / За ред. Л. Масенко. — К., 2005.
48. *Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. — К., 2001.
49. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — Л., 1941.
50. *Ситник А.* Сліди кирзаків і лаптів на мапі України // *Урок української*. — 2002. — № 4.
51. *Сімович В.* Про «москвофільство» в українській мові // *Урок української*. — 2001. — № 8.
52. *Скрипник М.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва) // *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду* / За ред. Л. Масенко. — К., 2005.
53. *Скуратівський В.* Укази заборон української мови // *Слово Просвіти*. — 2005. — Ч. 40 (313). — 6—12 жовтня.
54. *Стефан С.* Масмедійне мовознавство для себе і мас // *Урок української*. — 2007. — № 11—12.
55. *Сучасна українська мова* / За ред. О. Д. Пономарева. — К., 1997.
56. *Тараненко О. О.* Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // *Мовознавство*. — 2006. — № 2—3.
57. *Тараненко О. О.* Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) // *Мовознавство*. — 2005. — № 3—4.
58. *Тараненко О. О.* Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій) // *Мовознавство*. — 2006. — № 1.
59. *Терлак З.* Проблема кодифікації синтаксичних норм // *Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика*. — Л., 2003.

60. *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду* / За ред. Л. Масенко. — К., 2005.
61. *Український правопис*. — К., 1930.
62. *Український правопис*. — К., 1936.
63. *Український правопис*. — К., 1946.
64. *Український правопис*. — К., 1960.
65. *Український правопис*. — К., 1990.
66. *Український правопис*. — К., 2007.
67. *Фаріон І.* Лінгвістичні наслідки Переяславської (з) Ради 1654 року (або міркування з приводу указу президента) // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. — Л., 2003. — Вип. 23.
68. *Фаріон І.* Правопис — корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. — Л., 2006.
69. *Федик О.* Мова як духовний адекват світу (дійсності). — Л., 2000.
70. *Худаш М. Л.* З історії української антропонімії. — К., 1977.
71. *Худаш М.* Як, чому і відколи Русь стала Україною, а русини українцями? (до питання генезису хороніма Україна та етноніма українці) // Народнознавчі зошити. — 2005. — № 5—6.
72. *Царук О.* Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та грамати́чні параметри. — Дніпропетровськ, 1998.
73. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Л.; Нью-Йорк, 1996.
74. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. — Х., 2002.
75. *Шерех Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус // Пороги і Запоріжжя. — К., 1998. — Т. III.
76. *Юносова В.* Кличний відмінок іменників чоловічого роду відміни в сучасній українській мові // Дивослово. — 2006. — № 4.
77. *Юносова В.* Кличний відмінок іменників чоловічого роду відміни в сучасній українській мові // Дивослово. — 2006. — № 5.
78. *Юносова В.* Родовий відмінок однини іменників чоловічого роду II відміни // Дивослово. — 2002. — № 4.
79. *Ющук І.* Українська мова. — К., 2003.
80. *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. — К., 2000.
81. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVIII ст. — К., 2002.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

ВТС СУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2007.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К., 2004. — Т. 4.

К РУССЛ — Караванський Святослав. Російсько-український словник складної лексики. — 2-ге вид., доп. і вип. — Л., 2006.

РУС-1948 — Російсько-український словник / Гол. ред. Калинович М. Я. — М., 1948.

РУС-2003 — Російсько-український словник / За ред. Жайворонка В. В. — К., 2003.

Г РУССС — Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. — К., 2001.

СД ВІЛ — Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. — К., 1996.

СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К., 1970—1980.

ПІСЛЯМОВА

*Велика мовна культура конче веде
й до великої сили політичної.*

І. Огієнко

*Не той пише добре,
хто пише красно, —
честь і хвала тому, хто
пише ясно.*

І. Огієнко

Що краще: все життя шукати — і не знайти чи знайти — і втратити? Очевидно, що це проблемне запитання поділить аудиторію. Але однастайність гарантована у потребі самого пошуку. Пошук мовної норми — невід’ємна умова її аналізу, розвитку та встановлення. У пост-колоніальному суспільстві характер мовної норми — один з найпереконливіших аргументів самостійного чи підневільного розвитку і мови, і держави. У спадщину від колоніальних часів нам залишилася колоніальна зросійщена норма, що пронизує всі мовні рівні — від фонетичного до граматичного і правописного. Неможливо остаточно звільнитися від неї механічним способом, позаяк зміна мовної норми передбачає тривалу ментально-суспільну мотивацію. **Поневолею є тільки те суспільство, громадяни якого не володіють національним самоусвідомленням.** Звідси — цілковита байдужість і нерозуміння внутрішньої духово-психічної мотивації мовної норми, а також аргументування функційно-прагматичного характеру і нігілістичне трактування культури мовлення.

На цьому тлі рішення Львівської обласної ради про десятихвилинки культури мовлення на початку кожного сесійного засідання — унікальний крок політиків до утвердження своєї самостійності. Мова публічних людей — не лише основний інструмент взаємодії з суспільством, але засіб зміни цього суспільства. Політична культура без мовної культури так само неможлива, як вільне суспільство без вільних людей. Логічно, що мовна трагедія, себто знищення автентичної норми, відбулося саме через втручання у неї політиків... Прийшов час відродити знищену мовну норму.

Пропонована дорога знищення, пошуку і віднови норми — це не просто її аналіз крізь внутрішні мовні закони і політичні репресії,

а пошук вільних і сильних українців. Норма — це добре вмотивований примус. У самодостатніх і здорових суспільствах цей примус не потребує жодного аргументування, а лише суворого виконання. *«Граматиці підкоряються навіть імператори»*, — каже латинське прислів'я. Підкорімося їй — і нам підкоряться висоти державотворення. Одне з завдань нового часу усвідомлювати: мова творить нації і держави, позаяк є духовим об'єднавчим чинником. Чи може спотворена радянська мова творити вільних українців?

Красне слово — золотий ключ.

Народна мудрість

ко оціню роботу при-
медиків та обдєржад-
з боротьбї з грипом та
спїраторними захворю-

**Ж. НА ДОРОГУ
НО-ФРАНКІВСЬК**
Львовї вїдбудуться мат-
12», резервними будуть
іано-франківський аеро-
струкцію якого вже роз-
автодорога Стрий—Іва-
ськ. За попередніми під-
її вартість — не менше
жн. Втім, виділення кош-
бюджету можливе лише
Львів остаточно визна-
аком «Євро-2012». Тобто
ніж наприкінці листопа-
локу.

**АНКІВСЬКІ ЛІКАРІ
ЮІ МЕТОДИ**
в медичних закладах об-
сзували німецький апарат
г». Він передбачає ліку-
кохворих, у яких ураже-
не за допомогою дихаль-
зта, а насичуючи організм
існем. Цю методику ви-
ють у тому випадку, коли
зентиляції легень недос-
ні, за інформацією голо-
завління охорони здоров'я
особливим наглядом лі-
ебувають 63 прикарпатців,
х 12 — у важкому стані.

**АПРАТИ ПОРАХУЮТЬ
ІТНІ СІМ'І**
аючи з 12 листопада з. р.,
зпечення внесення від-
форматції до Єдиного ре-
автоматизованого реєстру
мають право на пільги,
на справах сім'ї та молоді
А виконавчі комітети місь-
міст обласного значення
ть списки багатодітних сі-

формацію управління у
сім'ї та молоді ОДА, в Іва-
ківській області нарахову-
яд 30 тисяч багатодітних
м рекомендують звертати-
внесення до списку пільго-
відділів (управлін) у спра-
ї, молоді та спорту за міс-
живання, в яких створено
ні робочі групи для фор-
і списків багатодітних сімей.

**НШ КРИМІНАЛІЗОВАНИЙ
УКРАЇНИ**
засіданні колегії УМВС Ук-
івано-Франківській області
зовано оперативно-службову
сть міліції краю за десять
цього року. Як засвідчують
гати роботи правоохоронців,
паття залишається одним із
шм криміналізованих регіонів
жн. Якщо в середньому на 10
населення в державі заре-
ано 77 злочинів, то на Іва-
нівський обласний територіальний

звернення приймають і
може втішити: тепер не було потреби жодного з-поміж госпіталізованих
підключати до апарату штучної вентиляції легень. На сьогодні в реаніма-
ційних відділеннях лікарень залишаються підключеними до таких апар-
т. А прославть одержавши слажне звання
іокаль его зо всім пригорбками, которими
схатопокъ. зтекин до нїши ұпроснаъ

Щодо самих апаратів штучної венти-
ляції легень, то, за словами З. Цихонь, як
у лікарнях країн нїби й вистачає, якщо
вести мову про найд-
ми можуть
перината
дики з не
висяжкіс-
надїти в
Дипл
начальні
журналс
ускладне
нях, а ти:
леннях,
тгар в
їхні спод
карпатт-
аменти
платно.
лише пр
ні й інш
сказали

СЛОВНИЦІ

Михай
ВЕРЕС

Баг.
вимушені канікули. За відповіддю на це запитання
ка управління освіти і науки міськвиконкому Михайла ВЕРЕСА.

— Зарплата буде зберігатися в повному обсязі. Школи відпрацюватимуть
пропущені заняття, а ми будемо стовідсотково здійснювати оплату праці праща-
никам шкіль і дитсадків. А яким чином це відпрацювати, думасмо разом з дирек-
торами шкіль. бо в кожній школі — різна ситуація, свій розклад занять. Шукасмо
варіанти, можливо, це буде шляхом об'єднання дисциплін чи відпрацювання на
додаткових уроках, частково — за рахунок канікул. Кожна школа матиме свій чіт-
кий план відпрацювань.

Ще не відомо, коли саме в навчальних закладах Івано-Франківська закінчить-
ся карантин, повідомив Михайло Верес. «Про це сьогодні вам не скаже ніхто. Це
стане відомо аж у четвер-п'ятницю залежно від того, яка буде в кожному
регіоні. Якщо епідемія йде на спад і діти перестають хворіти, то і заклади відпо-
відно відновлять свою роботу».

Ольга МОНЧУК.

▼ тема дня

Штраф за невикористання газу перетворюється і в політичний шантаж

(ЗАКІНЧЕННЯ) Поч на 1-й сторі
«На жаль, наш уряд досить непро-
фесійно або згідно з якимись іншими
умовами, про які сьогодні не говорити-
ся, підписав досить невигідний для нас
контракт, що є гордістю «Газпрому», —
сказав він. Цей контракт просто нечес-
ний, якщо говорити одним словом. І зав-
дяки цьому у росіян з'явився потужний
важіль впливу на нашу політику. Це те,

сяням, вони включають чиний загрозли-
вий для нас інструмент — штраф за не-
використання газу. А це надзвичайно
великі гроші — близько восьми мілья-
рдів», — зауважив експерт.
Знаючи методи нашого північного
сусіда, не доводиться сумніватися, що
це може так і статися. Тож немає чому
дивуватися, що Інтернетом і сторінками
видань уже «Гуляє» проєкт нового
контракту між «Газпромом» та «Нафто-

змедами, где и кѣмн много потовкло
А прославть одержавши слажне звання
іокаль его зо всім пригорбками, которими
схатопокъ. зтекин до нїши ұпроснаъ
іаъ прослава н
іаъ до новогор-
огато вѣдовоно,
тепѣ каждаго
комъ, монастыр
и которіе токо са
кѣвскон: к кото
ства ирѣдѣвочого
ъ. а прѣ докро
о и замокъ кѣс
домы посполни
і нїшнє кле цно
зсемъ то ѿ доведе
са з койсѣо великимъ рѣси и варагокъ.
те собравши силѣ и войско великое рѣси
итивно прослава. з которъ са вѣкаль дѣ
горомъ прославъ стокаль ѿкозѣ правѣ і
а крата его незбожнми свѣтопѣкъ замѣ
жи до нѣа з плауемъ мовеуи: ѿто кровь к
мой како звєлаа некийного: которомъ ты сам
ды рекшии ұдарилъ на войско свѣтопѣко
ковымъ дѣиъ, правѣ гдн (?) слоице вѣходил
въ пошыхъ. абы сѣ за нымъ гдѣ вѣа
а кроваваа чыла вѣтѣа и порѣка велика
три кротъ конска а кєрѣнска за рѣви
помогъ прославови которымъ гвѣтовис і
говѣ поразѣи и погволиаъ

Словниця 1

ПРАВИЛЬНЕ НАГОЛОШЕННЯ

адресний (від *адрес*: вітальний *адрес*)
адресний (від *адреса*: нова *адреса*)
аристократія
багаторазовий
байдуже
барометр
батьківщина (рідне село, місто; спадщина після батька: щедра *батьківщина*)
батьківщина і *батьківщина* (вітчизна: рідна *батьківщина*)
бездвіхдъ
безгрошевий
беззахисний
безгрошовий
бесіда
безстроковий
бесідувати, *бесідую*, *бесідуєш*, *бесідує*, *бесідуємо*,
бесідуєте, *бесіднують*; н. сп. *бесідуйте*
бóчки — називний відмінок множини і родовий відмінок однини
бóчки — називний відмінок множини
бресті
брóня (закріплення на квиток: *брóня* на квиток)
брóня і *брóня* (захисна обшивка: *брóня* танка)
будь-де
була
бюлетень, *бюлетені*
бюрократія
валовий
варений — дієприкметник

варений — прикметник
варю́, ва́риш, ва́рить, ва́рять *вдові́н, вдовина́, вдовинé, вдовині* — присвійні прикметники
величина́
весня́ний
вести́
відча́й
взяла́
вигна́ння
виго́да (зручність: квартира з усіма *виго́дами*)
ви́года (користь: спільна *ви́года*, економічна *ви́года*)
вита́ння
визво́льний
випадо́к
вира́зний
висипа́ти — доконаний вид дієслова
висипа́ти — недоконаний вид дієслова
ві́сити, ві́шу, ві́сиш, ві́симо, ві́сите, ві́сять; мин. *ві́сив*
ві́слуга
ві́соко
височи́на
вита́рата
вита́ток
визна́чити, -чу, -чиш, -чить, -чать; нак. *-а́ч*
визна́чити, -ачу́, -а́чиш, -а́чить, -а́чать; нак. *-а́чи*
відкля́кати (доконаний вид дієслова)
відкля́кати (недоконаний вид дієслова)
вита́ряти (доконаний вид дієслова)
вита́ряти (недоконаний вид дієслова)
вита́повісті
вита́стояти, -о́ю, -о́їш, о́їть, о́ять; нак. *-ста́й*

відто́ді
 ві́тчім
 вогня́ний
 водно́раз
 водно́сталь
 водно́час
 вози́ти, возжу́, во́зиш, во́зять, во́зять
 вра́зити, вра́жу, вра́зиш, вра́зите, вра́зять; нак.
 вра́зь
 вра́зити, -жу́, -иш, -ять, -ите, -ять; нак. вра́зь
 вро́зріз
 вро́зтіч
 вслу́хатися — доконаний вид дієслова
 вслуха́тися — недоконаний вид дієслова
 всьо́го, до всьо́го
 глі́боко
 го́їти, го́ю, го́їш, го́їть, го́їмо, го́ять; нак. го́й
 го́ли два, три, чотири
 голяка́
 горо́дина
 господа́рський (від господа́р: господа́рський син,
 себто власницький)
 господа́рський (від господа́рство: господа́рський роз-
 рахунок, себто виробничий)
 го́стями, го́стьми — орудний відмінок множини
 гро́шми, гро́шіма — орудний відмінок множини
 громада́нин
 гуртові́й
 гурто́м
 да́лі
 да́хи два, три, чотири
 двермі́, двері́ма — орудний відмінок однини
 двоко́лірний
 двоко́лісний
 двора́зовий
 дво́ру, дво́ра — родовий відмінок однини
 держа́ти, -жу́, -жи́ш, -жи́ть, -жимо́, -жите́,
 -жа́ть і -жу́, де́ржиш, де́ржить, де́ржать;
 -жи́

де́шево
 диспансе́р (диспансе́рний)
 діяло́г
 до не́схочу
 до́гмат
 до́говір
 догові́рний
 дозві́льний (який дозволяє)
 до́ларовий
 домо́ва (книга)
 допі́зна
 доповідáч
 допові́сті
 допо́міжний
 дочі́н, доччи́на, доччи́не, доччи́ні — присвійні
 прикметники
 дро́ва
 експе́рт
 жада́ний
 жа́люзі
 же́вріти, -іє, -іють
 живе́мо, -ете́
 живо́пис
 житло́вий
 завбі́льшки
 завви́шки
 завда́ння
 завдо́вжки
 заві́дна
 за́вжди
 заво́рот
 завчасу́
 зага́дка
 закінчи́ти, -чу́, -чи́ш, -чи́ть, -чимо́, -чите́, -ча́ть;
 нак. -чи́, -чім(о), -чи́ть
 запитáння
 заплачу́ (від плати́ти)
 заплачу́ (від пла́кати)
 заразо́м

заробіток
 засідання (зібрання людей: засідання сесії)
 засідання (чатування, підстерігання когось: засі-
 дання на злодія)
 затишний
 затишно
 затримка
 зачін
 звісока
 звичай
 зимовий
 злегка
 знаскоку
 зобов'язання
 зб́зла (зі́зла)
 зру́чний
 зсере́дини
 зустрі́чний
 і́м'я
 інду́стрія
 і́стівний
 ка́вовий
 кажу́
 ка́зна-як
 ка́мінний
 канáрки
 капу́стяний
 карто́пляний
 католи́цький
 кварта́л
 кни́жки — називний відмінок множини
 кни́жки — родовий відмінок однини
 ко́лесо
 компро́міс
 контра́ктовий
 копі́йки — називний відмінок множини
 копі́йки — родовий відмінок однини
 корі́сний
 ко́рість

кредито́вий
 кредито́рський
 кри́цівий
 кро́їти, кро́ю, кро́їш, кро́їть, кро́ять; нак. крі́й
 ку́льки — називний відмінок множини
 ку́льки — родовий відмінок однини
 куми́н, кумина́, куминé, кумині́ — присвійні при-
 кметники
 легки́й
 лежачи́ — дієприслівник
 ле́жачи — прислівник
 ліка́рський (від лікар: лі́карська діяльність)
 ліка́рський і ліка́рський (від ліки: лі́карські росли-
 ни, препарати)
 літо́пис
 лю́дський (від люди, людяний: лю́дське ставлен-
 ня)
 лю́дський і людські́й (властивий людині або по-
 в'язаний з людиною: лю́дський слід)
 льодяни́й
 магісте́рський
 манóметр
 ма́ркетинг
 мармурóвий
 маршови́й
 ме́блевий
 медикаме́нт
 мені́кс
 міліме́тр
 мімікрі́я
 мовчазни́й
 моноло́г
 мо́сту, мо́ста — родовий відмінок однини
 на го́стях — місце́вий відмінок однини
 на даху́, на да́сі — місце́вий відмінок однини
 на́взак
 на́віч
 на́впіл
 на́вскіс

навча́ння
на́глухо
на́двоє
на́клейка
на́личка
на́ліпка
на́мертво
на́пасть
напи́лися, -півся, -пи́лася; нак. -пийся, -пиймося,
-пийте́ся
на́пій
напока́з
напо́хвати
напри́кінці
нарі́зати — доконаний вид дієслова
нарі́зати — недоконаний вид дієслова
наса́мкінець
наскрі́зь
на́трое
на́чисто
недо́биток
недо́ггарок
недо́гризок
недоторка́нний
некроло́г
нена́видіти, -джу, -диш, -дить, -дять; нак. -видь,
-видьте́
нена́висний
нена́висть
нести́
ни́зина
ни́зький
нівечи́ти, -чу, -чиш, -чить, -чать; нак. -еч
нові́й
новина́
ношу́
обті́чний
огля́дач
одина́дцять

оздорові́ти, -овлю́, о́виш, о́вить, -о́влять
о́лень
ортопе́дія
ота́ман
парте́р
пе́карський
пере́вірка
переводи́ти, -о́джу, -о́диш, -о́дить, -о́дять; нак.
-о́дь, -о́дьте́
пе́редом
переду́сім
пере́йдемо́, -ейду́, -ей́деш, -емо́, -ете́; пере́йдете
пере́жіток
пере́кис
пере́купка
переля́к
пере́пад
пере́пис
перепу́стка
переси́діти, -джу, -диш, -дить, -дять; нак. -идь,
-идьте́
переси́чний
пересні́в
перес́трах
перес́трілка
петля́
пе́чений — дієприкметник
пече́ний — прикметник
пишу́
підлі́тковий
підтве́рдити, -джу, -диш, -дить, дять; нак. -рдь,
-рдьте́
пла́вом
плесті́
площи́на
поблизу́
податко́вий
по́душка
по́значка

полéжати, -жу, -жиш, -жить, -жать; *нак. еж*
поліграфія
пологóвий
пóмílка
поміщицький
помóвчати, -чу, -чиш, -чить, -чать; *нак. óвч*
по-мóєму
по-свóєму
по-старóму
постóяти, -óю, -óїш, -óїть, -óять; *нак. -стії*
похід
призов
приписка
приріст
прихід
про́світ
профспілкóвий
прохід
про́шарок
про́шу (заклика́ти, запрошувати, формула ввічливості: *про́шу* сісти)
прошу́ (звертатися з проханням, клопотати: *прошу́* допомоги)
псевдонім
п'яни́ця
ра́зом
ре́гент
речовина́
ринковий
роблю́
ро́збіг
ро́зв'їй
розно́сити — доконаний вид до *розношувати*
розно́сити — недоконаний вид дієслова до *рознести*
ро́зпірка
розпові́сті
русло́
сантимéтр

садовина́
світóглядний
свогó, до свóго
св'я́та
сiвiти
серéдина
сестри́н
сидя́чі — дієприслівник
сiдячи — прислівник
скла́ди два, три, чотири
слі́на
слізьми́, слізьми, сльоза́ми (орудний відмінок множини)
смі́мо́ся, смі́те́ся, смію́ться
сні́дати, -аю, -аєш, -ає, -ай
спі́на
спідо́метр
старі́й
сте́рпіти, -плю, -пиш, -пить, -плять; нак. сте́рп
стові́дсotковий
сто́лу — *стола́* — родовий відмінок однини
стоя́чі — дієприслівник
сто́ячи — прислівник
судови́й
текстови́й
тирані́я
то́впитися, -питься, -пляться
тогó, до то́го
тонкі́й
торжеству́єш (торжествува́ла)
торф'яни́й
тришаро́вий
у чо́ботах, у чобо́тах — місцевий відмінок множини
урочи́сто
у́ряд
факсі́міле
фанати́чка
фарма́ція

фарфóр (фарфóровий)

фаховий

фенóмен

філі́стер (філі́стерство)

фі́рмовий

фóльга

фóрзац

ха́ти — називний відмінок множини

ха́ти — родовий відмінок однини

ходжу́

Хо́мін, Хо́міна, Хо́мінé, Хо́міні — присвійні прикметники

ху́тровий

це́глиний

це́нтнер

це́нтровий

це́ховий

цифровий

ці́лий

ці́лком

ці́лодобовий

ці́льовий

цукро́вий

цього́, до цього́

ча́рівний

ча́сом

черствий

чимáлий

чита́ння

чо́бітьми, чо́ботами,

чо́ботями — орудний відмінок множини

чоти́рна́дцять

чу́жина

ши́роко

шко́да — марно, даремно: *шко́да* мене вмовляти

шко́да і *шко́да* — жаль: *шко́да* праці

шляхи два, три, чотири

шовко́вий

шо́фёр

я́кийсь (прислівник; одного разу, колись: *яко́сь* я поїхав)

я́кось (прислівник; якимсь чином, як-небудь, одного разу, колись: треба *яко́сь* допомогти)

ярма́ркові́й

я́сний

ятрити, -рю, -риш, -рить, -рять і рідше *ятріти*, -рю́, -ріш, -ріть, -рими́, -рите́, -рять

Наголошення деяких власних імен та імен по батькові

Богда́н

Богда́нович

Бори́с

Бори́сович

Васи́лько

Верони́ка

Гараси́м (Гераси́м)

Ге(а)раси́мович

Дани́лко

Євпра́ксія

Іва́нко

Ко́нон

Ко́нонович

Ле́вко

Ма́рко

Миро́н

Миро́нович

Мо́кій

Мо́кіївич

Ничи́пир

Ничи́порович

Оле́г

Оле́гович

Оле́сь

Оре́ст

Оре́стович

О́сип (Йо́сип)
О́сипович
Про́кіп, але (Прокóпій)
Про́копович
Рома́н
Рома́нович

Сла́вко
Стані́слав
Стані́славович
Тара́с (Тара́са, Тара́сом)
Тара́сович
Ю́рко

Наголошення деяких прізвищ

Ада́менко
Андру́нь
Андру́сь
Андру́шко
Андру́щенко
Анто́ненко
Баби́ченко
Ба́бченко
Баку́н
Ба́ран
Бедрі́ло
Бе́кало
Бе́ра
Бе́рінда
Біла́ш
Біле́нко
Бондаре́нко
Бородéй
Бризéйда
Бу́хало
Васі́льченко
Ваху́та
Ве́лех
Ве́рбин
Вола́н
Гайдуче́ня
Гала́ндьо
Гальо́
Га́млет
Гарка́венко
Гнатéнко

Гонтáр
Горді́єнко
Гончаре́нко
Григорáш
Григорóвич
Гри́нда
Гриню́к
Гри́цьків
Гуля́йвітер
Гу́пало
Дени́сенко
Дери́да
Дмитра́ш
Дроботі́й
Дуньо́
Дюма́
Заї́ченко
Заха́рьо
Зе́нюх
Зубе́ня
Іва́ніна
Іва́нович
Кагу́ла
Калени́ченко
Катеринчу́к
Кере́ш
Ки́йко
Ки́рчів
Кі́нах
Кі́наш
Клі́мас

Ковáль
Колядénко
Комáр
Кості́ра
Ла́душ
Лазáрко
Лéвус
Лéсин
Лéсів
Лука́ш
Люба́к
Ма́кбет
Ма́лаш
Малю́га
Малю́да
Малю́та
Ма́рченко
Ма́тись (але зрідка Кури́лас, Матві́яс, Юра́с,
Ха́на́с)
Маті́яш
Мацьо́ха
Мишу́га
Мірошничéнко
Непійвода
Нетре́ба
Нича́й
Ньюто́н
Оніщенко
Оста́ш
Павле́нко
Пазьо́х
Па́кіш
Петра́х
При́биш
Процев'я́т
Рябошта́н

Саба́дош
Сабри́га
Савча́к
Свербі́гуз
Семиню́ченко
Сергі́єнко
Скляре́нко
Смо́лин
Сніжко́
Співа́к
Степа́нів
Стецю́ра
Стоя́к
Стро́ма
Терéсьо
Ту́вім
Тягни́бік
Тягни́рядно
Федáш
Феді́рко
Федоря́ченко
Федьо́
Фісу́ля
Фо́рись
Хитре́нко
Хо́мин
Христо́піха
Ху́даш
Ці́пко
Черева́тенко
Чорнові́л
Шекспі́р
Щульже́нко
Ющенко
Яремчу́к
Ярош
Яцу́ра

Наголошення назв територій*Бóйківщина (бóйки)**Васильківщина (Васильків)**Коростішівщина (Коростішів)**Лéмківщина (лéмки)**Полта́вщина (Полта́ва)**Пустомі́тівщина (Пустомі́ти)**Сúмщина (Сúми)**Украї́на**Яворі́вщина (Яворі́в)*

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Словниця 2

ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДНИКИ ДО СЛІВ ІНТЕРФЕРЕНТНОЇ БУДОВИ

Неправильно

азі-ат
азі-ат-ськ-ий
англі-чан-ин
ар-очн-ий
асигнов-к-а (неправильно як дія)

багато-людний
багатообіця-юч-і слова

багатотом-н-ий
багат-о-численний
бажа-юч-і їхати
бакен-щик
бал-очн-ий
бан-щик
бар-очн-ий
без змалюва-нн-я
бібл-ейськ-ий
біж-уч-ий рік
біж-уч-ий рядок
бомбард-ирува-ти
бу-вш-ий у користуванні (беушний)
букс-ирува-ти
булав-очн-ий
бунтов-щик
буряк-о-вод
валют-чик
вед-уч-і університети
велік-ан
велогон-щик

Правильно

азі-єць
азій-ськ-ий
англі-єць
арк-ов-ий
асигн-ува-нн-я (незаверш. дія)
з-асигн-ува-нн-я (заверш. дія)
асигн-ова-нн-я, асигнов-к-а (насл. дії)
веле-людний
обнадійливі слова, багатонадійні слова; слова, повні надії
багатотом-н-ий, багатотом-ов-ий
численний
охочі їхати
бакен-ник
балк-ов-ий
лаzeb-ник
барок-ов-ий
не змалюва-вши
біблій-н-ий
поточний рік
плинний, рухомий рядок
бомб-ува-ти
ужива-н-ий
букс-ува-ти
як макове зерня
бунт-івник
буряк-івник
валют-ник, міняй-ло
провідні університети
вел-етень
велогон-єць

взаємовиключа-юч-ий *приклад*
вою-юч-а *сторона*
викону-юч-ий *обов'язки*
викрут-к-а (*неправильно як дія*)

вил-очн-ий
вимірю-юч-ий *прилад*
випа-вш-ий *сніг*
випереджа-юч-і *темпи*
ви-переджувати *хворобу*
випи-вш-ий
виснажу-юч-і *сесії*
вистав-очн-ий
виступа-юч-ий
виступа-юч-і *депутати зазначили*
вичіку-юч-а *тактика*
вібру-юч-ий *приспрій*
відгад-чик
відділ-енн-я
відпочива-юч-і *присутні*
відправ-к-а (*неправильно як дія*)

від-регулювати *пульт*
від-редагувати *текст*
від-рікся *від неї*
відста-юч-а *країна*
від-стоювати *думку*
від-шліфувати *поверхню*
віру-юч-і *люди*
вклад-иш
вража-юч-ий *ефект*
грунтов-к-а (*неправильно як дія*)

газет-чик
гальму-юч-ий *прилад*
говор-ящ-а *людина*
голову-юч-ий *сесії*
гон-очн-ий
гон-щик

взаємозапереч-н-ий *приклад*
протибор-ч-а *сторона*
виконув-ач, виконав-ець *обов'язків*
викруч-ува-нн-я (*незаверш. дія*)
вікруч-енн-я (*заверш. дія*)
викрут-к-а (*насл. дії*)
вилк-ов-ий
вимір-юва-льн-ий *прилад*
сніг, що *випадає*
випереджа-льн-і *темпи*
по-переджувати *хворобу*
напід-пит-ку, підпи-л-ий
виснаж-лив-і *сесії*
виставк-ов-ий
виступа-льник, *доповід-ач*
виступа-ючи, *депутати зазначили*
вичік-ува-льн-а *тактика*
вібратор-н-ий *приспрій*
відгад-ник, *відгадув-ач, відгадь-ко*
відділ
присутні *відпочива-льник-и*
відправл-я-нн-я (*незаверш. дія*)
відправл-енн-я (*заверш. дія*)
відправ-к-а (*насл. дії*)
з-регулювати *пульт*
з-редагувати *текст*
з-рікся *її*
відста-л-а *країна*
об-стоювати *думку*
по-шліфувати *поверхню*
вір-я-ни, вірн-ик-и, *вірні*
вклад-к-а
приголомшливий, *могутній ефект*
грунт-ува-нн-я (*незаверш. дія*)
грунт-ова-нн-я, *грунтов-к-а* (*насл. дії*)
газет-яр
гальм-івн-ий *прилад*
говор-юч-а, балак-уч-а, *говор-ющ-а*
голова *сесії*
перегін-н-ий
перегон-ець, *гонч-ак, скорогон*

грозовідміт-чик
 дат-ськ-ий
 дат-чан-ин
 дат-чик
 дезерт-ирува-ти
 ден-щик
 ді-юч-ий регламент
 для дослідж-енн-я
 для поширення досвіду
 для студіювання музики
 довжин-ою (присл.)
 домен-щик
 доно-щик
 доповіда-юч-ий
 достав-к-а (неправильно як дія)

достав-щик
 драп-ирува-ти
 дрес-ирува-ти

енергозберіга-юч-і технології
 забастов-щик
 завдання вивчення
 завдання дослідження
 завдання у складанні
 проспекту
 завіду-юч-ий відділом
 загальн-о-громадянський
 заготов-очн-ий
 заготов-щик
 загруз-чик
 загруз-чик
 займатися досліджуванням
 закуп-очн-ий
 закус-очн-ий
 замерз-ш-ий
 запам'ятову-юч-ий пристрій
 засліплю-юч-е проміння

грозовідміт-ник
 дан-ськ-ий, даній-ськ-ий
 дан-ець, дані-єць
 видав-ець (даних), банк даних, дав-ач
 дезерт-ува-ти
 джура
 чинний регламент
 щоб дослід-и-ти
 щоб пошир-юва-ти досвід
 щоб студі-юва-ти музику
 зав-довж-ки
 домен-ник
 стук-ач, клявза
 доповід-ач
 доставл-я-нн-я (незаверш. дія)
 доставл-енн-я (заверш. дія)
 достав-к-а (насл. дії)
 достав-ник, постачаль-ник
 драп-ува-ти
 муштр-ува-ти, школ-и-ти, вишкол-юва-ти, дре-с-ува-ти
 енергоощадні технології
 страйк-ар
 завдання вивчати
 завдання дослідити
 завдання складати
 проспект
 завідув-ач відділу
 все-громадянський
 заготів-ельн-ий
 заготівель-ник, заготів-ник
 авантаж-ник, авантажув-ач
 вантаж-ник
 досліджувати
 закуп-н-ий, закупів-ельн-ий
 закуск-ов-ий
 замерз-л-ий
 пристрій пам'яти
 сліп-уч-е проміння

захоплю-юч-і враження
здир-щик
здійснювати вимірювання
здійснювати гармонізацію
здійснювати контроль
зів'я-вш-ий
злом-щик
зна-юч-ий керівник
знеболю-юч-ий засіб
зроста-юч-ий тиск
зроста-юч-і ціни
інтегру-юч-ий чинник
інформу-юч-і показники
існу-юч-а редакція
існу-юч-а система
канат-чик
керу-юч-ий справами
ки-євл-ян-и
клин-о-подібний
командиров-очн-ий
команд-ирува-ти
комп'ютер-щик
компост-ирува-ти
конго-лезь-к-ий
консолід-ую-ч-а
практика
контролю-юч-і органи
конфронту-юч-і табори
координу-юч-а група
кот-ирува-ти
кранов-щик
крас-ав-иц-я
крас-от-а
кревет-очн-ий
куле-подібний
кур-ин-ий
лазут-чик
лапо-видний
лід-ирува-ти

захоп-лив-і враження
здир-ник
вимірювати
гармонізувати
контролювати
зів'я-л-ий
злом-ник
тямущий, обізнаний, компетентний керівник
засіб знебол-енн-я, знечул-енн-я
щораз більший тиск
щораз більші ціни
об'єднавчий, інтеграцій-н-ий чинник
інформацій-н-і показники
ця, така редакція
чинна, теперішня, сучасна, наявна система
линв-ар, коділь-ник, канат-ник
кер-івник справ
ки-ян-и
клин-уват-ий
відряд-н-ий
виряджати, висилати
комп'ютер-ник
компост-ува-ти
конг-ійськ-ий
гурт-івн-а, об'єдна-вч-а,
консолідаційна практика
органи контролю
протиборчі, конфронтацій-н-і табори
узгоджува-льн-а, координацій-н-а група
кот-ува-ти; мати цінність, вартість
кран-івник, крановий
крас-ун-я
крас-а
креветк-ов-ий
кул-яст-ий
кур-яч-ий
пласт-ун
лап-ат-ий
вести перед, лідерувати

лідиру-юч-а партія
 лік-ар-ств-о
 ліміт-чик
 луб-очн-ий
 льот-чик
 манікюр-ш-а
 марш-ирува-ти
 мат-очн-ий
 ми-юч-і засоби
 міліц-ейськ-ий
 мільйон-н-ий
 місця для сидіння
 мітингу-юч-их багато
 морож-ен-е
 набор-щик
 надбав-очн-ий
 на-значений на посаду
 наклад-чик
 налад-чик
 нальот-чик
 напиль-ник
 напит-ок
 нар-очн-ий
 наступа-юч-ий новий рік
 натур-щик
 не-о-правданість
 нес-уч-е крило
 ностальгі-чн-ий
 обез-болити
 обез-вітрити
 обез-воднити
 обез-долений
 обез-долити
 обез-зброїти
 обез-люднити
 об-завестися
 обкат-чик
 обман-щик
 обмежу-юч-ий кредит

перша, переможна, провідна партія
 ліки
 ліміт-ник
 дешевий
 літ-ун
 манікюр-н-иц-я
 марш-ува-ти
 матк-ов-ий
 засоби для миття
 міліці-й-ний
 мільйон-н-ий, мільйон-ов-ий
 місця сидіти
 мітингува-льник-ів багато
 мороз-ив-о
 набир-ач
 надбавк-ов-ий, надвишк-ов-ий, надвиш-н-ий
 при-значений на посаду
 наклад-ець
 ладн-ач, налад-овець, припас-овець
 напас-ник
 напи-лок
 напій
 як на зло, як на те
 прийдешній новий рік
 натур-ник
 не-ви-правданість
 крило-носії
 ностальгій-н-ий
 зне-чулити, зне-болити
 зне-вітрити
 зне-воднити
 зне-долений
 зне-долити
 роз-зброювати
 ви-люднити, спустошити
 завести
 об'їз-ник
 обман-ник, брех-ун, махл-яр, дурисвіт
 обмежува-льн-ий кредит

обріз-очн-ий
оброб-к-а (неправильно як дія)

обслугову-юч-ий персонал
обтяжу-юч-і обставини
огір-очн-ий
огур-чик
один-очн-ий
озвуч-к-а (неправильно як дія)

о-правдати людину
освіжу-юч-ий напій
оскол-очн-ий
о-смілитися казати
о-судили злочинця
оточу-юч-е середовище
оцін-к-а (неправильно як дія)

оцін-очн-ий
пай-щик
пал-к-а
пану-юч-а верства
пар-ирува-ти
парков-к-а (неправильно як дія)

паром-щик
партійні агіту-юч-і
паяль-щик
перебіж-чик
перев'яз-очн-ий
перевал-очн-ий
перевір-очн-ий
перевіря-юч-і прийшли
перевоз-к-а (неправильно як дія)

обріз-н-ий, обрізува-льн-ий
обробля-нн-я (незаверш. дія)
обрóбл-енн-я (заверш. дія)
оброб-к-а, обріб (насл. дії)
обслуг-а
обтяж-лив-і обставини
огірк-ов-ий
огір-оч-ок
один-арн-ий, по-один-ч-ий
озвуч-ува-нн-я (незаверш. дія)
озвуч-енн-я (заверш. дія)
озвуч-к-а (насл. дії)
ви-правдати людину
освіжува-льн-ий напій
шрапнель-н-ий, скалч-аст-ий
на-смілитися казати
за-судили злочинця
довкілля, навколишнє середовище
оцін-юва-нн-я (незаверш. дія)
оцін-енн-я (заверш. дія)
оцін-к-а (насл. дії)
оцін-н-ий, цінува-льн-ий
спіль-ник (у ділі), пайов-ик (на паях)
пал-иц-я
пан-івн-а верства
відбити (дати здачі)
парк-ува-нн-я (незаверш. дія)
при-парк-ува-нн-я (заверш. дія)
парк-ова-нн-я, парков-к-а (насл. дії)
паром-ник
партійні агітат-ор-и
лютів-ник
перебіж-ець, перекин-чик, перекидь-к-о
перев'яз-н-ий, бинтувальний, бинтовий
переваль-н-ий, перевантажний
перевірк-ов-ий
перевіря-льн-ик-и, перевір-ник-и, контролери
перевоз-інн-я (незаверш. дія)
перевез-енн-я (заверш. дія)
перевіз (насл. дії)

передат-очн-ий
пережит-очн-ий
пере-о-дягатися
перехрест-ок
печ-ен-я
пиль-щик
підбадьору-юч-ий настрій
підготов-к-а (неправильно як дія)

під-забуті черги
підтверджу-юч-і документи
піш-о-хідний
піяр-щик
плава-юч-ий бак
подар-ок
по-зволити сказати
покаж-чик
поклада-юч-ий надії
пол-к-а
по-правити текст
попут-чик
пороч-н-ий
посад-очн-а смуга
посад-очн-а ділянка
посил-очн-ий
по-слати за тобою
постав-очн-ий
постав-щик
по-стригся вчора
початку-юч-ий будівельник
поясню-юч-а записка
правл-яч-а еліта
правовстановлю-юч-і документи
правом-очн-ий
прапор-щик
працю-юч-их досить
працю-юч-і
предмет-н-ий

переда-вч-ий, передав-н-ий
перебутий
пере-в-дягатися
перехрест-я
печ-ив-о
пил-яр, тр-ач
бадьор-ист-ий настрій
гот-увá-нн-я (незаверш. дія)
підгот-ува-нн-я (заверш. дія)
підготов-к-а (насл. дії)
при-забуті черги
документи підтвердж-енн-я
піший
піяр-ник
плав-уч-ий бак
подар-унок
до-зволити сказати
показ-ник
з надіями на
пол-иц-я
ви-правити текст
попут-ник
гріховний, хибний, многогрішний
посадк-ов-а смуга
посад-ов-а, приземна, саджальна ділянка
ви-силк-ов-ий
ви-слати по тебе
до-став-н-ий
до-став-ець, до-став-ник
під-стригся вчора
будівельник-початк-івець
пояснюва-льн-а записка
керівна еліта
правовстанов-ч-і документи
правочин-н-ий, правомож-н-ий, правосиль-н-ий
підхорунжий
прац-івник-ів досить
робітники, прац-івник-и
предмет-н-ий, предмет-ов-ий

при дослідж-енн-і
 при-водити приклад
 при-знався у гріхові
 при-класти зусиль
 приляга-юч-а споруда
 при-мирився з владою
 при-мудрився прийти
 при-належність до партії
 припад-очн-ий
 при-тримуватися думки
 про-вірити показники
 провоку-юч-ий приклад
 про-голодався дуже
 продав-щ-иц-я
 про-йшовся зі мною
 промок-ш-ий
 прославля-юч-а промова
 протесту-юч-і вимагали
 протиборству-юч-і табори
 протизачат-очн-ий
 проти-по-ставити факти
 про-хожі
 процвіта-юч-а країна
 псалом-щик
 рам-очн-ий
 регулю-юч-а система
 репет-ирува-ти
 рибо-вод
 ровен-ськ-ий
 Ровеничина
 роздруковка (неправильно як дія)

роз-друкувати текст
 розлив-очн-ий
 розміт-чик
 розно-щик
 розпив-очн-ий
 роз-при-діляють кошти

досліджу-ючи
 на-водити приклад
 зі-знався у гріхові
 до-класти зусиль
 прилег-л-а споруда
 з-мирився з владою
 у-мудрився прийти
 на-лежність до партії
 припадк-ов-ий
 до-тримуватися думки
 пере-вірити показники
 провокацій-н-ий приклад
 з-голоднів дуже
 продав-ч-ин-я
 пере-йшовся зі мною
 з-мок-л-ий, мокрий як хлющ
 славл-яч-а, величальна промова
 протест-ант-и, протестува-льн-ик-и вимагали
 протибор-ч-і, супротивні, ворожі табори
 протизаплід-н-ий
 проти-ставити факти
 пере-хожі
 успішна, квіт-уч-а країна
 дяк, причет-ник
 рамк-ов-ий
 регуляцій-н-а система
 проводити репетицію, робити пробу
 рибал-к-а, риб-ак, риболов
 рівнен-ськ-ий, рівен-ськ-ий, рівн-янськ-ий
 Рівеничина
 видрук-ів-ува-нн-я (незаверш. дія)
 видрук-ува-нн-я (заверш. дія)
 видрук (насл. дії)
 ви-друкувати текст
 розлив-н-ий
 розміт-ник
 рознос-ець, розноси-тель
 розпив-н-ий
 роз-по-діляють кошти

роз-прузжити м'язи
розроб-к-а (неправильно як дія)

розсил-к-а (неправильно як дія)

розуміємо сліду-юч-е
розшифров-к-а (неправильно як дія)

ряту-юч-ий
сад-о-вод
серв-ірува-ти
си-щик
сія-юч-і очі
скиса-юч-ий сир
слабн-уч-і пацієнти
слаб-о-характерний
сліду-юч-ий раз
спів-падали думки
спів-ставити факти
сплав-щик
с-повнюється 36 років
спортив-н-ий
стимулю-юч-ий фактор
страйку-юч-і робітники
стріл-очн-ий
судд-ейськ-ий
супроводжу-юч-і документи
татуїров-ка (неправильно як дія)

тиш-ин-а
траль-щик
трісну-вш-ий
труб-очн-ий
упаков-к-а (неправильно як дія)

від-прузжити м'язи
розробл-я-нн-я (незаверш. дія)
розрóbл-енн-я (заверш. дія)
розроб-к-а (насл. дії)
розсил-а-нн-я (незаверш. дія)
роз-і-сла-нн-я (заверш. дія)
розсил-к-а (насл. дії)
розуміємо таке
розшифрów-ува-нн-я (незаверш. дія)
розшифр-ува-нн-я (заверш. дія)
розшифрów-ва-нн-я, розшифров-к-а (насл. дії)
рятува-льн-ий
сад-івник
серв-ува-ти
слід-ець, шпиг
ся-юч-і очі
недо-кис-л-ий сир
дедалі слаб-ш-і пацієнти
без-характерний
наступного разу
збігалися думки
зі-ставити факти
сплав-ник
ви-повнюється 36 років
спортив-н-ий, спорт-ов-ий
чинник, фактор заохочення
робітники-страйк-ар-і
стріль-н-ий, стріл-к-ов-ий
судд-івськ-ий
супровід-н-і документи
тату-юва-нн-я (незаверш. дія)
татуй-ова-нн-я (насл. дії)
тиша
трал-ер
трісну-т-ий
трубк-ов-ий
пак-ува-нн-я (незаверш. дія)
за-пак-ува-нн-я (заверш. дія)
пак-ова-нн-я, упаков-к-а (насл. дії)

управл-інн-я
утопі-чн-ий
утр-ирува-ти

фільтру-юч-ий
форм-ирува-ти
хмел-е-вод
хрест-о-подібний
худос-очн-ий
шарман-щик чи катерин-щик
шифров-к-а (неправильно як дія)

шопот-ом
штрихов-к-а (неправильно як дія)

яв-очн-ий
ям-щик

управ-а
утопій-н-ий
переборщ-ува-ти, пересол-юва-ти, переперч-ува-ти, перебільш-ува-ти
фільтрува-льн-ий
форм-ува-ти
хмел-яр
хрест-ат-ий, хрещ-ат-ий
сухорл-яв-ий, сухоребрый
катерин-ник
шифр-ува-нн-я (незаверш. дія)
за-шифр-ува-нн-я (заверш. дія)
шифр-ова-нн-я, шифров-к-а (насл. дії)
по-шеп-ки
штрих-ува-нн-я (незаверш. дія)
за-штрих-ува-нн-я (заверш. дія)
штрих-ова-нн-я, штриховк-а (насл. дії)
як доконаний факт, без дозволу, на власну руку
кучер, візник

випал-юва-нн-я (незаверш. дія)
випал-енн-я (заверш. дія)
випал (насл. дії)

випар-юва-ння (незаверш. дія)
випар-енн-я (заверш. дія)
випар (насл. дії)

відклад-а-нн-я (незаверш. дія)
відклад-енн-я (заверш. дія)
відклад (насл. дії)

згин-а-нн-я (незаверш. дія)
з-і-гн-енн-я (заверш. дія)
згин (насл. дії)

змін-юва-нн-я (незаверш. дія)
змін-енн-я (заверш. дія)
змін-а (насл. дії)

наріз-ува-нн-я (незаверш. дія)

наріз-а-нн-я (заверш. дія)

нарізь (насл. дії)

поверт-анн-я (незаверш. дія)

поверн-енн-я (заверш. дія)

поворот (насл. дії)

розв'яз-ува-нн-я (незаверш. дія)

розв'яз-а-нн-я (заверш. дія)

розв'яз-ок (насл. дії)

розгляд-ува-ння (незаверш. дія)

розгляд-а-нн-я (заверш. дія)

розгляд (насл. дії)

розтяг-ува-нн-я (незаверш. дія)

розтягн-енн-я (заверш. дія)

розтяг (насл. дії)

слововжива-нн-я (незаверш. дія)

слововжи-т-ок (насл. дії)

словосполуч-енн-я (незаверш. дія)

словосполук-а (насл. дії)

Деякі назви мешканців населених пунктів та етноніми (назви народів)

Азія	азі-єць (не азіат), азій-к-а, азій-ц-і
Алушта	алушт-инець, алушт-инк-а, алушт-инц-і
Англія	англі-єць (не англічанин), англій-к-а, англій-ц-і
Бердичів	бердичів-єць, бердичів-к-а, бердичів-ц-і
Бердянськ	бердян-єць, бердян-к-а, бердян-ц-і
Бережани	бережан-єць, бережан-к-а, бережан-ц-і
Біла Церква	білоцерк-івець, білоцерк-івк-а, білоцерк-івц-і
Білопілля	білопол-єць, білопіль-к-а, білопіль-ц-і
Бориспіль	бориспол-єць, бориспіль-к-а, бориспіль-ц-і
Броди	брод-івець, брод-івк-а, брод-івц-і
Вижниця	вижнич-ан-ин, вижнич-ан-к-а, вижнич-ан-и
Вишгород	вишгород-єць, вишгород-к-а, вишгород-ц-і
Вінниця	віннич-ан-ин, віннич-ан-к-а, віннич-ан-и
Галич	галич-ан-ин, галич-ан-к-а, галич-ан-и
Горлівка	горлів-єць, горлів-к-а, горлів-ц-і
Гусятин	гусятин-єць, гусятин-к-а, гусятин-ц-і
Данія	дан-єць, дані-єць (не датчанин), дан-к-а, даній-к-а, дан-ц-і, даній-ц-і
Долина	долин-єць, долин-к-а, долин-ц-і
Донецьк	донеч-чан-ин, донеч-чан-к-а, донеч-чан-и
Дрогобич	дрогобич-чан-ин, дрогобич-чан-к-а, дрогобич-чан-и
Дубно	дубн-івець, дубн-івк-а, дубн-івц-і
Єнакієве	єнакієв-єць, єнакіїв-к-а, єнакіїв-ц-і
Жашків	жашків-єць, жашків-к-а, жашків-ц-і
Запоріжжя	запоріж-єць, запоріж-к-а, запоріж-ц-і
Золотоноша	золотонош-єць, золотоніш-к-а, золотоніс-ц-і
Ічня	ічн-івець, ічн-івк-а, ічн-івц-і
Кам'янець-Подільський	кам'янець-подол-єць, кам'янець-поділь-к-а, кам'янець-поділь-ц-і
Канада	канад-єць, канад-ієць, канад-к-а, канад-ійк-а, канад-ц-і, канад-ійц-і

<i>Каховка</i>	<i>кахов-ець, кахов-к-а, кахов-ц-і</i>
<i>Київ</i>	<i>ки-ян-ин (не киевлянин), ки-ян-к-а, ки-ян-и</i>
<i>Кіровоград</i>	<i>кіровоград-ець, кіровоград-к-а, кіровоград-ц-і</i>
<i>Коломия</i>	<i>коломи-ець, коломий-к-а, коломий-ц-і</i>
<i>Кременець</i>	<i>кременч-ан-ин, кременч-ан-к-а, кременч-ан-и</i>
<i>Кривий Ріг</i>	<i>криворіж-ець, криворіж-к-а, криворіж-ц-і</i>
<i>Крим</i>	<i>крим-ець, крим-к-а, крим-ц-і</i>
<i>Кролевець</i>	<i>кролевч-ан-ин, кролевч-ан-к-а, кролевч-ан-и</i>
<i>Лубни</i>	<i>лубен-ець, лубен-к-а, лубен-ц-і</i>
<i>Луганськ</i>	<i>луган-ець, луган-к-а, луган-ц-і</i>
<i>Луцьк</i>	<i>луч-ан-ин, луч-ан-к-а, луч-ан-и</i>
<i>Остроз</i>	<i>острож-ець, острож-анк-а, острож-ц-і</i>
<i>Полтава</i>	<i>полтав-ець, полтав-к-а, полтав-ц-і</i>
<i>Прилуки</i>	<i>прилуч-ан-ин, прилуч-ан-к-а, прилуч-ан-и</i>
<i>Рівне</i>	<i>рівен-ець, рівен-к-а, рівен-ц-і</i>
<i>Рокитне</i>	<i>рокитн-івець, рокитн-івк-а, рокитн-івц-і</i>
<i>Ромен</i>	<i>ромен-ець, ромен-к-а, ромен-ц-і</i>
<i>Судак</i>	<i>судач-ан-ин, судач-ан-к-а, судач-ан-и</i>
<i>Суми</i>	<i>сум-ець, сум'-ян-ин, сум'-ян-к-а, сум-ц-і, сум'-ян-и</i>
<i>Тараща</i>	<i>таращ-анець, таращ-анк-а, таращ-анц-і</i>
<i>Токмак</i>	<i>токмач-ан-ин, токмач-ан-к-а, токмач-ан-и</i>
<i>Тернопіль</i>	<i>тернопіл-ець, тернопіль-к-а, тернопіль-ц-і</i>
<i>Харків</i>	<i>харків-ець, харків'-ян-ин, харків-к-а, харків'-ян-к-а, харків-ц-і, харків'-ян-и</i>
<i>Харцизьк</i>	<i>харциз-ець, харциз-к-а, харциз-ц-і</i>
<i>Черкаси</i>	<i>черкас-ець, черкас-к-а, черкас-ц-і</i>
<i>Чернівці</i>	<i>чернівч-ан-ин, чернівч-ан-к-а, чернівч-ан-и</i>
<i>Шостка</i>	<i>шостк-инець, шостк-инк-а, шостк-инц-і</i>
<i>Ярмолинці</i>	<i>ярмолинч-ан-ин, ярмолинч-ан-к-а, ярмолинч-ан-и</i>

Словниця 3
ТИПОВІ ЛЕКСИЧНІ
І ГРАМАТИЧНІ ПОМИЛКИ
ТА ЇХНІ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДНИКИ

Неправильно

а між тим
банкет
башмак
без всякого сумніву
без малого сотня
без малого чверть століття
без толку
без усяких засобів до життя
беушне обладнання
біля двісті
більша половина
більше 3-х років
більше всього
більше ніж досить
більше року
більше того (мало того)
більше чим досить
благополуччя
Болгарія одна з перших визнала
брати взятки
бувший у використанні
бути на виду
в 1990 році
в випадку чого
в даному селі
в двох словах
в дитинстві
в залежності
в інший час

Правильно

а тим часом, проте, а втім, насправді
бенкет
техн. пристрій черевик
без ніякого сумніву, нічого й казати
менше, ніж сто; мало не сто
майже чверть століття
без пуття
без ніяких, жодних засобів
уживане обладнання
близько двохсот (але біля хати)
більша частина
більш як три роки, понад три роки
понад усе, найбільше, більше за все
цілком (зовсім) достатньо (досить)
понад рік
навіть більше, ба більше, ще більше
(аж) задосить
добра воля, щастя, добробут, гаразд
Болгарія однією з (або серед) перших визнала
хабарювати, брати хабарі
уживаний, використаний
бути перед очима
1990 року
коли що, в разі чого
у цьому селі
двома словами
змалку, за малих літ
залежно від
іншим часом

в кінці кінців
 в кожному разі
 властивий (для кого) для влади
 в лютому місяці
 в минулому році
 в найближчий час
 в недалекому майбутньому
 в один і той же час
 в останній час
 в повній мірі
 в подальшому
 в порівнянні
 в порядку речей
 в послідуєчому породили ряд порушень
 в принципі, мені все рівно

в революцію
 в результаті — програв
 в рівній мірі
 в розстрочку
 в самий раз
 в самому соку
 в силу можливості
 в сім годин
 в скорому майбутньому
 в ті часи
 в той день
 в той час
 в той час як
 в тому числі
 в цей день
 в цьому відношенні
 в цьому році
 в частності хвилює оце
 в'язучий
 ведучий
 верховний
 вести свою політику
 вжити (що) заходи

врешті-решт, зрештою, нарешті, кінець кінцем
 як-не-як
 властивий (кому) владі
 у лютому
 торік, минулого року
 незабаром, невдовзі, найближчим часом
 незабаром, невдовзі
 одночасно, водночас, саме тоді, рівночасно
 останнім часом
 цілком
 надалі
 порівняно з; проти кого, чого; супроти кого, чого
 звичайна річ
 надалі зумовили (спричинили) ряд (низку) порушень
 власне кажучи, фактично, насправді мені однако-
 во (байдуже), все одно, мене це не обходить
 за революції
 звідси і програв
 однаково
 на виплат
 якраз
 у розквіті сил
 по змозі, як вистачить сил, як буде змога
 о сьомій годині
 згодом, незабаром, на майбутнє
 за тих часів
 того дня, тоді
 тоді, на ту пору
 тоді як
 серед них, поміж них
 цього дня
 із цього боку, з цього погляду
 цього року
 зокрема, хвилює це
 в'язкий
 провідний
 найвищий
 вести власну політику
 вжити (чого) заходів

взамін
взяти в толк
виборна кампанія
вийшла економія по цьому
виключно
виключно одне порівняння
вираз (про слова)
виручка
висказані депутатами зауваження
висказати думку
високе положення займати
високе положення в суспільстві
високопоставлений чиновник
вичікувальне положення
вища міра покарання
вияснити
відгук (на що) на дисертацію
відзначати (у знач. «святкувати»)
відказати у послугі
відкрити збори
відкритка
відноситися вороже
відноситися добре
відноситися легковажно
відноситися як до людей
відноситься в розряд національної безпеки
відносно приміщень
відношення взаємне
відношення вороже
відношення мати до чогось
відношення
відношення добре
відношення процентне
відпуск по догляду за дитиною
відпуск по хворобі
вільна вакансія
вірна копія
вірна смерть
вірний переклад

натомість
доброти розуму
виборча кампанія
зекономили на цьому
винятково, лише, тільки
єдине порівняння
вислів
виторг
депутатські зауваження
висловити думку
перебувати на становищі
високо стояти у суспільстві
достойник
вичікувати
найвища міра покарання
з'ясувати, вияснити
відгук (про що) про дисертацію
святкувати
відмовити у послугі
розпочати (відкрити) збори
листівка, поштівка
ворогувати, вороже ставитися
ставитися добре
легковажити
вас за людей мають
належить до національної безпеки
щодо (про) помешкань (-ння), приміщень (-ння)
відносини, стосунки, взаємини
ворожнеча
стосуватися до чого
стосунки, причетність до
добре ставлення
відсоткове відношення
відпустка для догляду дитини
відпустка через хворобу
вільне місце або вакансія
правильна копія
неминуча (видима) смерть
правильний переклад

вірний програти
 вірний спосіб
 вірний друг
 вірніше сказати
 включити в порядок денний
 включити режим голосування
 влізати в долги
 воспрянути духом
 все інше складалося
 все навкруги його не обходить
 вступити в силу
 вступити в боротьбу
 всякі наради
 глиба
 гонка
 глузувати (над ким) над опонентом
 говорити (на чому) на англійській
 говорити по конкретних програмах
 голосуємо по двох зверненнях
 давайте задавати питання по суті
 дати їм то одне, то друге
 де б не був
 депутат настоює
 десяток кращих районів
 дивуватися (чому) поведінці
 дилер
 дистриб'ютор
 для видимості
 для запобігання огласки
 для початку
 для цього, щоб мати докази
 до останнього часу
 до сих пір
 до слідуючого голосування
 до тих пір
 додати до сказаного
 добитися результатів
 доглядати (за ким) за хворим
 доказати свою правоту

неминучий програти
 надійний спосіб
 вірний, відданий, щирий друг
 правду кажучи
 включити (вписати) до порядку денного
 увімкнути режим голосування
 заборгувати
 збадьорішати
 решта складалася
 нічого навкруги його не обходить
 набрати чинності
 стати до боротьби
 всілякі наради
 брила
 гонитва
 глузувати (з кого) з опонента
 говорити (як) англійською
 говорити про конкретні програми
 голосуємо два звернення
 запитуймо по суті
 дати їм то те, то те
 хоч (хай) де будеш
 депутат наполягає
 десяток найкращих районів
 дивуватися (з чого) з поведінки
 торговець
 розподільувач
 про людське око
 щоб не було розголосу
 почнімо з того що; спочатку, передусім
 для того, щоб мати докази
 донедавна
 досі, до цього часу
 до наступного голосування
 доти, до того часу
 додати до сказаного
 домогтися (досягти) результатів
 доглядати (кого) хворого
 довести свою правоту (рацію)

доповідати даліше
дохідна і розхідна частина бюджету
друг з другом
друг проти друга
друг у друга
друге (інше) діло
другим (іншим) разом

другими (іншими) словами
дурно себе почувати
духовенство
їхати по залізній дорозі
є присутній, був присутній
жертвенний
жилий фонд
жити на чужий рахунок
женитися (на кому) на багатій
з довідки слідує
з тим, щоб
з тих пір
з точки зору
завершитись до кінця
з цієї причини
за бажанням
за назвою
за напрямком
за недбалістю
за одягом
за свідченням
за смаком
за телефоном
завдати (що) біль
завідома ухвалюється
завірити вас
завірити документ
загруженість кадрів
займати посаду
займати увагу

доповідати далі
дохідна і видаткова частина бюджету
один з одним
один проти одного
один в одного
інша справа (річ)
інколи, іноді, часом, іншим разом, інший раз, іншого
разу, вдруге
інакше кажучи
погано себе почувати
духівництво
їхати залізницею
присутній або є (був)
жертвний
житловий фонд
жити чужим коштом
одружитися, женитися (з ким) з багатою
з довідки впливає
щоб (для того щоб)
відтепер, відтоді
з погляду (на погляд)
завершитися або закінчитися
через це
на бажання
з назви
у напрямку
через недбальство
по одягу
як свідчить (свідчать)
до смаку
телефоном, на телефон
завдавати (чого) болю
наперед ухвалено
запевнити вас
засвідчити документ
завантаженість кадрів
посідати, обіймати посаду
бути в центрі уваги

займатися в інституті
займатися любов'ю
займатися спортом
займатися торгівлею
займатися чимось
займатися політикою
займатися самим собою
займатися танцями
займатися усилено
заказати номери у готелі
заключається в тому
заключати в собі
заключення зробити
заключення комісії
заклучити договір
заклучити в тюрму
заклучити мир
заклучний
замісник директора
запобігати (чого) руйнування
заставити це зробити
застопорилося питання
захисний імунітет
зачим три заступника
заявили на весь голос
звернення по іподрому
звернувся в міську раду
злонравний
зміни по заступниках
знати по назві
знаходиться під юрисдикцією
знаходиться на території
знаходиться в користуванні
знаходиться в кризисі
знаходиться в убитку
знаходиться при владі
знаходиться

навчатися в інституті
кохатися
спортувати, займатися спортом
торгувати
робити щось, жити з чогось
бути в політиці
заходітись коло самого себе, взятись за самого себе
вчитися танцювати
заглиблюватися в що
замовити номери (помешкання) у готелі
полягає у тому
містити в собі
зробити висновок, висновувати
висновок комісії
укладати угоду, договір
ув'язнити
укласти мир, замиритися
останній, завершальний, фінальний
заступник директора
запобігати (чому) руйнуванню
змусити (примусити) це зробити
загальмовано питання
захист або імунітет
для чого три заступники
заявили на повний голос
звернення щодо іподрому
звернувся до міської ради
непутящий
зміни щодо заступників
знати з назви
перебувати під юрисдикцією
розміщуватися, розташовуватися на території
бути у користуванні
опинитись, перебувати у кризі
зазнавати збитків, втрат
бути при владі
бути, перебувати, розміщуватися, розташовува-
тися

знаходитися на військовій службі
значимість
знущатися (над ким) над людиною
зрадити (кому) Батьківщині
зросли вимоги у справі
навчання та виховання
зустрілися з наступним
зустрілися з пропозицією міністерства

іти напрямк
ідуть толки
ігровий автомат
із політичної точки зору
іменно з цього запитання
ініціативи направлені
інтерес до книжки
інша альтернатива
і все ж
і так
і тому подібне
ігнорувати (чим) попередженням
інженер по освіті
їсти обід з трьох блюд
їх план
їхати, пливти (на чомусь)

його лишили прав
кожний депутат
казна
казначей
казначей
казнохранилище
казнохранитель
кінець кінців
книжний магазин
колеги по роботі
командувач (чим) військами
комісіонер
комісія порохувала за необхідне

служити у війську
значущість
знущатися (з кого) з людини
зрадити (кого) Батьківщину
зросли вимоги до
навчання та виховання
натрапили на таке
ознайомилися, набрапили на пропозицію міністерства
простувати
іде поголос, поговір, поговори
гральний автомат
із політичного погляду
саме з цього запитання
ініціативи скеровано
цікавість до книжки
інший спосіб або альтернатива
і все-таки
отже
і таке інше
ігнорувати (що) попередження
інженер за освітою
їсти обід з трьох страв
їхній план
їхати, пливти (чимось) машиною, кораблем;
на машині, кораблі
його позбавили прав
кожен депутат
скарбниця
скарбник, скарбівничий
скарбівниця, скарбівнича
скарбниця, скарбівня
скарбівничий
врешті-решт, зрештою, кінець кінцем
книгарня
колеги
командувач (чого) військ
представник
комісія вважала, мала за необхідне

конкретний адресат
 конкретніше конкретизовувати
 круглодобово
 лишній
 ліки (від чого) від грипу
 лікування за рубежем
 лом
 любий
 легковажити (чим) дорученням
 ледь не тисяча
 має місце проблема
 має подоплюку
 малоімуці
 мене було завірено в цьому
 місце для лежання
 місце для сидіння
 місцезнаходження
 мати свою позицію
 мені сфабрикували справу
 музика не та, друга
 на даний час
 на заключення сказати
 на порядок дешевше
 на послідньому місці
 на сьогоднішній день
 на цих днях
 спостерігати
 навчати (чому) мові
 називати по фамілії
 найбільш оптимальний
 наоборот
 напрям руху
 народно-демократичний
 наряду з тим
 наскільки був сильний
 наслідувати (кому) прикладу
 настільки цікавий
 настільки що

одержувач, адресат
 переконливо конкретизовувати
 цілодобово
 зайвий
 ліки (проти чого) проти грипу
 лікування за кордоном
 брукт
 будь-який
 легковажити (що) доручення
 приблизно тисяча, мало не тисяча
 є проблема
 щось закулісне, приховане, таємне
 незабезпечені, зубожілі
 мене запевнили у тому
 місце лежати
 місце сидіти
 розміщення, розташування, (місце) перебування
 мати власну позицію
 на мене сфабрикували справу
 музика не та, інша
 сьогодні, на цю пору, у цей момент
 завершуючи (закінчуючи), скажу
 значно дешевше
 на останньому місці
 сьогодні, зараз, на цей час
 цими днями
 спостерігати
 навчати (чого) мови
 називати на прізвище
 найкращий, найліпший чи оптимальний
 навпаки
 напрямок руху
 народний або демократичний
 поряд (поруч) з тим
 який він був сильний
 наслідувати (що) приклад
 такий цікавий
 така (-ий, -е) що

наступним чином
находиться де
не брати участь
не вживати заходи
не викликає довіру
не виключено
не даю дозвіл
не дивлячись на те що

хоч настільки, що
не є упрямом
не звернув на це увагу
не купив книгу
не несе собою інформаційної нагрузки
не порушує Закон про мови
не робити з цього проблему
не соізволили приїхати
не спинити свободу
не стільки..., скільки
не то..., не то
нема всього того
нехтувати (чим) порадами
ні одного разу
ні під яким виглядом
ніскільки
нормалізувати цю норму
носять рекомендаційний характер
об'єкт зацікавлення одних і других
обмінний бартер
оволодіти (що) ситуацію
один замок чого вартий
один і той же
один сум, зневіра
одна й та сама вартість
одна третина випускників
одне недорозуміння
однією і тією ж мовою
опанувати (чим) фахом
опинитись у критичному стані

так, таким способом
бути де, перебувати де
не брати участі
не вживати заходів
не викликає довіри
не без того
не даю дозволу
попри те що, дарма що, всупереч тому що, хоч
(хай) як буде
така, що
не докір
не звернув на це уваги
не купив книги
не подає інформації
не порушує Закону про мови
не робити з цього проблеми
не забажали приїхати
свободи не спинити
не так..., як
чи то..., чи то
нічого немає
нехтувати (що) поради
жодного разу
у жодному разі
анітрохи, аж ніяк, зовсім ні, нічого
це нормалізувати
мають рекомендаційний характер
об'єкт зацікавлення тих і тих
обмін або бартер
оволодіти (чим) ситуацією
сам(ий) (лише) замок чого вартий
той самий
тільки сум, зневіра
та сама вартість
третина випускників
цілковите недорозуміння
тією самою мовою
опанувати (що) фах
опинитись у критичному становищі

оптовий
 оснащені краще всіх
 основний лейтмотив
 основоположна тема
 остатися в дураках
 остаток їди
 пам'ятний сувенір
 пам'ятник (кого) Франка
 певним чином
 пережити біду
 перелиставши доповідь
 переписка
 питання в слідуючому
 питання наступного роду
 питання у доповіді не відбито
 підключати
 підняти питання
 підписка
 підтримати наступний запит
 піклуватися (за кого) за батьків

по вимозі населення
 по всіх областях не проводять
 по даному факту
 по депресивних зонах передбачено
 по заказу
 по його проханні
 по його розрахунку
 по крайній мірі
 по мірі того, як
 по місцю проживання
 по святах зустрічаємось
 по сімейним обставинам
 по спостереженню депутатів
 по тій причині
 по цілим дням
 повишена зарплата
 погасити відсотки
 подібний (на кого) на батька

гуртовий
 обладнані ліпше (краще) від усіх
 головна думка чи лейтмотив
 засаднича, основна, головна тема
 пошитися в дурні
 недоїдки
 пам'ятка або сувенір
 пам'ятник (кому) Франкові
 якось
 перебідувати
 погортавши доповідь
 листування
 питання (проблема) у такому
 таке питання
 питання у доповіді не відображено
 під'єднати (до джерела живлення)
 порушити питання
 передплата
 підтримати такий запит
 піклуватися (про кого, ким) про батьків, бать-
 ками
 на вимогу населення
 ніде в областях не проводять
 з цього факту
 у депресивних зонах передбачено
 на замовлення
 на його прохання
 за його розрахунком
 принаймні, щонайменше
 відповідно до того, як
 за місцем проживання
 у свята зустрічаємось
 через родинні обставини
 як спостерегли депутати
 з тієї причини
 цілими днями
 збільшена зарплата
 сплатити (виплатити) відсотки
 подібний (до кого) до батька

податок на добавлену вартість
пожити в багатстві
показники заложено
получається пропозиція
получити гроші
порядка трьох кілометрів
поставити питання
постачати (чим) товаром
поступати достойно
поступила заява
поступити в підпорядкування
поступити в власність
поступити в інститут
поступити в продаж
поступити в лікарню
поступити на роботу
поступити по закону
потенційна можливість
правомочний
працювати по інших пропозиціях
пред'явити докази
пред'явити звинувачення
пред'явити позов
пред'явити претензію
пред'явити рахунок
пред'явити вимогу
пред'явити для опізнання
пред'явити документ
президент був зі своєю свитою
прейскурант цін
премія, при тому немала
при активній підтримці
при вашій участі
при взльоті
при виявленні
при відкритті сесії
при всій бідності
при всій повазі
при всіх зв'язках

податок на додану вартість
розкошів зазнати
показники закладено
виходить пропозиція
отримати, одержати гроші
приблизно три кілометри (але порядок при лічбі)
порушити питання
постачати (що) товар
поводитися гідно
надійшла заява
перейти у (до) підпорядкування
перейти у власність
вступити до інституту
надійти у продаж
доправити до лікарні
стати до роботи, улаштуватися на роботу
вчинити, зробити законно, за законом
можливість
правочинний, правосильний, судоправний
працювати над іншими пропозиціями
подати докази
з(об)винувачувати, висувати звинувачення
справляти, подавати позов
заявляти претензію
подавати рахунок
ставити вимогу
показувати для пізнання
показати, подати
президент був зі своїм почтом
цінник або прейскурант
премія, та ще й немала
за активної підтримки
з вашою участю
на злеті
у разі виявлення, коли виявлено
під час відкриття сесії, відкриваючи сесію
хоч який хто бідний
попри всю повагу
із цими зв'язками

при всьому цьому
при всьому чесному народі
при гетьмані Мазепі
при грошах
при думці
при згадуванні
при місячному сяйві
при необхідності
при падінні
при переробці
при перших словах
при розгляді питання
при тому, що це факт
при цьому
при читанні
при чому
привернути увагу до наступного
привести у відповідність
приділити увагу
прийняти вид
прийняти міри
прийняти до відома
прийняти до серця
прийняти силу закона
прийняти вогонь на себе
прийняти за основу
прийняти рішення
прийняти участь
прийняти чергування
прийняти чиясь сторону
прийняти в шутку
прийняти за другого
прийняти резолюцію
прийшов по справі
приступити до порядку денного
проблема наблизила
пройшло більше місяця
промислова індустрія
протиріччя

попри все це
привселюдно, при всій чесній громаді
за гетьмана Мазепи
не без грошей
від думки, на саму думку
на згадку
на місячному сяйві
за потреби, коли необхідно, у разі потреби
коли падає
коли переробляють
після перших слів
під час розгляду питання
тоді, коли (як) це факт
до того ж, одночасно
читаючи, читавши
і то
привернути увагу до такого
зробити відповідним, узгодити, увідповіднити
надати увагу
набрати (прибрати) вигляду
вжити заходів
взяти (брати) до відома
брати до серця, перейматися
набрати сили закону
викликати (прийняти) вогонь на себе
взяти (брати) за основу
вирішити, ухвалити, винести ухвалу
взяти (брати) участь
заступити (стати) на чергування
стати на чийсь бік
вважати (сприйняти) за (як) жарт
вважати, мати за іншого
ухвалити резолюцію
прийшов у справі
розпочати порядок денний
проблема набридла, остогидла, осточортіла
минуло понад місяць
індустрія або промисловість
суперечність

проходило засідання
процедура слідуюча
п'ять гривень в день
раз в рік
рекомендації по покращенню умов

рід занять
ріелтер
рік тому назад
розкріпостити
розмову почали говорити
розслідування за фактом
роковий
саме головне
самий факт дії
свій власний внесок
своїми очима бачив
своїми силами
своя особиста думка
складати більшість
сімсот з лишком
скомкано прийняли
скоріше всього
сміятися (над ким) над людиною
смутно згадувати
співпали думки
спірне питання
спонукати (до чого) до дії
справа в тому
справжні факти
срок для здачі
стакан
станція спасіння
старійшина
сто чоловік в місяць
стосуватися до нас
стягнення, які понесли керівники
так як
таким чином

відбувалося засідання
процедура така
п'ять гривень на день
раз на рік
рекомендації щодо (для) поліпшення умов, щоб по-
ліпшити умови
праця, професія
торговець нерухомого майна
рік то́му
розкріпачити
почали розмову
розслідування факту
фатальний
найголовніше, найосновніше
сам факт дії
свій або власний внесок
бачив на власні очі
самотужки, сама, сам
моя думка або особиста думка
становити більшість
більше, ніж (як) сімсот; понад сімсот
ухвалили зібгано (жуужмом)
найімовірніше, мабуть, радше
сміятися (з кого) з людини
нечітко, слабо, туманно, ледь-ледь згадувати
збіглися думки
суперечне, дискусійне, контроверсійне
спонукати (на що) на дію
річ у тому (тім)
правда, дійсність, правдиві дані або факти
термін здавати
склянка
станція порятунку
найстаріший
сто осіб на місяць
стосуватися нас
стягнення, яких зазнали керівники
тому що, бо, позаяк
отже, отож, значить, виходить

телефонувати (до кого) до нього
 терпіти лихо на воді
 тим більше
 тим не менше
 толковий
 толком
 торгаш
 трапитися (про подію)
 трейдер
 тривалий період часу
 трошки зачепити тему
 турбуватися (ким) мною
 у своїх намірах ми відступили назад
 у більшості випадків
 у кожному разі
 у мене є
 у нас свято
 у незначній мірі
 у них більший досвід
 у першу чергу
 у протилежному випадку
 у своїх інтересах
 у свою чергу
 у силу того що
 у сукупності вирішує
 у той же рік
 у той же час
 у той час
 у тому числі
 увіковічнення
 управляти
 учбово-спортивний корпус
 ущемлювати в правах
 характеристика (на кого) керівника
 хворіти (чим) грипом
 хотів би провести уточнення
 хочу відмітити

телефонувати (кому) йому
 зазнати лиха на воді
 надто, навіть більше, і поготів
 а втім, однак, проте, попри це
 тямущий
 до пуття
 крамар
 статися
 гуртовий торгівець, гуртовик, спекулянт
 тривалий час
 торкнутися теми
 турбуватися (про кого) про мене
 ми відступили у своїх намірах
 здебільшого
 як-не-як
 я маю
 маємо свято
 незначною мірою
 вони мають більший досвід
 насамперед, передусім
 в іншому разі
 у власних інтересах
 зі свого боку, і собі, своєю чергою
 через те що, з огляду на те що
 разом (сукупно) вирішує
 того (ж) року
 водночас, одночасно
 тоді
 серед них (і, й), поміж ними і, зокрема й, навіть і,
 також і
 увічнення
 керувати
 навчально-спортивний корпус
 утискати права, пригнічувати
 характеристика (кого) керівника
 хворіти (на що) на грип
 хотів би уточнити
 хочу зауважити (відзначити)

хто (що) б не

*це нанесло удару
це ж можна сказати
цій партії це не по силам
чим..., тим
чуть-чуть пізніше
шістсот з лишнім тисяч
шість років назад
що поставляється їм
що-небудь конкретно зробити
я виконав моє завдання
я відказався
я занятий
явка
являтися
являтися причиною чого
язичество
язичеський
як би не було (як би то не було)
як би я дозволила
як можна швидше
як ні в чому не бувало
як раз до речі
якби ж то
якщо не змінює пам'ять
якщо получать*

*хоч (хай) хто + форма теперішнього або майбут-
нього часу
це завдало удару
те саме можна сказати
цій партії це не під силу
що..., то
дещо, трохи пізніше
понад шістсот тисяч
шість років тому
що постачають їм
щось зробити
я виконав своє завдання
я відмовився
я працюю, нема коли, мені ніколи
прихід, присутність
становити, правити за, бути (є)
спричинятися до чого
язичництво
язичницький
хоч (хай) який
де б я дозволила
якнайшвидше
наче й не було нічого
саме до речі
якби-то
якщо не зраджує пам'ять
якщо отримують*

Правильні варіантні форми

адресувати *(кому, до кого)* міністрові, до міністра
адресувати *(кому, на кого)* міністерству, на міністерство
аналогічний *(чому, з чим, до чого)* зображеному, із зображеним, до зображеного
анотація *(чого, на що)* видання; анотація на книжку
багатий *(на що, чим)* на корисні копалини, копалинами
берегти *(про, на)* на всякий випадок, про всякий випадок
брати *(до чого, на що)* до уваги, на увагу
враження *(від чого — неістота)* від фільму
враження *(про кого — істота)* про депутата
всупереч рішенню, *попри* рішення, *незважаючи на* рішення
дорогий *(кому, для кого)* родині, для родини
з дня народження, від дня народження
з допомогою, за допомогою
з ініціативи, за ініціативою
за законом, згідно з законом, відповідно до закону
за Кучми, під час Кучми
заплакала від горя, заплакала з горя
заходи щодо поліпшення; заходи, щоб поліпшити; заходи для поліпшення
згідно з дорученням, відповідно до доручення, за дорученням
казати *(про кого, за кого)* про проблеми, за проблеми
мені *(кому (у) кого)* голова болить, *(у)* мене голова болить
обстоювати *(за чим, (за) що)* за потерпілим, потерпілого
перекласти з російської на українську, перекласти з російської українською
плакати *(за чим, по кому (кім))* за померлим, по померлім
по обіді, після обіду
по сьогодні, до сьогодні
повідомляти *(кому, кого про що)* нам, повідомляти нас про премії
потреба *(на що, в чому)* на підручники, в підручниках
привітатися *(до кого, з ким)* до директора, з директором
радіти *(чому, з чого)* перемозі, з перемоги
розумітися *(на чому, в чому)* на політиці, в політиці
складніший *(від, за, ніж, як кого/ що)* від цього, за цей, ніж цей, як цей
сповнений *(чого, чим)* перемог, перемогами
спокушатися *(на що, чим)* на нагороди, нагородами
стійкість *проти* хвороб, стійкість *до* хвороб
шкодувати *(що, чого)* гроші, грошей

ЗРАЗКИ ПОМИЛОК*

УВАГА!

Вельмишановні депутати!

Порадник з культури мовлення!

Граматичі підкоряються навіть імператори!!!

Норми	Неправильно	Правильно
Фонетичні (вимова звуків та наголошення слів)	проведемо Сєверодонецьк цілком людиноненавісницький збірної команди крісла в електромережі випа́док Кова́ль Олесько́	проведемо́ Сіве́рськодонецьк цілко́м людиноне́навісницький збі́рної команди крісла в електроме́режі ви́падок Кова́ль Оле́сько
Лексико-семантичні (вживання слів у властивому значенні, відсутність тавтології та плеоназму; вмотивованість запозичень)	а) неправильність значення: <i>не явиться, поки не заставимо його;</i> <i>поступила пропозиція;</i> <i>щоб ми в дійсності це робили;</i> <i>обережно відноситися;</i> <i>байдуже відношення;</i> <i>я рахую, що;</i> <i>акцентуємо увагу невірно;</i> <i>знаходиться на колегії;</i> <i>прийняти за основу;</i> <i>прийняти участь;</i> <i>п'яти чоловік;</i> <i>для покращання умов;</i> <i>дане питання</i>	не з'явиться, поки не змусимо його; надійшла пропозиція; щоб ми насправді це робили; обережно ставитися; байдуже ставлення; вважаю, що; наголошуємо неправильно; перебувати на колегії; взяти за основу; взяти участь; п'ятьох (п'яти) осіб; щоб поліпшити умови; це (таке) питання

* Такого типу видруки власних помилок отримували депутати Львівської обласної ради під час сесійних засідань впродовж 2006–2010 років.

Норми	Неправильно	Правильно
	б) невмотивовані запозичення (кальки): <i>не хватає</i> нам грошей; <i>знаходження</i> у водному середовищі; <i>бувишого</i> простору; <i>заклучити</i> угоду; <i>не попав</i> на засідання; <i>виключно</i> за кошти; <i>люба</i> зміна; <i>кусками</i> витягували інформацію; <i>роздор</i> ; <i>девелопер</i> ; <i>затори</i>	не вистачає нам грошей; перебування у водному середовищі; колишнього простору; укласти угоду; не потрапив на засідання; тільки (лише) за кошти; будь-яка зміна; шматками витягували інформацію; розбрат, чвари, незгода ; забудовник, розробник ; корки
	в) тавтологія і плеоназм <i>в грудні місяці</i>	у грудні
Словотвірні (побудова слова за правильними словотвірними моделями)	виконуючий обов'язки; поступаючі; діючі стадіони; відповідаючий на запитання; оточуюче середовище; середньоазіатські країни; вищестоячі	виконавець обов'язків; вступники; чинні стадіони; відповідач на запитання; навколишнє середовище; середньоазійські країни; вищі, найвищі
Морфологічні (словозміна частин мови)	а) прикметник: <i>жорстчі</i> вимоги; <i>саме</i> головне б) числівник: <i>обі</i> групи; <i>семидесятиріччя</i> ; <i>більш двох</i> з половиною тисячі людей; <i>сто тисяч</i> гривень	жорсткіші вимоги; найголовніше обидві групи; сімдесятиріччя ; понад дві з половиною тисячі людей; сто тисяч гривень
Синтаксичні (побудова словосполук та речень)	а) вживання дієслів з часткою -ся у пасивному значенні: коли <i>приймався</i> бюджет; про це неодноразово <i>говорилось</i> на фракції	коли ухвалювали бюджет; про це неодноразово говорили на фракції

Норми	Неправильно	Правильно
	<p>б) використання прийменника <i>по</i>: <i>більше по</i> часу в Києві; <i>по</i> проведенню; ситуація <i>по</i> Дрогобичу; <i>по</i> трудовим резервам</p> <p>в) інші прийменники: <i>згідно домовленостей</i></p> <p>г) використання сполучників та часток: <i>так як</i> пан розказав про; <i>хотя би</i>; <i>най</i> ті гроші шукають</p>	<p>більше часу в Києві; після проведення; ситуація про (щодо) Дрогобич; щодо (про) трудових резервів</p> <p>згідно з домовленостями, відповідно до домовленостей, як домовилися</p> <p>оскільки (позаяк) пан розповів; хоч би; нехай ті гроші шукають</p>

Уклала Ірина Фаріон

Науково-навчальне видання

ФАРІОН Ірина Дмитрівна

**МОВНА НОРМА:
ЗНИЩЕННЯ, ПОШУК, ВІДНОВА
(КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЛЮДЕЙ)**

Монографія

Авторська редакція
Обкладинка *Олени Рубановської*
Верстка *Ярослави Король*
Коректор *Ірина Гринів*

Підписано до друку 15.01.2013. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура «Таймс». Умовн. друк. арк. 28,70.
Тираж 3000 прим. Зам. 5142.

Видавництво «Місто НВ»
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 53,
тел.: (0342) 55-94-93.
Свідоцтво ІФ № 9 від 02.02.2001.

Віддруковано: Друкарня «Місто НВ»
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 53.

